Kangelaseepos

Neiukene, noorukene,
ilus olid sa,
kui sind naabri pulmapidult
koju saatsin ma.

Läbi metsa, läbi luha
viis siis meie tee.
Rõõmul laulis kena ööbik,
laulis sinule.

Aga hobu tõmbas ruttu,
vanker veeres nii.
Sõnad sulasivad suhu,
jaivad pooleli.

Laul, mida laulsid Narva-pataljoni poisid
Ukrainasse rindele sõites.

Münchenist augusti algul Berliini tagasi jõudes kuulsin esimeseks kohe uudise, mis mind väga rusus.

"Eestlastel on Ukrainas väga halvasti läinud. Venelased purustasid Narva-pataljoni," teatas mulle tagasihoidlikult keegi lektoreid. "Kust sa seda tead — on sul mingisuguseid andmeid selle kohta?" pärisin õhinal ja ilmses ängistuses.

"Tõlgin just praegu Abeli reportaazhi Izjumi lahingust — tiitliks on sellel lool "Opfergang des Bataillon "Narva". "See on nagu kangelaseepos," täiendas kolleeg.

Hankisin endale ärakirja Abeli sõjakirjast ja hakkasin selle sisu neelama. See oli hoogsalt, väga elavalt ja tugeva pateetilise alatooniga kirjutatud rindereportaazh. Lugesin selle kohe teistkordselt läbi, kuna ei suutnud endale kuidagi selgitada, kuidas eestlased võisid sattuda

Ukrainasse ja millal Narva-pataljoni nimeline väeosa võidi formeerida. Kui aga allohvitser *Votel,* nukrate ja suurte silmadega kõhetu sakslane, saabus värske postiga, asetas ta mu lauale viis sõjakirja Elmar *Tõnhmäelt* Ukrainast, sai mulle selgeks, kes need eestlased olid, kes nii ennastohverdavalt olid võidelnud. Need olid ju meie leegionärid, noored, kes pärast väljaõppe lõpetamist pidid saadetama idarinde põhjalõiku, nagu eestlastele oli lubatud. Vastu igasuguseid ootusi olid eestlased siiski Ukrainasse saadetud ja seal olid nad siis võidelnud.

Lugesin Tõnismäe sõjakirjad mitmel korral läbi ja asusin koostama reportaazhi eesti ajakirjanduse jaoks. Tõlkisin esijoones Abeli reportaazhi (kuulsin seda veel samal õhtul saksa ringhäälingust suure uhkustundega ja liigutuspisaratega silmis) ja siis asusin Tõnismäe käsikirjade kallale. Ma püüdsin neist midagi koostada, püüdsin tabada ja leida, mis oleks olnud vähegi oluline. Kuid just seda olulist oli kurvastavalt vähe. Tõnismäe oli olnud tunnistajaks sellel suurel verevalamisel — see oli mul vähemalt selge. Kuid 95 protsenti sellest, mis ta oli näinud, oli ta transformeerinud võimsaks tunnetepuhanguks ja otsitud sõnademänguks. Lahing ise oli jäänud talle tabamatuks ja eemalolnuna ei saanud ka mina imet teha. Kuid lugupidamisest kolleegi vastu, kes oli siiski nii palju jaksanud kirjutada, võtsin end kokku, — olin kord jälle ajalehetoimetaja — ja nii sain Elmar Tõnismäe viiest sõjakirjast kujundada kolm. Hindasin seda siiski ajaloolise materjalina, milles vähemalt tunne oli ehtis.

Mis siis oli juhtunud?

Neid ridu kirjutades on mu kirjutusmasina kõrval neli kirjeldust Izjumi lahingust: Narva-pataljoni poistelt Aavo *Tavistelt,* Hartvig *Blomquisült,* Ferdinand *Kellolt* ja neljandalt tundmatult. Nende kirjelduste põhjal püüan anda ülevaate sellest, mis sündis 17.—19- juulil Andrejevka küla juures, Izjumi .jõe ääres ja samanimelise linna lähedal. Üks kirjelduse autoreist arvab mäletavat, et küla nimi olevat olnud Andrushevka. Kuid siinkohal pole see enam oluline — siin võib kunagi geograafia ja kaardimaterjal tulla appi ja selgitada tõe.

Täiendavalt olgu märgitud, et Narva-pataljon koosnes vabatahtlikest, kes Debica laagris — Heide-laagris, nagu poisid nimetasid — oli saanud tugeva väljaõppe ja parima varustuse, mis saksa armee oli võimeline andma. Tingitult asjaolust, et kõik olid vabatahtlikud, oli ka üksuse lahingmoraal väga kõrge ja johtuvalt sellest ka lahingvõime. Füüsiline inimmaterjal oli esmaklassiline.

Pataljoni kuulus arvuliselt 1280 meest, kes olid jaotatud nelja kompaniisse, igas 250 meest. Kolm kompaniid olid nn. kerged kompaniid, kuna neljas kandis raskekompanii nimetust ja oli varustatud 4 kerge ja 4 raske tankitõrjekahuriga, 6 jalaväe saatekahuriga, 8 raske granaadiheitjaga ja 4 kerge õhutõrjekahuriga. Pataljon oli A-motoriseeritud, s. t. täieliku mootoritranspordiga ja veokiteparki kuulus 186 masinat. Narva-pataljon oli saanud löögiväeosa väljaõppe ja sellisena määratud Viking-diviisi ülema otsesse käsutusse — läbimurrete likvideerimiseks ja ohustatud lõikude tuvenduseks.

O

"Ühel süsimustal suviööl looklesid rinde poole läbi uinuva Ukraina stepi Narva-pataljoni kolonnid. Tuled olid pimendatud, kõneldi sosinal. Mehi oli manitsetud äärmisele ettevaatusele. Meeste närvid olid pingul nagu teraskeeled, — see oli ju kottpimedas liikumine sinna ettepoole, kust kuuldus aeg-ajalt ägedat kuulipildujate tärinat, metsikut tulistamist püssidest ja pahaendelist tumedat mürinat, — suuremale osale meestele, kes siirdusid esimest korda lahingusse, uudne ja ängistav.

Pea hakkas "raudsete iivanite" 1) mürin kostma ja juba kuulduski nende põrin päris peade kohal.

Järsku muutus öö sinakas-valgeks. Otse meie kolonni kohal rippusid õhus "säraküünlad". Kolonn peatus jalamaid. Mehed hakkasid sõidukitelt maha hüppama ja eemale jooksma, kuigi maa oli ümberringi lage ega pakkunud mingit varju. Vilunumad, lahingutest juba läbikäinud mehed kamandasid kõiki paigale jääma, kuna jooksmine oleks võinud olukorra muuta ainult halvemaks.

Juba langesid esimesed pommid. Üks 2. kompanii sõiduk sai

1) täpne tõlge sakslaste väljendist "die eiserne Ivans" — venelaste lahinglennukid, mis olid varustatud pardakahuriga ja kergemakaliibriliste pommidega.

tabamuse ja oli esimesi haavatuid ja surnuid, arvult kümne ümber. Õnneks langesid teised pommid kaugele eemale ja varsti võis kolonn jälle liikuma hakata. Ilmselt oli ainult juhusliku rünnakuga tegemist.

Rindetuli lähenes üha ja muutus tugevamaks. Siis tuli käsk kaevikutesse asumiseks. Vahetasime välja ühe Wehrmachti-üksuse, milline ainult 24 tundi oli lahingus olnud. Nende meeste jutt ei olnud just tujutõstev. Venelane oli neid valusasti rünnanud ning üksuse kaotused olnud suured.

Üksuste vahetus toimus kiiresti, vaikselt ja ladusalt ja enne kui päike jõudis oma nina stepirohust välja tõsta, olime juba lahingvalmis. Huvitaval kombel oli tulistamine just siis lõppenud, kui väljavahetus sündis ja kuna ka hiljem kõik jäi vaikseks, kadus esialgne pinge ja väsinud kehad nõudsid oma jagu puhkust, milleks vaenlane isegi kuus tundi aega andis.

Sellesse lahingusse, mis kujunes üheks verisemaks ja metsikumaks Ukrainas peetud suurlahingutest, läks Narva-pataljon ainult pooles koosseisus. Ülejäänud mehed olid puhkusel ja neid oodati igapäev tagasi.

Lahingut juhtis pataljoniülem SS-Sturmbannführer (major) *Eberhard,* sakslane, kes hea sõdurina, rõõmsameelse ja arusaaja inimesena kõikide meeste poolehoiu oli võitnud. Tema adjutandiks oli austerlane *Schmidt,* kes eestlasi alati sellega rõõmustas, et ta parajal kohal ikka mõne vänge eestikeelse sõimusõna vahele torgata oskas. Ja neid oli tal päris rohkesti tagavaras. Teadjad teadsid kinnitada, et ta kõik need kangemad sõnad oli endale lasknud üles kirjutada ja siis igal võimalikul juhul neid meeste juures seni tarvitas, kuna hääldamine puhtuselt enam midagi soovida ei jätnud.

Rinnet kaitses 2., 3-, ja 4. kompanii, kuna 1. kompanii oli varus. Välja arvatud 1. kompanii ülem kapten *Raud soo,* olid teiste kompaniide ülemad kõik sakslased. Eestlastest ohvitseridest olgu mainitud leitnant Hando *Ruus* (hiljem pataljoniülem), leitn. Ralf *Fiskar,* leitnant Amberg ja veel mõni teine, kes täitsid rühmaülemate kohti. Allohvitseride kaader koosnes kahest osast sakslastest ja ühest osast eestlastest. Populaarseim kuju oli allohvitseride hulgas oscha *Thiel,* eestlane, 4. rühma tankitõrjekahurite grupiülem. Palju eestlastest

allohvitsere oli siderühma staabi juures, nagu uscha *Pent, Koplik* jt. Need olid kõik autoriteedid omal alal ja sakslaste hammas nende peale kuidagi ei hakanud, kuigi vahel nende kasina saksa keele oskuse pärast nende tegevust kitsendada püüti. Kuid lahing ise näitas, et kainemad teadete vahendajad olid just mainitud eestlastest alljuhid.

Oli haruldane suvehommik. Lindude laul täitis baljkat [2]), kus asus pataljoni staap ja mis asetses umbes 400 meetrit esimesest kaevikuliinist tagapool. Üldse oli see hommik — 17. juulil 1943, kell 10.00 — kui sõjamehelikult täpselt aega määrata, selliselt rõõmsatujuline, et tahes-tahtmatult pani rindeloleku unustama. Mehed arutasid siinseal naerusui, et näe — tulime siia vist puhkust pidama rindetagusest rividrillist.

Kuid sellele kaunile ja päikesepaistelisele vaikusele tuli väga järsk lõpp.

Mõni minut pärast kella 10-et oli terve pataljoni lõik ainult üks suur tulemeri. Venelased "hõõrusid sisse" uustulnukaid "katjushadega" 3) ja et üldmuljet veel eriti süvendada, murdis 22 tanki rindest läbi ja suunas oma ninad baljka poole, kus asus staap. Vist teadsid juba teed. Nii mõnelgi poisil oli sellest hirmsast kahuritulest juba ninaotsad valged, kuid tankide halle kogusid nähes, millised mürisedes teed pataljoni südamesse murdsid, lõid ka julgeimad kõhklema.

Kuid siis avas oscha Thiel oma kahuriga "tervituste" sarja ja esimene lask oli kohe täistabamus! See nähtavasti ergutas ka teisi kahurite juhte ja varsti avanes jube-tore vaatepilt: tankitõrjekahurite granaatidest tabatutena läksid tankid üksteise järele õhku ja polnud möödunud 15 minutitki, kui 21 tanki kattis — või õigemini nende jäänused — staabieelset väljakut. Ainult üks tank pääsis tagasi ja selle juhil polnud kah enam aega oma riista ringi pöörata, vaid tagasikäiku kasutades põgenes ta oma liini taha tagasi.

[2]) endised koolmed, mida aastatuhandete jooksul suurveed uuristanud Ukraina mustamulla maasse.

[3]) rakettmenetluse põhimõttel konstrueeritud kahur, hulga torudega, mis olid võimelised lühikese aja jooksul ja automaatselt tulistama rakettmürskc kuni 20-e mürsulistes seeriates. Nende mõju oli rohkem moraalne, kuna katjusha-mürsud olid kerged ja väikese lõhkejõuga. Katjusha — hellitusnimi nimest Katariina vene keeles.

See sündmus — esimene edukalt tagasitõrjutud tankirünnak — tõstis meeste tuju niivõrd, et vahepeal venelaste poolt alustatud jalaväe rünnak meie kaevikutele lühima aja jooksul meiepoolsete kaotusteta seisma pandi ja venelased tagasi pöörduma pidid.

Terve see esimene tulevärk kestis umbkaudu pool tundi. Sellele järgnes suhteliselt rahulik kahetunnine vaheaeg, mille kestel vaenlane leppis ainult intensiivse "käkitulega". 4) Sellest oli aga ka küllalt, kuna igasugune sidepidamine muutus peaaegu võimatuks. Ka hakkasid selle tule tõttu esimesed haavatud baljkasse sidumispunkti jõudma. Tuju kompaniide meeste hulgas kaevikuis oli aga ülev, vaatamata järjest tugevamaks muutuvale tulele. Esimese rünnaku õnnestunud tagasitõrjumine sisendas noore pataljoni poistesse usaldust. Kujutleti asja ju hullemana.

Kell 12 läks jälle mölluks lahti. Venelane avas rünnaku jälle tulerullidega ja meestel ei jäänud muud üle, kui — nii hästi või halvasti, kuidas see oli võimalik — end kaeviku põhja varju peita. Jälle olid tankid rullimas. Seekord oli neid 36.

Asi läks tõsisemaks.

Tagasipääsenud tankijuht oli vist jõudnud tähele panna, kust suunast oli tuli nendele suunatud ja nüüd võtsid kiiresti edasiliikuvad T-34-jad otsekohe suuna tankitõrjekahurite poole. Kuid meie poiste rahulikkus oli imestamisväärne arvestades seda, et mitmed neist alles esimest korda oma tulirelva lahingus kasutasid.

Ootasime pinevusega duellide algust. Venelaste soomusmasinad tulistasid lakkamatult, kuid nende tuli oli väga ebamäärane, kuna neil meie kahurite positsioonid arvatavasti veel teada polnud. Pealegi olid meie poisid teinud oivalist maskeerimistööd. Ühel juhul oli petteks vana ja kõlbmatu vene pak 5) üles seatud, mida vene tankid mitmel korral eksikombel tublisti ründasid. Sellega oli kah seletatav asjaolu, et oscha Thieli tankitõrjekahurit, mis oli kah endine vene oma, esialgu palju ei arvestatud. Kuid pärastpoole oli Thielil tankidega kõige enam tegemist.

[4]) eesti rindcvõitlejate poolt antud nimetus granaadiheitjast tulistatud granaadile. Käkipilduja — granaadiheitja.

[5]) lühend saksakeelsest Panzerabwehrkanone — tankitõrjekahur.

Varsti hakkasid jälle meie tankitõrjekahurid mürtsuma ja jälle kordus endine vaatepilt: mitu tanki kisti tükkideks, — ühel, mis oli jõudnud juba umbes 10 meetri kaugusele baljkast, kiskus tabamuse tõttu tanki sisemuses lõhkenud laskemoon soomustorni ühes kahuriga pealt ja paiskas selle teisele poole baljkat, mis keskeltläbi oli oma 45 meetrit lai. Otse vastas, baljka idapoolsel otsal, asus ühe Wehrmachti-üksuse 12-toruline patarei. Nende ülesandeks oli venelaste jalaväe rünnaku puhul lasta meie kompaniide lõikudesse tõkketuld. Kaks T-34-ja oli otsesuuna nende peale võtnud ja patarei sattus hävimisohtu. Kuigi meestel polnud tankitõrje laskemoona, likvideerisid nad siiski nõlvakul ühe tanki täistabamusega patareist. Teine tank pöördus nüüd veidi kõrvale ja sattus, püüdes patareisse ümberhaardega sisse tungida, sügavasse mülkasse, kuhu ta ka kinni jäi. Soomusmasina meeskonnal läks võrdlemisi räbalasti — ükski neist ei pääsenud eluga.

Ka sellel rünnakul ei käinud tankide käsi hästi. Baljka-eelsel lausmaal suitses neid jälle 16 tükki, ülejäänud katkestasid rünnaku ja kadusid jõekääraku poole. Kaevikutes käis kibe laskmine kuulipildujatest ja poisid läksid suures võitlustuhinas isegi nii kaugele, et kargasid kaevikutest välja ja tulistasid venelasi püstiasendist. Vastase jalavägi pidas mõistlikumaks tagasi tõmbuda, kuna tankid neile enam toetust ei suutnud anda.

Nüüd leppisid venelased veel ainult tugeva kahuritulega, mis kestis kuni kella 16.00-ni. Siis järgnes uus rünnak, milline kujunes üldjoontes samasuguseks nagu eelkirjeldatud. Ainult tankidega oli venelane hellaks muutunud. Neid tuli välja ainult 2—3 masinat ja needki hoidusid targu baljkast eemale. Arvatavasti oli neil ülesandeks veidi "uurimistööd" teha, et selgitada, mis põhjustas äsjast ränka peksasaamist.

Lahingu edasine käik näitas, et nad siiski midagi kasulikku olid tähele pannud. Venelased jätkasid tulistamist kuni kella 22-ni, kuid see ei toonud aga neile mingit tulu.

Esimene päev oli pataljonile möödunud rahuldavalt. Langenuid oli ainult paari-kolme ümber ja haavatuid — kergemal kujul — ainult kümmekond. Üldkokkuvõttes ei saavutanud vaenlane vähimatki edu. Vastupidi — nende langenute ja haavatute rohkus tegi

vist neile endilegi peavalu, rääkimata kaotatud tankidest. Patul Eberhard oma õhtuses rapordis diviisi ülemale ei jätnud muidugi tankilahingut mainimata. Kiitus selle vilunud ja lahingutes karastatud sõjamehe poolt meie meeste vapruse kohta oli tõeliseks tunnustuseks ja meie sidemehed, kes seda juttu pealt kuulasid, ei olnud laisad seda keskustelu kompaniidesse edasi levitamast.

Laskus pime suveöö lahingväljale. Staabis istusid koos Eberhard, Schmidt ja kompaniide juhid. Jutt keerles lahingu ümber. Võis näha, et ilmselt midagi rõhus Eberhardi, kuna see muidu nii noorusvärske ja tegutsemisvõimest tulvil ohvitser oli üsna sõnakehv.

Varsti selgus ka põhjus.

Nimelt oli talle mõista antud, et meie pataljon saab ülesandeks paisata venelane jõekääru taha ja läänepoolne kallas vaenlasest puhastada. Kuid nüüd oli armeekorpuse staabist tulnud teade, et venelane on koondanud jõekääru taha tugevaid vägesid ühes raskerelvadega ja pataljonile oli antud uueks ülesandeks seda laviini iga hinna eest kinni pidada, kuna venelased tahtsid ilmselt siit läbimurret sooritades leevendada sakslaste survet Orelli all. See tähendas seda, et eestlaste niigi hõre kaevikuteliin pidi venelaste koondatud lõunatiiva läbimurdekatse kinni pidama.

Eberhardi tahtes väljendus tegelikult terve pataljoni tahe: välja kraavidest ja venelased tormijooksuga uppi lüüa! Nüüd tuli aga hoopis kraavides kükitada ja tuld ja terast endale kaela sadada lasta.

Öösel oli kuulda venelaste poolel tankide mürinat ja valje käsklusi. Oli peamurdmist, mida see kõik pidi tähendama. Oodati öist rünnakut, kuid see jäi tulemata. Saadeti paar meest vene kaevikute ette luurele, kuid need ei teadnud tagasi tulles kah midagi targemat seletada. Tugev tankide mürin kostis kogu öö ja see möödus tugeva närvlikkuse pinge all. Niipea, kui aovalgus hakkas kergendama vaatlust, selgus kohe, mis sellise venelaste öise manööverdamise sihiks olnud. Venelane oli oma tankid, arvult 60 ümber, kõik pooleldi meie, pooleldi enese kaitsekraavide vahele üles seadnud. Nad olid kuidagi teada saanud, et meie 4. kompanii tankitõrjekahurid olid kõik niimoodi asetatud, et nende tule raskuspunkt pääsis mõjule alles tankide liinidest läbimurdmise järel.

Kui nüüd hommikuseks rünnakuks lahti läks, siis nihkusid tankid tasahilju kaevikute poole, hoides neid kogu aeg oma tule all. Et venelastel seekordse rünnakuga oli tõsi taga, nähtus sellest, et varsti pärast lahingu algust ka vene hävitajad ja kerged pommitajad kohale ilmusid.

Olukord muutus tõsiseks.

Tankid rullusid vahetpidamata mööda kaevikuid, kogu aeg tulistades. Lennukite siht oli baljka. Sinna suunasid nad tule ja pommid. Kõik telefoniühendused kompaniidega katkesid. Raadioside oli olemas, kuid mingil põhjusel oli seegi väga katkendiline. Selge üldpilt tegelikust olukorrast hakkas ebaselgeks muutuma. Võis näha juba heitlust kaevikutesse sissemurdnud vaenlasega. Eriti raske oli olukord 2. kompaniis, mis asus rinde etteulatuvaimas punktis. Kompanii punker, mis asus lahtises mürsuaugus, oli maha jäetud, kuna tankid sealt järjest läbi sõelusid. Kuid 2. kompanii ülem, noor sakslane, kuid vilunud sõjamees, oli täiesti seisukorra peremees. Ta jagas poistele isiklikult tankimiine välja, kuna neid väärtuslikke riistapuid oli väga napilt. Ka manitses ta poisse, et nad neid hästi tarvitaksid. Oli sellejuures poistele ise eeskujuks.

Lahing oli kestnud juba neli tundi ja sellel hommikul tundus, et noore pataljoni jõud on raugemas. Kuid abi tuli just õigel hetkel. Pataljoni staabist teatati kriitilisest olukorrast diviisi staapi ja kella 10 ajal jõudsid kohale tõhusad abistajad — sööstpommitajad. Need viibisid umbes 10 minutit meie lõigu kohal, heites haruldase täpsusega ja tõhususega oma pomme venelaste kaevikuile ja maaalale kaevikute vahel ning samuti tahapoole, kust venelane järjest abiväge lahinguväljale paiskas. Pärast sööstpommitajate rünnakut katkes venelaste poolel igasugune tulistamine. Arvatavasti otsustas vaenlane ettevõtte pooleli jätta ja haavu parandama minna. Need venelased, kes juhtusid veel meie kaevikutes olema, olid peatselt likvideeritud.

Kuid ka meie kompaniid olid tublisti puretud. Osa kompaniisid olid pooled oma meestest kaotanud, peamiselt haavatute näol. Haavatute transportimine staabi juurde sidumispunkti oli samahästi kui võimatu tugeva tule tõttu, mis lahingu ajal peamiselt tagalal lasus ja milline pärast rünnaku lõppu jälle käiku lasti. Mitmed said

transportimisel ja teadete läkitamisel kompaniidest staapi või sealt tagasi tulles haavata. Kriitiline olukord aga tekkis peamiselt laskemoona puuduse tõttu. Sellepärast oldi palavikuliselt ametis, et küllaldaselt laskemoona ette toimetada ja selleks rakendati kõik staabi juures asuvad mehed pius sidemehed appi.

Oli oodata uut rünnakut. Ja see oligi pea tulemas. Laskemoona vedu oli just lõppenud, kui kella 14.00 ajal uus rünnak algas. Kuid sellel rünnakul puudus endine teravus ja kuigi venelased oma raskcrelvi ligemale kuus tundi haugatada lasksid, ei andnud see palju tulemusi. 2. kompanii kaevikutesse tungisid venelased küll jälle sisse ja seal käis kibe heitlus mees mehe vastu, kuid kõrvalasuv 3. kompanii saatis sinna paar jagu toetuseks ja õhtuks, lahingu lõppedes, oli 2. kompanii jälle oma endistes kaevikutes tagasi.

Nii lõppes üks võrdlemisi raske ja kaotusrikas päev noorele pataljonile. Üle poole meestest oli välja langenud, peamiselt haavatute näol. Langenute arv ei ületanud kolmekümmet.

Peab tunnistama, et selle päeva lõpul meie tuju just parim ei olnud. Pataljon oli niigi ainult poole koosseisuga raskesse lahingusse läinud ja kahepäevase lahingu tulemusena oli pataljoni tulejõud tublisti detsimeeritud. Osa raskematest relvadest oli välja langenud. Laskemoona järelevedu ei sobinud just hiilgavaimalt. Oli olnud kuulda juttu pataljoni väljavahetamisest teise päeva õhtuks, kuid sellest ei tulnud midagi välja. Kui diviisiülem Eberhardi murelikult küsitles olukorra kohta (päeval, lahingu kestel oli üks sideohvitser diviisi staabist ilmunud küll "olukorraga tutvuma", kuid see sell ei läbenud kuigi kaua rindel olla) — siis vastas Eberhard, et ta tuleb veel ehk ühe päeva toime ja et ta "oma eestlaste" peale võib kindel olla. Edasi ütles Eberhard veel oma telefonikõnes diviisiülemale, et ta on igasuguste sõduritega lahingus olnud, kuid sellise vaimustusega ja südidusega võitlejaid tema käsutuses varemalt polevat olnud.

"Und hier ist es verdammt dick," (siin on neetult paks — s. t. äge lahingtegevus) lisas Eberhard.

Rusutus ta olekust polnud aga siiski kadunud ja see pani nii mõnegi mehe mõtlema, et ei tea, mis meie vanaga küll lahti on . . . ?

Pärast suhteliselt rasket ööd — "raudsed iivanid" tegid öö põrguks ja ridade kirjutaja ise paisati lennukipommi plahvatuse tõttu poole meetri kõrgusele maast ja vene kahurvägi pidas meie lõigu kogu öö tule all — järgnes kolmas lahingupäev. Kõikide mõtted keskendusid peamiselt ühe küsimuse ümber: kas peame veel selle päeva vastu või mitte?

Magamata ööd ja kõrvetav janu — vett oli väga raske saada — olid meeste vastupanuvõimet tugevasti uuristanud ja kuum Ukraina päike roiutas ja väsitas üha enam. Pataljonis arenes elav tegevus laskemoona jagamisega. 1. kompanii, kes päeva jooksul oli seisnud peamiselt varus, paisati nüüd kompaniide tuvendamiscks lahingusse.

Seekord algas surmatants kelle 10 ajal peale. Juba olid venelased jälle meie kaevikutes, tankid olid läbi murdnud, ja, välja arvatud 4. kompanii, oli teistega ühendus katkenud. Eriti hulluks muutus olukord 3. kompanii juures, kuhu Eberhard ise siirdus olukorda päästma, paarimehelist salka kaasa võttes. Ja siin tabas teda tema saatus.

Vaenlane oli suuremalt osalt juba kompanii tagumistest kaevikutest välja löödud, kui Eberhard üht allohvitseri venelastest veidi maad eemal lõhkise jalaga maas lamamas nägi. Sinna tormamine, mehe ülestõstmine ja tagasitoomine sündis mõne minutiga ja see õnnestus Eberhardil igati. Kuid tema kõrge kuju, õlakud ja medalid olid venelaste tähelepanu äratanud ja üks eemalasuvatest vene tankidest avas kahurist tule Eberhardi pihta. Granaadi tabamus rebestas tal vasakpoolse näo, õla ja käe kehast. Kuid Eberhard ei kaotanud veel meelekindlust — ta viidi veidi tahapoole, küsis adjutant Schmidtilt tüki paberit, viskas sellele mõned read oma naisele (paberitükile oli ta kirjutanud: "Kallis — kõik ei läinud nii, nagu mõtlesime. Ela hästi.") ja eestikeelse marsilaulu refrääni sõnadega: "Vabaduse lauluga!" võttis ta oma brauningu ja laskis samas endale kuuli pähe. Surm oli silmapilkne. [6])

Lähedalolevad mehed olid hetkeks jahmunud sündinust. Kuid siis pääses mitmest kõrist valla needus ja varsti polnud enam ühtki vaenlast 3. kompanii lõigus, õnneks oli lahing nii kibe, et patüli

[6]) Andmed on pärit Ferd. Kellolt, kes viibis Eberhardi haavatasaamise koha lähedal, sellest ligikaudu 10 m eemal.

surm alles kaua hiljem igal pool teatavaks sai ja adjutant Schmidti juhtimisel läks peaaegu lootusetuna näiv lahing edasi. Kella 14 ajal lõppes juba laskemoon ja käsigranaadid ning mehed pidasid venelastega võitlust peaaegu käsitsi. Peamiselt olid mängus püssikabad, täägid ja labidad. Sakslasest oscha, kes oli vastutav laskemoonaga varustamise eest, oli kadunud nagu tina tuhka. Staabi juures asuvad mehed ja sidumispunkti meeskond kandsid seljas laskemoonakaste ette kaevikutesse ja jäid sinna ka võitlusse vaenlasega. Adjutant Schmidt leidis kadunud oscha veidi hiljem Eberhardi punkrist nari alt värisevana ja kahvatuna. Mees toimetati tagalasse ja anti seal sõjakohtu alla.

Kõik kompaniide ülemad olid kas kergemal või raskemal kujul haavatud, kuid keegi ei mõelnud lahkuda omalt kohalt. 1. kompanii ülem kapt. Raudsoo sai kohe lahingu algul surma ja 4. kompanii ülem võttis ajutiselt pataljoniülema kohustused endale.

Kaevikud olid täis haavatuid, keegi ei saanud neid ära toimetada, kuna polnud selleks võimalusi. Õhk oli imalmagus, läpastanud vere- ja kõrbenud lihalehk hõljus lahingvälja kohal. Venelaste puruks-lastud tanke oli kogu positsioonieelne täis. Oscha Thieli kahurile langes neist lõviosa. Tema kahurimeeskond oli kõik välja langenud ja viimase tanki laskis ta ise põlema umbes 10 meetri pealt hästisihitud hariliku lõhkegranaadiga, kuna tankitõrje laskemoona polnud enam saadaval. Kella 15 ajal saabus 8-meheline jagu naaberrügemendist toetuseks.

Need mehed kuulusid "Westlandi" rügementi ja olid oma arust kõik võimalikud lahingud idarindel juba ära löönud ja nüüd ilmse üleolevusega tulid "vaest" Narva-pataljoni hädast välja päästma. Adjutant Schmidt seletas "Westlandi" meeste ülemale, obersturmführerile positsiooni ära ja juhatas talle tee eesliinile kätte, kuid lisas siis veel juurde, et oleks parem, kui mehed tervishoiu mõttes ettepoole liiguksid roomates. Leitnant naeratas ainult üleolevalt ja hakkas siis oma meestega liikuma. Ta jõudis umbes poolele teele 3. kompanii suunas, kui ta eluküünal "käki" kildudega ära puhuti.

Oodati pikisilmi sööstpommitajate saabumist. Nende abi oli lubatud kella 15-eks. Lahing läks aga endise ägedusega edasi ja tänu ainult meeste otse uskumatule südidusele ei olnud venelane ikka

veel suutnud läbimurret teostada. Kah oli tagalast ometi viimaks paar laskemoonavoori kohale jõudnud — muuhulgas ka ammuoodatud käsigranaatidega. See tõi natuke kergendust võitlusse, oli ometi midagi, mida venelasele istmiku alla pista.

Meenub, kuidas endine "Kultase" kohviku ärijuht-allohvitser siunates tuli sidet otsima oma verisele käele, milles üks sõrm puudus. Oli ühele karjuvale venelasele granaadi suhu pistnud, kuid oma tegu liiga kauaks ise imetlema jäänud. Oli nii maruvihane, et ei läbenud sidumise lõppu ära oodata, vaid tormas otsekohe jälle tagasi lahingmöllu. Niisugune vaim ja meeleolu valitses kõigis meestes ja mis ime siis, et kui sööstpommitajad viimaks kella 17 ajal saabusid, polnud venelased ikka veel suutnud kusagilt läbi murda. Kuid nüüd tuli ka kohe järsk lõpp lahingule. Stukade töö oli täpne ja puhas. Kergendusohe käis läbi lahingust järelejäänud pataljoni riismetest. Sest riismed olid nad sõna tõsisemas mõttes. Kompaniide lahingtugevus oli kokku sulanud keskeltläbi 15—20 mehe peale. Surnute arv ei ületanud 60-et, kuid haavatuid oli hirmsate tulerullide tõttu ligemale paarsada meest. Veel samal ööl toimus väljavahetus, kuid kirjutajat enam selle juures polnud, kuna ta sai paar minutit pärast kella 17-t granaadikillust haavata.

Sidumispunktis sattusin kõrvuti kahe "Westlandi" allohvitseriga, kes meid olid tulnud "aitama". Ka nad olid haavatud. Küsisin viletsas saksa keeles, mis nad õieti sellest lahingust arvavad. Üks nendest, kelle rinda kaunistasid kõikvõimalikud märgid kuni Rüütliristini, ütles, et see olevat olnud ainult "kleines Scharmützel" — väike lööming. Hiljem juhtusin siiski midagi nende suust kuulma, mis kuidagi kõrvu liigutasid. Nimelt ütles sama allohvitser oma naabrile, arvates, et kirjutaja paremat saksa keelt ei oska ega sellest aru ei saa, järgmist:

"Das war wirklich eine Scheisse, bin froh, dass dort rausgekommen bin. Am Terek sah es besser aus."

Kuna mulle see Tereki ületamise katse Kaukaasias oli tuttav ajast, mil ise kuulusin veel "Viking"-diviisi, mille kooseisus võitlevad "Westlandi" ja "Nordlandi" rügemendid jõe ületamise üritamisel said ränkade kaotuste osaliseks ja kogu see operatsioon lõppes suurema katastroofiga, siis oli ka selge, mida endast kujutas l/junn lahing."

Niipalju Aavo Tavisti [7]) kirjeldust sellest lahingust. Ta sai haavata ega saanud sellepärast enam olla tunnistajaks, mis edasi sündis. Sõna on järgmisel mehel, Hartvig Blomquistil.

O

"Õhtupoolikul, kella 18 paiku rauges venelaste järjekordne meeleheitlik rünnak. Poisid kaevikuis ja aukudes hingasid kergendatult, uskudes, et see oli sellel päeval viimane venelaste lootusetuna näiv katse murda läbi eestlaste positsioonidest.

Eesliini mehed, kes kannatasid üha piinavamaks muutuva janu all, lahkusid paarimeheliste gruppidena oma kohtadelt ja ruttasid paarsada meetrit tahapoole, seal asuva raskekompanii juurde janu kustutama ja hinge tagasi tõmbama.

Vaevalt said viimastena saabunud mehed vabastada end lahingrakmetest ja veidi niisutada oma janust kõrbevaid kõrisid ja kuumusest pakatavaid huuli karastava, rummiga segatud teega, kui eest tõusid jälle violetsed, halbaennustavad raketid. Meeste näod tõmbusid jälle kaameiks, ennem küll vihast kui hirmust. Ükski meestest ei oodanud käsku tagasipöördumiseks, iga üksik mees oli teadlik oma ülesandest ja kõik ruttasid kiirelt oma kohtadele, kuna kõik nagu aimasid, et see, võib olla, on see otsustav ja viimane rünnak, kust ei tohi puududa ükski mees.

Painava vaikuse katkestasid eesoleva künka tagant kostvad raskete tankiroomikute kolin ja venekeelne kisa. Paar hetke hiljem juba paistsidki künka tagant sünged vene T-34-ja kuplid. Tanke oli umbkaudse arvestuse kohaselt umbes 60. Igat tanki saatis umbes kümme automaatrelvadega varustatud sõdurit. Osa tanke hävitati meie poiste poolt juba käsirelvadega, kuid umbes neljakümnel õnnestus murda läbi meie liinidest ja liikusid nüüd raskekompanii ja pataljoni staabi suunas, ise meeleheitlikult kahuritest ja kuulipildujatest tulistades. Meie tankikütid seisid' liikumatult oma torude

[7]) Kirjutuse autor elab praegu Austraalias. Ta oli omal ajal üks parimaid eesti vabastiili ujujaid, endise nimega Apollinaari Dagis. Asus 1939. a. ümber Saksamaale, võttis sõjast osa enne Eesti Leegioni astumisi SS-diviisi "Viking" koosseisus. Olen ta kirjelduse võimalikult muutmatult edasi andnud, parandades ainult mõnda lauseehituslikku viga.

taga. Meeste enesevalitsemine pani otse imestama, nad lasksid tankidel tulla pahaaimamatult otse endi vahetusse lähedusse, umbes 60—80 meetrini, et siis avada tihe ja tabav tuli. Laskemoona oli vähe ja iga mürsk pidi tabama ja täitma oma ülesande.

Nüüd avasid eestlased tule.

Üksteise järel jäid raudsed koletised suitsedes ja kupliteta seisma, tabatuna meie tankiküttide tabavatest granaatidest. Neljal tankil õnnestus siiski jõuda välja meie raskekompanii positsioonideni, kus nad hävitati meie meeste poolt käsirelvadega. Ainult mõnel üksikul õnnestus pääseda tagasi omade juurde.

Varsti tehti kahjutuks ka tanke saatnud jalaväelased, kes osutasid meeleheitlikku vastupanu, võideldes viimse meheni. Arvatavasti olid nad teadlikud, kellega neil oli tegemist.

Üheaegselt tankirünnakuga alustas ka vene jalavägi uut meeleheitlikku katset meie positsioonidest läbimurdmiseks. Nad tulid peale püsti, kisades oma võikalt kõlavat "hurraad". Laine järgnes lainele. Laipade virnad kuhjusid meie kaevikute ette. Mõnel hetkel näis meie olukord täiesti lootusetuna, kuna kannatus, vaprus ja vastupidavus oli saavutanud juba piiri. Oli võimalus — kas püsida, vastu pidada viimase võimaluseni, või siis pärast vangiandmist surra kuuliga kuklas.

Kella 19 ajal saavutas lahing oma haripunkti. Vaenlane saatis ette oma üksuste viimaseid varusid — ka tema oli omadega lõpukorral. Ka meie tagalast saadeti appi kõik vabad mehed — kokad, kingsepad ja rätsepad, et täita lünki meie positsioonides. Kõike viimast kokku võttes ja viimseni pingutades löödi tagasi ja puruks ka seekordsed venelaste laviinid.

Nähtavasti nägid venelased ise oma saamatust ja võimetust ja pikkamööda murdus lahinguhari eesti meeste murdmatu vastupanu ees. Need olid need hetked, mil pataljonistaabist teatati diviisi staapi ajaloolised sõnad: "Pataljon "Narva" paneb vastu viimase jõuga ja jookseb verest tühjaks". (See passus oli antud edasi ka Abeli küllaltki dramaatilises reportaazhis ja nii kuuldi seda ka kogu Euroopas paar päeva hiljem. J. R.).

Lage stepp meie positsioonide ees kujutas pilti, mida raske kirjeldada. Suitsevad ja küünaldena põlevad tankid, tohutud laipade

kuhjad meie kaevikute ees olid tunnistuseks meie meeste sisemisele jõule ja närvidele.

Videviku saabudes, kui polnud enam karta otseselt suurrünnakut, istusid mehed gruppidena koos ja vaatlesid mõtlikult oma tööd. Meie oma kaotused polnud just vähesed, umbes 150—200 väljalangenut, neist 70—80 surnut. Ainsa vangilangenu, vene tankistiallohvitseri andmetel olnud Narva-pataljoni vastu koondatud kaks diviisi jalaväge (umbes 20.000 meest. J. R.) ja üks tankirügement. Allohvitseri arvates olnud venelaste poolel langenuid 1500 mehe ümber ja umbes 3000 haavatut. (Teistel andmetel olnud venelaste kaotused kolme päeva jooksul ligikaudu 9000 meest. J. R.) [8])

Hävitatud tanke loetled meie pataljoni lõigus 78. Umbes pooled neist hävitati käsitsi. Kapral *Värv* oma raskest tankitõrjekahurist tulistas puruks üksi 12 tanki. (Teistel andmetel hävitati Narvapataljoni meeste poolt 113 tanki. Mõni päev hiljem ülemjuhatuse sõjateates mainiti eestlaste poolt hävitatud tankide arvuks ainult 53. Viimast arvu peab kategooriliselt eitama. Sakslastel oli kombeks välismaiste üksuste tulemusi kärpida ja sellepärast ei saadud ka kohe Narva-pataljonile lubada nii kõrget võiduskoori. J. R.)

Õhtul umbes kella 22—23 vahel kanti käskjalgade poolt laiali teated, et eeloleval hommikul enne valgenemist vahetatakse meid välja saksa üksuste poolt. Iseenesest oli see rõõmus teade, kuid mehi ei näinud see eriti rõõmustavat ega vaimustavat. Rasked tuleristsed olid tõstnud meeste enesetunnet, iseteadvust ja usku sel määral, et oleks meeleldi valitud väljavahetamise ja puhkuse asemel eesliin. Oli tahe tasuda kätte langenud sõprade eest ja ajalooline viha vana vaenlase vastu oli löönud jälle heledalt lõkkele.

Öö vaikust ei seganud peale mõne käsigranaadi lõhkemise ning mõne kuulipilduja valangu midagi. Mehed puhkasid oma laskurpesades ja aukudes lahinguväsimust ja ootasid saabuvat hommikut.

Öösel kella 2 ajal anti käsk valmistuda tagasitõmbumiseks.

[8]) Sakslaste andmetel, mis avaldati hiljem, ründasid venelased Narvapataljoni positsioone kolme päeva jooksul kahe soomusmasinate ja kolme jalaväebrigaadiga, s. t. kuue jalaväerügemendiga. Kui rügemendi tugevuseks arvata kaks pataljoni, siis pidi Narva pataljon hoidma rinnet n pataljoni rünnaku vastu, olles ise sellejuures poolcarvulises koosseisus. Nii võiks öelda, et venelaste inimjõu ülekaal oli 24-kordne, kõnelemata üleolekust soomusmasinate alal.

Peaaegu vastumeelselt asuti käsu täitmisele. Purukslastud vene tankidest olid mehed lahti monteerinud hulga kuulipildujaid ja tassinud need oma positsioonidele ühes suure hulga laskemoonaga. Kuna meil endil oli aga eeskujulik varustus ja relvastus, siis polnud mõtet vene relvi kaasa vedada. Otsustasime siis venelaste hüvastijätuks neid nende endi relvadest veidi ehmatada. Kell 3 alustas' umbes 15—20 kuulipildujat meie raskekompanii positsioonidelt marutuld vaenlase arvatavale rindejoonele. Tulistamine kestis umbes 20 minutit, siis lõppes laskemoon. Kuulipildujad taoti puruks ja suure rahuldustundega lahkusime positsioonidelt ning alustasime marssi kilomeeter tagapool asuvate autode juurde, mis pidid meid viima kaugele tagalasse ärateenitud puhkust veetma.

Kaks saksa vähendatud koosseisus rügementi ootas käsku, et asuda positsioonidele, kust meie pataljon äsja oli lahkunud. Väikese kõhklemise järele tuli ühe saksa rügemendi ülem meie adjutandi Schmidti juurde ja käratas:

"Kaua me peame siin ootama, tooge juba oma mehed eest ära!"

Schmidt, alati rahulik ja heatahtlik, sõnas rügemendiülemale sõbralikult:

"Võtke positsioonid üle, meil pole enam ühtki meest ees. Meie hoidsime seda rindelõiku kolm päeva vankumatult ja sammugi taganemata, kuid ma kahtlen, kas teie seda suudate kahe rügemendiga. Arvan, et teil oleks õppida eestlastelt."

Schmidti ennustus täitus. Kaks päeva hiljem, pärast meie lahkumist, murdis venelane sealt siiski läbi.

Poisid sammusid vaikselt ja mõtetesse süvenenult autodeni. Seal asus iga mees temale määratud autosse ja samasse pidi paigutatama ka oma isiklik varustus ja relvad. Vaevalt oli hakanud meie pikk autokaravan liikuma, kui juba masinatest hakkas kostma võimas, kaugele üle Ukraina steppide kõlav eesti sõdurite laul."

O

11. augustil lõi Narva-pataljon Harkovi all maha veel ühe metsiku lahingu, pidas hiljem kangelaslikult vastu Dnjepri käärus ja tuli ainsa *väeosana* välja Tsherkasski piiramisrõngast, võitles Narva rindel ja Sinimägedel Eesti Diviisi koosseisus iseseisva pataljonina

oma sangarliku juhi Hando Ruusi juhtimisel ja jäi maha Virumaa metsadesse 1944. a. septembris, kus opereeris veel 1945. aastal.

Pidasin vajalikuks seda lugu oma raamatusse jäädvustada sellepärast, et ühest vaiksest toanurgast Rootsis ulatada nähtamatu käsi soojaks käesurveks relvavendadele Narva-pataljonist kaugele üle lahutavate kauguste Kanadasse, Austraaliasse, Ühendriikidesse, Saksamaale ja Inglismaale ja pakkuda neile tagasi tükike nende sangarlikust igavikust selliselt, nagu mõned neist seda ise on mulle jutustanud ja kirjutanud.

Lahkumine Berliinist

Pärast Kärntenist tagasijõudmist tundus Berliin mulle vastumeelsem kui kunagi varemalt. Kantseleides kirjutati virgalt, mehed ruttasid ühest uksest sisse, teisest välja, käes ja mapis kaenla all mitmesugused paberid, kuuldusid kandade kokkulöömise klõpsatused, käsklused ja kirumised. Lõunasöögile minnes rivistusime piinliku täpsusega ja lahkusime sööklast samas korras. Ja siis hakkasime jälle kirjutama ja all kantseleis hakati jälle täitma formulaare — "von der Wiege bis zur Bahre — Formulare, Formulare" — kuni viimaks oli kell 17. Olime oma "raske" päevatöö lõpetanud ja hingasime kergendatult.

Liigutasime endid vaevu sellises oleskelu ringis, vahel märatses enesetunne ja nõudis pääsu ja vabadust, kuid siis alistusime. Kuigi ainult väliselt.

Mulle oli lubatud augustis puhkuselesõit. Enne puhkust pidin aga kõvasti tööd tegema ja hulga sõjakirju eesti ajakirjanduse jaoks valmis tõlkima. Midagi polnud mulle kergem kui see, kuna teadsin, et iga kirjutatud reaga jõuan lähemale sellele päevale, mil võin astuda teele oma sünnimaa poole.

Venda Kask, Karl Gailit ja Viktor Masalsky olid saadetud rindele, kusagile Leningradi lõiku rindeväänistust saama. Kärntenist tagasi tulles ootas mind ees kurb uudis: Masalsky oli rindel saanud granaadikillu kaela tuiksoonde ja surnud mõne minutiga. Ta oli

tore, tugev ja pikakasvuline poiss, kes, vaatamata poolapärasele perekonnanimele, oli suur isamaalane ja selle sugupõlve tüübiline esindaja, kes selle sajandi neljandaks aastakümneks oli kasvanud tegema suuri tegusid ja võitlema. Ta pilt paigutati Heimatstrasse nr. 27 vestibüüli nende meeste piltide kõrvale, kes olid läinud sama teed.

Gruppe Rundfunki stuudiotes ja laboratooriumides askeldasid ja töötasid Saareke ja Pau, eesti sõjakirjasaatjate tulevased raadiotehnikud. Nad tegid proovivõtteid helilindile, või "lõikasid" heliplaadile ja kodumaale sõites oli mul ranitsas kaasas kaks heliplaati, millele olin kõnelnud oma muljeid Berliinist. Ühel pärastlõunal oli Saareke üksi ja kutsus mind kõnelema. Nii siis lugesin mikrofonisse ühe koha oma sõjapäevikust. Pau oli omal ajal Viljandi üks tuntumaid sportlasi ja Eesti üks kiiremaid 400 meetri jooksjaid ja arvan, et ta peaks viibima kusagil vabas maailmas. Berliin teda rinde jaoks vabaks ei annud ja nii ei saabunud ta kunagi Eesti Diviisi juurde. Saareke on jäänud kadunuks.

Minu asemikuks jäi Kaljo Klassman. Noorteõppusel oli üks lahingkäsigranaat lõhkenud enneaegselt ja Klassman sai mitmest kohast haavata, ka näkku. Ta paigutati haiglasse ja jäi seetõttu maha rindeleminejaist.

Kui pakkisin asju, seisis Klassman selle juures. "Mul on niisugune tunne, et sa enam Berliini tagasi ei tule," sõnas ta nagu veidi nukralt. "Sa pakkisid oma asjad nii põhjalikult. . ." Ta aimused olid õiged. Minus oli tõepoolest valminud otsus Berliini mitte enam tagasi tulla. Kuid ma saabusin siiski veel korraks Berliini — ühel päeva], mil Saksamaal seisis kõik kaalul ja mil plahvatus Ravensburgis kajas üle kogu maailma.

O

Tallinnasse jõudsin, õnnelikumana kui ei kunagi varemalt, 19-augustil. Ma ei tunnud enda kandami raskust ja ruttasin kergejalgu Pelgulinna, kus mind ootas väike kodu. Liikusin ja jalutasin jälle kodulinna tänavail, kiirustasin vaatama armsaid kohti, nagu ette aimates, et minult võetakse määramatuks ajaks võimalus jälle hingata ta õhku ja jalutada ta parkide roheluses.

Elanud range sõjaväelise distsipliini all, tundus mulle lubatud lühike vabadus uskumatuna, samuti nagu seegi, et pean paari nädala pärast jälle olema tagasi Berliinis. Hakkasin otsima väljapääsu sellest.

Kuna mu intelligents on allapoole keskpärast, siis pole mul kunagi õnnestunud olla kaval ja kombineerida. Leidlikkust minu juures on asendanud kergelt omatud ja pealiskaudne rutiin. Otsustasin seepärast alustada lihtsaimaga ja teha end haigeks.

1942. a. kevadel põetud plekiline tüüfus oli jätnud mulle aegajalised valud vasakus peapooles. Need on end tunda annud tänaseni, pole ei suurenenud ega vähenenud, küll aga meenutavad kõrgrõhulistel päevadel kunagist tõbe. Otsustasin alustada sellega.

Pöördusin tuttava eesti sõjaväearsti poole Tallinnas ja seletasin talle oma loo põhjalikult ära. Dr. K. arvas, et plekilise tüüfuse komplikatsioonide esiletuleku rõhutamine võiks olla küllaldaseks põhjuseks, et määrata mõnekuulise haiguspuhkuse. Soovitas mulle aga siiski pöörduda mõne eriarsti poole ja võtta sellelt tunnistus.

Järjekorras lasin end dr. Lindeberg-Lindvetil läbi vaadata. Kirjeldasin oma peavalusid, mis arvasin tekkinud olevat tüüfusest ja tulemuseks oli, et dr. Lindeberg-Lindvet kirjutas mulle välja tunnistuse, milles pidas vajalikuks mulle kahekuulise tervisparanduspuhkuse määramise. Läksin selle tunnistusega dr K. juurde ja see kirjutas tõendi, milles mainis, et eriarsti dr. L.-L. läbivaatuse tulemuse põhjal on ta määranud mulle kahekuulise tervisparandusepuhkuse. Saatsin selle tõendi Berliini SS-KBA-Ie ja endale jätsin ärakirja. Väliselt oli asi korras, kuid sisuliselt oli siin siiski tegemist omavoli ja distsipliinirikkumise jämeda aktiga.

Enne kui dr. K. poole pöördusin, käisin Toompeal SS-Meldestelles, et saada sealt vajalik tervisparanduspuhkus, kuna puhkuselviibijana olin haigestumise korral kohustatud pöörduma ikkagi SS-i arsti poole, kelleks oli Tallinnas keegi sakslane. Meldestelles toimetas läbivaatust eestlane dr. M., kes oli aga lihtsõduri teenistusastmes ja kellel puudus igasugune volitus ja võim puhkuste andmiseks ja kelle läbivaatuse tulemused vajasid ikkagi sakslasest peaarsti kinnitamist. Dr. M. ütles, et tema ei saa siin midagi otsustada ja et ma peaksin igal juhul sõitma oma väeosa juurde Berliini, kus siis üksuse arst võiks mind läbi vaadata ja teha sellekohased korraldused. Selline jutt ja nõuanne oli mulle vastumeelt ja tegin Meldestellest kiiresti sääred. Sinna ilmus minu sealviibimisel hulgaliselt eesti SS-leegionäre soovidega, saada tervisparanduspuhkust või haigusepäevi. Kõigile neile öeldi pikema jututa ära ja mõni mees võeti samas vahi alla, kuna olid ammu hilinenud tagasisõiduga oma väeossa. Lühidalt: Meldestelle oli ohtlik paik ja ma otsustasin sinna mingil tingimusel mitte enam tagasi pöörduda.

Hakkasin Tallinnas liikuma erariietes, mis oli võrdlemisi ohutu. Mundrikandjaid kontrolliti Tallinna tänavail võrdlemisi tihti, kuid eraisikuid ei tülitanud keegi.

Peatselt tuli aga Berliinist kirt, milles SS-KBA adjutant ostuf. Best käskis mind otsekohe asuda teele Berliini, et lasta mind väeosa arsti poolt järele vaadata. "Sie müssen sich umgehend auf Marsch setzen, widrigenfalls haben sie durch ihren Verfahren strengste Folge zu erwarten," seisis kirjas.

Saatsin vastu dr. K. poolt väljaantud tõendi, et olen "marschunfähig" — ei kannata pikka raudteesõitu välja. Järgnevalt sõitsin Tartusse ja külastasin Maarjamõisa haiglas prof. dr. Riivest. Ta vaatas mind läbi ja pidas tarvilikuks, et laseksin end paariks nädalaks Tartusse haiglasse saata. Pidin selleks SS-arstilt Tallinnas nõutama haiglasse määramise. Nõuanne oli küll asjakohane, kuid mulle vastuvõtmatu.

Tartus viibides külastasin vanu sõpru "Postimehe" toimetuses — Rein Eliaserit (viimased teated Vorkutast), H. Vallastet (USA-s), H. Malti (Austraalias) ja E. Volket (USA-s) ja järgmisel päeval sõitsin Tallinna tagasi.

Just minu Tartus viibimise päeval oli Tallinnas kindralkomissar Litzmanni juurde kutsutud prof. Jüri Uluots ja käisid mingisugused läbirääkimised Eesti omariikluse küsimustes. Need läbirääkimised mingeid tulemusi ei annud. Mulle kõneldi hiljem, et Litzmannil olevat kogu läbirääkimiste ajal olnud telefoniühendus Juhi peakorteriga ja SS-juhi Himmleriga. Isiklikult olnud Litzmann läbirääkimiste nurjumise pärast halvas tujus.

Neil päevil liikusid Tallinnas elevad kuuldused meie iseseisvuse taastamisest ja kohati oldi päris optimistlikud. Kuna võis oodata

igasuguseid sündmusi, leidsin sellest asjaolust pideme enda Tallinna jäämiseks — äkki juhtub midagi, mis võtab mu Berliini tagasipöördumiselt vajaduse . . .

Mitmel korral kaalusin küsimust, kas mitte siirduda üle lahe Soome. Kuid see mõte oli mulle mitmeti vastumeelt. Esiteks — olin Eesti kommunistidest vabanemisel võtnud kohe relva, et saada oma isamaa sõduriks ja pidasin seepärast enda kohuseks jääda kodumaale. Teiseks — olin oma sõjakirjadega ja kirjutustega ajakirjanduses kutsunud üles kõiki eesti mehi relvade alla ja Eesti Leegioni, kuidas võisin siis nüüd jätta oma sõbrad ja enda poolt kutsutud ja jooksta argpüksina minema . . .?

SS-KBA sidemees Tallinnas uscha Dengler oli jätnud "Rindelehe" toimetusse minu nimele kirja, milles ta manitses mind Berliini tagasipöördumisele ja juhtis mu tähelepanu sellele, millised rasked tulemused võivad olla, kui ma senise kangekaelsusega jätkan jonni ega pöördu tagasi. Lubas veel olla vahemeheks minu ja komandöri vahel ja kõik asjad joonde ajada.

Vastasin Denglerile, et pean võimatuks Berliini tagasimineku, kuna olen 1) haige ja vajan puhkust, 2) ei saa tagasi minna põhjusel, et pole kinni peetud antud lubadusest rakendada mind eesti üksuse juurde sõjakirjasaatjana, 3) et pole ikka veel lahendatud minu jalaga löömise lugu ja 4) SS-peajuhi Himmleri korralduse kohaselt on igal rahvusel õigus kuuluda tema rahvusomasesse väeossa ja neid vastu nende tahtmist saksa üksustes kinni pidada ei tohi. Mind värvati Eesti Leegioni ja mitte SS-KBA-sse. Nõudsin enda määramist Leegioni juurde ja lisasin kirja lõpus veel, et viibin pealesunnitud olukorras ja mul oleks võimalik ka Soome siirduda, kuid ei pea seda ühtivaks enda tõekspidamistega.

Sellele kirjale ma enam vastust ei saanud ja mind jäeti rahule. Olin jäänud niiviisi õhku rippuma. Mu staatus oli ebaselge. Olin sõdur, kes kaupleb ja peab kirjavahetust oma ülemustega, kes nõuab õigust ja seab üles tingimusi.

Kuid ka niisugused asjaolud olid võimalikud saksa sõjaväes. See oli muidugi erandiks välismaalaste suhtes. Oli ju selge, et Berliini südametunnistus minu suhtes polnud kõige puhtam. Pidasin üksikvõitlejana vahvat võitlust bürokraatia vastu ja olin häbematu. Lootsin, et aeg mängib minu kasuks.

Novembri algul sain teada, et Eesti Leegion, nüüd juba Eesti Brigaad, on asunud rindele Neveli lõiku. Selles asjaolus helkis mulle mingi lootuse säde. Mu mõtted kinnitusid selle külge ja hakkasin vaevama oma pead, kuidas pääseda EB juurde. Õige hetk polnud siiski veel tulnud. Mu sõbrad ja tuttavad hakkasid mind juba hoiatama ja mu kodusedki olid vahel mures minu pärast. Lohutasin aga neid kõiki enda ebatavalise kindlusega ja nad rahustusid.

O

24. novembril kohtasin Tallinnas Kinga tänaval SS-KBA poolt väljasaadetud kullerit Adolf Kõrget, kes kuulus SS-sõjakirjasaatjate perre aktiiv-propagandistina ja oli Berliinist saadetud Tallinna ülesandega mind Tallinnas üles otsida ja viia kaasa Neveli alla Eesti Brigaadi juurde, kus asus ka Eesti sõjakirjasaatjate rühm ustuf. Clapier de Collongues'i juhtimisel. Kõrgele oli Berliinist antud kaasa ka minu sõidupaberid ja ülesanne ajada joonde minusse puutuvad toimingud SS-Meldestelles Tallinnas. Nii langes mulle osaks ainult kaasasõitmise vaev.

Olin nii väga oodanud mingit lahendust. Nüüd oli see saabunud. A. Kõrgelt kuulsin täiendavalt veel, et ESKR ülem Clapier de Collongues' olevat minu pärast astunud Berliinis lepitavaid samme ja saanud sealsed ülemused nii kaugele, et need loobunud minu suhtes igasugustest distsiplinaar-normide rakendamisest ja nõustunud mind andma vabaks rinde jaoks. Hetkel olevat kirjameestest rindel ainult Rahnulo, kes aga tahtvat pühadeks sõita Eestisse korralisele puhkusele ja kes pikisilmi ootavat minu saabumist.

Mu asjad olid peatselt pakitud. Veidi imelikuna tundus olla jälle vormiriietuses. Enne ärasõitu käisime veel Toompeal SS-Meldestelles, kus tehti mu sõidupaberid korda ja kus keegi ohvitser avaldas valjult pahameelt minu omavolilise "ringilonkimise" pärast. Minul talle omalt poolt midagi vastata polnud ja olin Meldestellest väljudes endaga väga rahul.

26. novembril hommikul toimetasin pakid Sadamajaama, kus panin need hoiuruumi. Läksin veel linna tagasi, et jätta hüvasti tuttavatega.

Meid oli neli sõitjat: Kõrge, sõjakirjasaatja Venda Kask ja autojuht Pustak. Olin väga palunud ema, et ta ei tuleks jaama mind saatma. Teadsin ette, et lahkumine tuleb raske. Mind oli jaamas saatmas veel üks naine -— mu ema hoidis end eemale, nagu sisemiselt tundes, et meie vahele oli astunud inimene, kellele ta pidi loovutama osa lahkumishellusest.

Suudlesin ema rongile asudes ja tal olid pisarad silmis. Rong vilistas, siis suudlesin naist, kes kolm kuud oli mulle väga lähedal seisnud. Sadamajaama tara äärt mööda kõndis rongiga kaasa ema ja nuttis. Ängistus ja kahivalu nööris kinni mu kõri.

Kes suudaks kaaluda üles need emade südame- ja lahkumisvalud, mis nad tunnud põlvest põlve oma poegi sõdadesse saates? Esmalt kaotasin silmist armsama, siis ema, — siis pöördus rong sisse Vesivärava tänavasse ja kiirustas ülesmäge Laadaplatsi poole. Sellega lõppes mu kolmekuine tõrkumine. Kõige selle taga seisis aga tõeliselt naine ja lugu ühest armumisest, mis ei sallinud ei sõda ega rinnet, käsutäitmist ega lahkumist. Äkiline lahtikisk rebis veriseks hinge, vagunisse tagasi minnes tühjendasime kolme mehe peale pudeli puskarit ja see nagu oleks vaigistanud. Ei tahtnud midagi teada eelolevast, kuid mõte mahajäänutele tegi silmad uduseks.

Kolm kuuske

Ühel septembripäeval 1943. a. ilmus Poolasse, Heide-laagrisse, kus Eesti Brigaad oli just oma väljaõppe lõpetanud, Relva-SS-i kõrgeim juht Reichsführer Heinrich *Himmler,* sooviga tutvuda eestlaste väljaõppega. Himmleri inspektsioon kestis kaks päeva ja esimese päeva õhtul, mil oldi kogunetud ühisele õhtusöögile, pidas SS-i juht pikema kõne, milles ta ka märkis, et Eesti Brigaadi esimeseks ülesandeks on Läti Brigaadi kaitselõigu ülevõtt ja sellel kaitsele asumine ida pool Eestit, Novgorodist põhja pool. See teade rõõmustas eestlastest ohvitserkonda väga ja kõnelejale ja lahkele lubajale aplodecriti soojalt.

Järgmisel päeval tutvus Himmler üksikasjalikumalt brigaadi võitlejate väljaõppega, jäi sellega ülimalt rahule, jagas kiitust ja enne lahkumist tänas lahingõppuse juhti major (hiljem koi.-leitnant) Ain *Aleret* korraldatud õppuse eest.

Istudes juba autos, sõnas Himmler:

"Need mehed on liiga head, et neid otsekohe kaitselahingusse saata. Ma pean leidma võimaluse lasta neid teostada laskeharjutusi elavate märkide pihta — kuski partisanide vastu, kellel puuduvad rasked relvad."

Varsti pärast seda määratigi Eesti Brigaad võitlusse partisanide vastu Neveli ruumi. Järjekordselt olid sakslased murdnud oma lubaduse ja see tekitas eestlastes suurt meelekibedust. Lahkumine

Poolast ja sõit saadud ülesande täitmiseks teostus üle Vilno, Daugavpilsi (Dünaburgi), Rezekne, kuna mahalaadimine toimus Sebeshis. Brigaadi tegeliku ülesande varjamiseks suunati esimene rügement Idritsasse, kuna teine rügement rakendati põhja poole Sebesh-Idritsa maanteed. Oma kavatsuste varjamiseks hakkas brigaad seal pidama partisanidejahti põhja ja kirde, s. t. Ostrovi suunas. Alles oktoobri lõpul rakendati Eesti Brigaad oma tõeliste ülesannete täitmisele, "Rossoono partisanide vabariigi" likvideerimisele.

Suure kiiruga 1941. a. juunis ja juulis taganevate ja lagunevate punavägede kannul Moskva lähistele tunginud saksa vägede tagala, eriti aga soode- ja metsarohkes Valge-Venes jäi täiesti puhastamata ja organiseerimata. Sinna siirdus taganemisel peitu punaarmee regulaarüksusi, säilitasid seal oma väekorralduse ja organiseerisid partisane. Sakslane, olles elanud tihedalt asustatud maal, kus asula kinni asulas, oli kaotanud palju oma loodustundmisest ja tundis vaistulist vastikust Valge-Vene laantesse jõudnult selle looduse ürgsuse vastu. Sakslane kartis soid, metsi, rabasid ja halbu ilmu — asjaolud, mida eestlased olid kogenud sakslaste juures juba 1941. a. sõjasuvel Eesti pinnal — ja püüdis neist hoiduda, kus see vähegi oli võimalik. Nii jäid sakslastel puhastamata kõik Valge-Vene raskelt ligipääsetavad alad ja laasasulad. Nii jäi sinna edasi kestma kommunistlik kord ja punane võim: töötasid külanõukogud, kolhoosid ja väiksemad tööstused.

Suurimaks selliseks alaks oli nn. "Rossoono partisanide" vabariik, mis asus endises Polotski oblastis, keskusega Rossoono järve juures, hõlmates Rossoono, Stanislavovo, Albrechtovo jt. asulaid. Seda maaala, mis suuruse poolest oli võrreldav umbes Võrumaaga, lahutasid suurtest teedest ja keskustest põlised suurmetsad, sood ja järved. Siia pagenud punaväe üksused olid sulgenud vähesed Rossoono alale suunduvad teed kilomeetrite pikkuselt mahalastud põlispuudega. Senikaua, kuni kaugele tagalasse jäänud punased just otseselt saksa sõjapidamist ei ohustanud, ei tundnud sakslased ka erilist huvi nende vastu ja nii võidi Rossoono "vabariigis" elada endist elu. Moskvaga peeti ühendust lennukitega, mis toimetasid kohale värskeid ajalehti, korraldusi, relvi, laskemoona ja ninamehi. Rossoono alal oli kaks

korralikku lennuvälja ja nii võis ühenduse pidamine sündida suurimate raskusteta.

Kui aga rinne hakkas tasa-pisi Moskva alt nihkuma lääne suunas, muutusid Rossoono partisanid ja punaarmee üksused aktiivseiks ja kui Neveli all oli juba tekkinud saksa rindesse auk, astusid nad tegevusse. Sellest asjaolust tingitult otsustas Saksa väejuhatus "vabariigi" likvideerida. See "vabariik" asetses umbes 40 km Nevelist lääne pool Idritsa ja Polotski vahel ja kava kohaselt pidi Eesti Brigaad andma löögi põhjast lõunasse, Ostrov-Polotski maantee üldsuunas, kuna üks saksa politseiüksus pidi sooritama löögi Polotskist põhja, seega lõhestama "vabariigi" ja ühtlasi puhastama partisanidest maaala kiilust lääne poole, teises järjekorras maaala kiilu ja rinde vahel.

Just ajal, mil "vabariigi" likvideerimine oli käigus ja põhja poolt liikuv Eesti Brigaad lõi Kljastitsõ juures sideme lõunast liikuvate sakslastega, toimus Neveli lõigus venelaste läbimurre. Kuna sakslastel puudusid kohapeal varud, siis suunatigi Eesti Brigaad itta, et tõkestada läbimurret.

Nii puhkesid oktoobri lõpul 1943. a. Neveli ruumis ägedad lahingud, mis lõppesid sellega, et läbimurdnud vaenlase rünnakkiilud suruti 5—15 kilomeetrit tagasi ja brigaad asus kaitsele Nescerdo järve äärde.

Juba "Rossoono partisanide vabariigi" likvideerimise esimestest päevadest peale satuti suurtele raskustele. Tuli võidelda metsas, soos ja rabas visa vastupanu avaldava vaenlase vastu ja sõna tõelisemas mõttes saagida endale kümneid kilomeetreid teed. Rünnakpioneerid töötasid mootorsaagidega ja jalaväe üksused tungisid edasi mööda teeääri, hoides punastel kogu aeg tuld peal, et saagimismeeskonnad võiksid rahulikult oma tööd jätkata. Eestlasi toetasid selle juures ka mõned sakslaste soomusmasinad. Nii tungiti kilomeeter-haaval edasi, lähemale Rossoono südamele.

Iga uus lahingupäev tõi uusi raskusi ja uusi väljalangemisi. Kuid siht hakkas lähenema, vaenlane saadi nihkuma ja pärast seda, kui punased olid veendunud, et neil tegemist vastasega, kes oma sitkuse ja visaduse ja rnetsakartmatuse poolest on hoopis teisest materjalist kui sakslased, saadi venelastele hoopis teine minek sisse.

Ühel päeval hakkas mets harvenema, võimsate puuhiiglaste vahelt hakkas tungima metsa hämarikku lagendikkude valgust ja viimaks ometi oldi laanest läbi jõutud inimasulateni. Ühendusteede ümbrused olid puhastatud, kuid sügavates laanekurudes peitsid end veel tuhanded partisanid, kes päeval ründasid üksikult liikuvaid sõidukeid ja vähemaid sõidukite kolonne ja ööseti mineerisid teid.

Rahulikumaks muutus ühenduse pidamine Idritsa ja Sebcshiga alles siis, kui maanteede äärde iga viiekümne meetri peale pandi kahemehe-post, kes endile ehitasid läbisaetud raidtõkke palkidest punkrid ja laskurpesad. Teede kaitset ja valvet olid määratud teostama eesti ja läti politseipataljonid. Laane suus oli tee suletud tõkkepuuga, mille juures seisis tugev valvemeeskond ja soomusmasinad. Kui tõkkepuu taha oli kogunenud paras hulk sõidukeid ja veokeid, tõmmati tõkkepuu üles, üks soomusmasin asus sõitma konvoi ees ja teine taga ning sõit läbi laane ja tundmatute maade algas.

Sellises sõidus oli alati palju ärritavat, põnevat ja paeluvat. Kahel pool teed paarisaja-aastane kuuselaas, mille alune oli süngelt pime ja ähvardav, siin-seal hästipeidetud valvepostid. Ei ühtki vastutulevat sõidukit. Paaritunnise sõidu järel lõppes laas nagu noaga lõigatult ja seisti jälle tõkkepuu taga. Teisel pool seda ootas uus konvoi soomusmasinaid, need pöördusid ringi ja jälle algas sõit Sebeshi poole. Laane ängistusest vabanenud sõidukite juhid panid nüüd masinatele hääled sisse ja kihutasid kui kurjadest vaimudest jälitatud sihtkoha poole. Kitsastel laaneteedel, kuhu leegionäridel polnud asja, liikusid ja varitsesid endiselt partisanid, pidasid ühendust omadega või teostasid luuret. Nendel olid laantes ja soodes hästi väljaehitatud laagrid, õigemini laager-linnad, mis olid küll ehitatud primitiivselt (lauamaterjalipuudusel oli kõikjal tarvitatud kistud laudu — nagu seda harrastasid meiegi esivanemad enne sae tundmasaamist) ja olid pimedad, kuna aknaklaasist on Venemaal alati olnud puudus. Kuid sellised punkrid pidasid hästi sooja ja rohkem pole ju sõduril ja partisanil vaja. Paljud partisanide peiduurkad asetsesid soosaartel, mille ligipääsuteed olid kohati vee alla peidetud, loogeldes teatavate nurkade all ja andes jahtuge ainult nendele, kes teed tundsid. Soovimatu sissetungija võis langeda mülkasse või sattuda miinile.

Eestlaste väljajõudmine Rossoono sisemaadele tuli sealsele elanikkonnale kohutava ootamatusena. Partisanide juhtidelt saadud käsu kohaselt pidid kõik erainimesed põgenema partisanide laagrisse ja kõik vihjas sellele, et käsu täitmine oli sündinud ülima kiirusega. Ahjudes podisesid keeda veel kapsasupid, paljudes majades hõõgusid ahjus ja pliidi all veel söed ja laual ootas toit söömaasujaid. Lautades ammusid lehmad ja vasikad, määgisid lambad ja mökitasid kitsed. Sulgudesse olid jäänud sead ja kuuridesse kanad ja haned. Kusagil oli lauanurgale jäänud pooleliteritatud nuga ja luisk. Kusagil oli parandatud saapaid: naaskel, kingsepahaamer ja tikud olid jäänud pingiotsale ja saapast oli jäänud välja tõmbamata liist. Tundus, nagu tuldaks siia jälle mõne minuti pärast tagasi ja jätkataks poolelijäänud tegevust.

Aga inimesi ei ilmunud kusagilt. Ainult ööseti tulid kassid ja koerad, hiilisid maja ümber, näugusid ja ulusid, kuid võõraid inimesi kohates kadusid jälle. Paaril korral leidsid sõdurid elamute lähedalt metsast naisi ja lapsi, kes olid näljast ja külmast nõrkemas ega jaksanud enam jalul seista.

Siin-seal suitsesid külade varemed, siin oli olnud äsja lahing või olid külad põlema pandud partisanide vastu võitlevate eriüksuste poolt. Kusagile küla taha lagedale väljale oli kantud välja raudvoodi ja seisis seal lumes kui kummitus. Ööseti ulusid partisanide laagrite ümber aga koerad, reetes sel kombel vaenlase asupaiku, millele nüüdsest peale enam rahu ei antud. Neid käisid ründamas ja puhastamas vlassovlased ja välisandarmeeria üksused.

Juba esimestest lahingpäevadest peale polnud siin mingit kindlat rinnet, välja arvatud vast see, mis brigaad oli moodustanud Neveli suunas punaste regulaarvägede vastu. Puudusid korralikud kaardidki selle maaala kohta, milletõttu oli raske organiseerida võitlust punaste partisanide vastu. Kaartide küsimus lahenes aga vägagi omapärasel viisil.

Ühel üksikul metsateel sattusid vastamisi keegi eesti allohvitser ja partisan. Mehed tulistasid peaaegu üheaegselt, kui olid teineteisele tuntavuse läheduseni jõudnud ja veendunud, et kumbki on eri leerist. Partisan tulistas mööda, kuid ise sai surmava tabamuse ja langes. Allohvitser teostas langenu juures põhjaliku läbiotsimise

ja sai peale relva veel rikkaliku kirjavara omanikuks. Partisan, kes arvatavasti oli mõni kõrgem juht, kandis endaga kaasas rea päevakäske ja lisaks muule veel ümbruskonna täpse kaardi, millele olid märgitud kõik partisanide laagrid, neis asuvate üksuste lahingtugevus ja nimetused, haiglad, ambulantsid, lennuväljad, raadiosaatejaamad ja töökojad. Lühidalt: kõik andmed, mida eestlased vajasid.

Allohvitser toimetas dokumendid edasi ülemusele ja juba järgmisel päeval lendas kaart Idritsa lennuväljalt Saksamaale, kust see peatselt paljudesse eksemplaridesse paljundatuna tagasi jõudis. Nüüdsest peale polnud enam seljatagusel vaenlasel püsi ega elu.

Rossoono laantes ja rabades oli partisanidel kaardil märgitud andmete kohaselt umbes 25.000-meheline võitlusjõud. Kuid see polnud siiski korrapärane armee, vaid juhuslikult relvastatud ja väljaõppeta üksus, kes oli küll võimeline tõhusalt häirima tagalat, kuid pidi hoiduma rindesõjast hästirelvastatud saksa üksustega. Nii oli Eesti Brigaadil tugevaid paremusi oma relvastuse ja väljaõppe poolest. Oma laagritest ja redupaikadest välja kihutatud, muutus partisanide olukord päris lootusetuks. Vana-aasta õhtul, 31. detsembril 19-43. a. hiilisid viimased partisanid, kelle elu äärmiselt kibedaks oli tehtud alaliste rünnakute ja jälitamistega, läbi eestlaste rinde ja sellest ajast peale nad enam mingit nimetamisväärset aktiivsust ei näidanud. Pikemalt on sellest episoodist kirjutanud Rüütliristi kandja kol.-leitn. Harald Riipalu oma sõjaraamatus "Kui võideldi kodupinna eest".

Mida kaugemale aga brigaad edasi jõudis, seda lagedamaks ja vooreliscmaks muutus maastik. Eriti võitlusrohkeks aga kujunes brigaadi 45. rügemendi Il-se pataljoni edasitung, mida juhtis kapten Johannes *Lang.* Oldi juba rinnutsi koos Neveli all läbimurdnud vaenlasega — Rossoono oli jäänud seljataha.

Novembri teisel nädalal kerkis ühel udusel hommikul Langi pataljoni kompaniide silme ette kaugel-kaugel kõrgel voorel kolm hiigelkuuske, mille lähedal, läbi pikksilma vaadatuna, näisid asetsevat mingi küla varemed. See oli olnud kunagi Punistshe.

Pataljoni rünnaku lõppsihiks oli selle paiga vallutamine ja seal positsioonidele asumine ja jäämine.

Kui kolm kuuske olid hakanud paistma, öelnud Lang poistele: "Kui nende kolme kuuseni välja jõuame, siis teeme sedapuhku väikese pausi."

Päev-päevalt oli aga punaste vastupanu muutunud visamaks, nad kasutasid juba soomusmasinaid ja neid tuli rünnata täie jõuga, et neid kaevikutest ja vastupanupesadest välja kangutada. Üks küla teise järele vallutati ja kuused kerkisid ikka kõrgemaiks ja võimsamaiks.

"Tohoo, kurat, kas siis kord ometi ei jõua nende jõulupuudeni välja!" kirusid mehed.

Viimaks olid kolm hiigelkuuske kõrgel seljandikul juba päris lähedal. Sharõ küla oli juba eestlaste käes ja juba järgmisel päeval oldi seal, kuhu oli määratud rindejoon ja kolm kuuske jäid eestlaste seljataha. Nägin neid kolme hiiglast, kui külastasin Langi ta komandopunktis. Need võisid kindlasti olla oma paarsada aastat vanad ja nägid tõepoolest majesteetlikud välja.

Punistshe eelistel käinud lahingu ägeduses ja segaduses Sharõ küla juures sattus leitn. *Pirk* üksi suuremale punaste jõugule, olles oma üksusest juhuslikult eemale läinud, et uurida maastikku. Punased ei märganud Pirki ja ta tulistas tühjaks kõik kaasasolevad magasinid, hüppas siis maast üles ja lõpetas kolme ellujäänud punase elu sõdurilabidaga.

Kuid läheduses oli veel teisi vaenlasi. Leitn. Pirkile oli järgnenud allohvitser *Kirss,* endine eesti regulaarväe üleajateenija 1. jal. rügemendist, ja nüüd juba kahe mehega ja käsigranaatidega murti vaenlase viimane vastupanu. Töö tehtud, märkas leitn. Pirk, et ta on haavatud. Tal jätkus veel jõudu omal jalal lahingust lahkumiseks. Sellest episoodist kirjutas lähemalt mu kolleeg Rahnulo ja see oli meisterlikult kirjutatud.

Üldse polnud Pirkil sõjas "õiget vedu". Sharõ lahing Neveli all oli õieti Eesti Brigaadi esimeseks lahinguks regulaarpunaväega ja selle esimese lahingu esimesel tunnil sai Pirk oma "koslepi" kätte. Haiglast tervena tagasi tulles ja Narva rindele siirdudes, määrati ta 45. rüg. I. pat. 2 komp. ülemaks. Pirk oli rõõmus, et saab jälle oma vanade poistega kokku ja asus teele kompanii lõigule, et haigestunud kompülilt E. Laidilt kohustusi üle võtta. Saanud vaevalt tund aega

rindel olla, kui juba tuli teade, et Pirk on juba oma jao kätte saanud. Seekord oli tal vasak käsi kaelas. Mees kirus ja vandus, kuid parata polnud midagi. Oli jälle "haigla sõit".

Viimases lahingus teel kolme kuuse poole juhtus lugu, mis annab tunnistust eesti sõduri rahulikkusest ja külmast verest.

Ühe meie sõduri ette kerkis nagu maa sest kolm punast ja poiss otsustas need teha vagaseks käsigranaadiga. Ta päästis sütiku ja tõstis käsigranaadi pea kohale, et virutada. Kuna vaenlased polnud just kambas, siis kulus poisil veidi aega mõtlemiseks, missugusele neist kuluks granaat just esimesena ära. Mõtlemisaeg aga venis ja käsigranaat lõhkes poisil peakohal. Pikaldase mõtlemisega grenadeer jäi vigastamata, kuna kiiver ja paks anorak võtsid killud vastu. Kuid järgmised käsigranaadid olid aga juba hästi sihitud ja tegid oma töö hästi.

Nüüd jäid kuused kõrgendikul juba samasse seljataha kui hinnalised trofeed ja ainus siht, mille ja mille vallutamise poole kogu aeg püütud.

Kirjutati 13. november 1943. a. Eesti Brigaad oli enda ülesande täitnud ja jäi Nescerdo ja Mezhno järvede joonele. Punaste sisseimbumisele Neveli all oli pandud piir ja alustati punkrite ehitamisega, ehki vastumeelselt. See kinnitas meestele, et niipea kodumaale ei jõuta.

Ühe uduse sulapäeva hommikul polnud enam kolme hiigelkuuske. Terve öö oli kulunud pioneeridel nende mahasaagimiseks. Vaenlase patareid olid neid hakanud kasutama peasihtpunktideks ja hakkasid külvama meie seisukohti tabava tulega. Sellepärast pidid puud ka langema.

8. detsembril jäeti ka see lõik maha ja anti üle ühele Leningradi alt tulnud ja tublisti kokkukuivanud saksa rügemendile.

Kui Stanislavovo vennaskalmistult mööda sõitsime lahkumisteekonnal kodumaale, vaatasid kõik poisid paremale, kus värske lumekatte all ja puhtas rivis, nagu kunagi Heide-laagris Poolas, magasid igavest und need Eesti Diviisi ohvitserid, allohvitserid ja sõdurid, kes kõik olid võideldes püüdnud mingite vabastavate kõrguste ja hiigelkuuskede poole voortel, mille tagant kord ometi pidi hakkama paistama kodumaa.

Neveli alla

Hilissügisene Riia oli porine ja udune. Hall ja udune olin ma sisemiseltki. Ööbisime SS-Übernachtungstelles, kust viisin Neveli alla "aafrika haiguse" (heal lapsel mitu nime . . .), isesorti sügelised kaasa. Esimene kord olin selle tüütava nahahaigusega hädas Debitsas, kus sellest sain lahti nädalase hoolsa "balsameerimise" järele.

Järgmised kaks ööd magasin läti sõjakirjasaatjate rühma mehe eestlase *Schvarzi* kodus, kus mind soojalt ja sõbralikult vastu võeti. Riias sain jälle kokku läti sõjakirjasaatjate Briedise, Gulbise ja teistega, käisime nendega mitmes kohas "istumas", küll Gildi-keldris, Wöhrmanni pargis ja hotell "Savoys". Käisin Rothenburgis sealses SS-haiglas vaatamas koi.-leitn. (tollal major) Ain Mere't, kes kannatas mingi akuutse maovea all. Ain Merega samas toas asus ka leitn. Mikk *Rajuri* ja järgmises toas leitn. *Kirt sl* — mõlemad Eesti Brigaadist. Vahetasime muljeid kodumaalt ja rindelt.

29. novembril lahkusime Riiast ja loksusime Daugavpilsi. Raskete pakkidega koormatud vantsisime mööda poriseid tänavaid sõdurite kodusse, kus pidime ööbima. Olime vaevalt söönud ja heitnud magama, kui tehti teatavaks, et varsti väljub rong Rositteni. Unistena ja roidunutena venisime jälle raudteejaama. Rivistusime jaama taga üle kederluu ulatavas poris ja ootasime endi rongile paigutamist. Siin oli sadandeid sõdureid, kes vaikisid, kuna olid tulnud

kodumaalt puhkuselt või kusagilt haiglast ja nüüd püüdsid end harjutada mõttega, et nüüdsest peale on jälle niiskus, külm ja pori ja kõik ebasõbralikkused need, mis peavad neile lakkamatult meenutama, et nad kuuluvad inimsuse perifeeriasse. Tammusime ühelt jalalt teisele ööpimeduses, milles kajasid ainult välisandarmeeria meeste korraldused ja hõiked. Pika, kaubavagunitest koosneva rongi ees puhkis vedur.

Viimaks oli vagunisse asumise järjekord ka meie käes. Sõitsime selle öö ja järgmise päeva. Aeglane sõit, sest julgestusrong sõitis ees, et vältida partisanide rünnakuid ja raudtee õhkimist. Pikad peatused jaamades. Konutasime teineteise vastu surunutena, oli külm ja mõtlesime: on see võimalik, et kusagil võiks olla tõepoolest soojem, et kusagil võiks magada muretut ja pikka und . . .?

30. novembri õhtul olime Rosittenis. Andsime seal pakid hoiule. Venda Kase kandam oli vintpüssi võrra kergemaks muutunud, kuna relv löödi tal üle Daugavpilsi sõduritekodus — einetasime ja läksime linna vaatama. Käisime sõdurite kodu kinos ja ööbisime jälle sõdurite öömajas. Sellel polnud ei uksi ega aknaid ees. Oli külm, kõle ja õudne magamine.

Hommikul asusime jälle rongile ja külmas kaubavagunis jätkus sõit kuni Sebeshi. Rong liikus aeglaselt ja ettevaatlikult, peatus sageli ning liikus siis jälle paar kilomeetrit aeglaselt. Olime partisanide maal, kus raudteede õhkimised ja purustamised, rongide rüüstamised ja kraavilaskmised olid igapäevased nähted. Teetammi ääres nägime tihti põlenud ja kummulikukkunud vaguneid, julgestusposte oli tihedalt ja kõik see meenutas rinde lähedust.

Päeval enne meie sõitu oli just sellel teeosal lastud kraavi üks rong ning oli olnud palju inimohvreid. Olime täis ärevat ootust ja valmisolekut. Kuid meile ei juhtunud midagi.

Oli mu sünnipäev, sain kolmekümneseitsme aastaseks sellel niiskel, udusel ja millegipärast nii lootusetuna näival ja tunduval päeval. Olin kogu aeg lootnud, et võin oma sünnipäeva pühitseda kodus kõigi mulle lähedaste inimeste juuresolekul. Oma esimese sõjasünnipäeva olin pidanud Leningradi rindel Koussolas, teise Berliinis viluvõitu barakis angiinahaigena ja kolmas oli siis meenutada teadmatusse viiva sõjaväerongi külmas kaubavagunis. Kuid oli sõda

ja kõndisime ähmase tuleviku ootel lootuste pehmel, rabasel ja kõikuval pinnal.

Sebesh võttis meid vastu täpselt, nagu seda olid teinud kõik Venemaa linnad: pori, pimedus, viletsad majahütid. Tänavatel liikusid ainult patrullid, kuuldusid ainult nende peatushüüded ja nõuti paroole. Otsisime Sebeshi pimeduses mõnda Eesti Brigaadi Meldestellet või vooride peatuspaika, et saada teada, kuidas on lood edasipääsu võimalustega. Adolf Kõrge oli juba mitmel puhul olnud varemalt Sebeshis ja ta leidis varsti kõik vajalikud asutused ja paigad üles. Ööbisime ühes laastatud koolimajas, mille ühes suures ruumis põles üksik küünal viinapudeli kaelas ja seinaääres asusid narid peeneks magatud õlgedega. Neli-viis veokolonni meest istusid laua ümber ja mängisid kaarte.

Hommikul väga vara pidime olema veokolonni kogunemiskohas, kust siirdusid veokid laskemoona ja varustusega rindele. Voor oli pikk ja me saime koha autole, mis oli laaditud kaerakottidega. Kottide vahele nõjatades oli sõit päris mugav. Meie sõidusihiks oli Filatovo, seal asetses eesti sõjakirjasaatjate rühm ja sinna oli 80 kilomeetrit.

Tee, mida mööda sõitsime Sebeshist rindele, oli võrdlemisi heas korras. Paarkümmend kilomeetrit tee ääres oli lahtist maastikku ja sellel teeosal ei näinud me muud, kuid elamute ja hoonete asemeid ja suitsevaid ahervaresid. Tee ääres oli näha tihedalt julgestuspostide punkreid, milles pidasid valvet eesti ja läti politseinikud. Möödusime paarist politseinikust, kes ajasid enda ees lehmi, mullikaid ja lambaid, äsjast partisanidelt saadud sõjasaaki.

Siis tuli lõpp lahtisele maastikule, kolonn peatus metsaserval ja eite asus soomusmasin ning sappa teine. Algas pikk sõit läbi metsa ja see kestis mitu-mitu tundi. Viimaks ometi lõppes laas ja esimene küla paremat kätt tee ääres oligi Eilatovo ja suur, valge lagendik selle taga oli lumekattes Rossoono järv. Teisel pool järve paistsid Stanislavovo endise härrastemaja kõrged varemed ja kössitasid vähemad majad.

Ronisime pakkidega maha külatänava otsal, paarkümmend meetrit komberdamist kangeksjäänud jalgadel ja olimegi oma üksuse peastaabis.

Rühmaülem ustuf. Clapier de Collongues' oli sõitnud Sebeshi ja seepärast talle esineda ei saanud. Jäime jalgu puhkama. Enamik rühma mehi olid mulle tuttavad juba Debitsast või Berliinist ja ülejäänutega sain samas tuttavaks. Rühm asus laiali neljas lähestikku asetsevas majas. Poisid aina keetsid ja praadisid. Kuna oldi ju partisanide vabariigis, kust külarahvas oli põgenenud kõike maha jättes, siis oli ka toidupoolist rohkesti. Berliini ja Debitsa paastuaegadele oli tulnud lõpp ja poisid olid jõudnud endid juba ümmargusteks süüa.

Lembit *Riis,* rühma varahoidja, varustas meid kohe tuliuue talvevarustusega: igaüks sai karvamütsi, kindad, anorak-kuued ja talvepüksid, Walter-süsteemilise revolvri, pikksilma, kaarditasku ja kompassi.

Jäime öömajale kirjasaatjatele määratud majja. Seal ajas ahi tublisti suitsu, uks hoiti kogu aeg lahti ja sooja oli ruumis vähe. Uhe seina ääres asetses ühekordne nari ja me seadsime endid sellele magama. Ainus voorus sellel ulualusel oli vähemalt, et poisid olid ruumi teinud ilusasti puhtaks.

Veel oli vähe lund. Oli kuidagi õudne selles mahajäetud külas, mille tühjade majade ustest käis sisse tuul. "Kuud vaatama" minnes silmitsesime alati tähelepanelikult ümberringi, kas kusagilt ei vilksata mõni kogu. Kuid kõik oli mahajäetud ja vaikne. Isegi rindelt polnud mingit kõminat kuulda. Suured lahingud olid löödud ja rindel piirduti nüüdsest peale ainult luuretegevusega.

Vangilangenud partisanide jutustuste järele leidunud partisanide laagreis ka eestlasi, eesti kommuniste ja aegajalt läks nende poole Eesti Brigaadist ka mõni mees üle — kas mõni endine komnoor, mõni kriminaalse minevikuga seikleja või mõni Venemaa eestlane, kes oli punaväelasena langenud vangi, läinud siis vabatahtlikuna Eesti Brigaadi ja kasutas rindelolekut punaste poole tagasiminekuks.

Poisid Filatovos olid vaiksed ja sõnakehvad. Mõni päev enne meie sinnajõudmist oli juhtunud midagi ja seda polnud suudetud veel unustada.

Põdra Arkats oli olnud valvepostil öösel. Kusagil tema lähedal liigutanud end keegi, mingi vari liikunud majade vahel ja ta tulistanud hoiatuslasu õhku. Lask keskööl asulas, mida igast küljest

ümbritsesid partisanide laagrid, tähendas häiret. Poisid haarasid kähku relvad ja tormasid välja. Tehti haarang enda lähimas ümbruskonnas, kuid ei leitud midagi kahtlast. Arkats jäi aga enda arvamuse juurde, et ta näinud siiski "kedagi".

Majja tagasi minnes asetanud Vambola kuulipilduja lauale, magasiini samasse kõrvale ja hakanud siis kuulipildujat tühjendama ja kuivatama. Ettevaatamatusest olnud siiski üks padrun jäänud pessa, lukk jooksis uuesti ette ja vallandas lasu.

Veidi aja pärast kuuldunud toas korinat. See tulnud sealt, kus maas heintel maganud Richard Suvinõmm. Ta oli just tulnud postilt ja heitnud magama ja seepärast teda ka häire puhul ei äratatud. Richardi sineli alt imbunud põrandale loik verd. Ta tõsteti sõprade poolt kohe üles, kuid ei saadud enam päästa: kuul oli tunginud kehha just altpoolt südant ja toonud kiire surma. Richard maeti Stanislavovo sõdurite kalmistule.

Vambola, kes kogu aeg oli olnud lõbus ja naerusuine poiss, muutus siit peale vaikseks ja kinniseks, teda rusus süümekoorem. Arkats oli hiljem tunnistanud üles, et oli tulistanud hoiatuspaugu koerusest ja poiste narrimiseks.

Samal kombel sai hiljem Narva rindel 1944. a. suvel surma leitnant Heino *Kilgas.* Püstolkuulipildujat puhastades oli ühe tema oma rühma poisi käes vallandunud lask ja kuul läbistas noore leitnandi südame.

Filatovos olid poisid aga detsembri algupäevadel leinaliselt vaiksed ja Arkatsiga hoiduti kõnelemast.

Rühmaülem jäi Sebeshi mitmeks päevaks ja nii oli mul aega veidi selles Venemaa külas ringi vaadata. Käisin ja kolasin tühjaksjäänud majades ja uurisin, kuidas oli rahvas elanud siin.

Siin-seal majades leidsin mõne vana lauluraamatu või dokumendi ja nendel leiduvate nimede järele otsustades olid siinsetes külades elanud valgevenelasd ja poolakad. Majades puudusid ikoonad ja selle asjaolu järele otsustades olid elanikud olnud katoliiklased. Majade ja hoonete ehitus oli teistsugune kui Suur-Venemaal, Peipsi taga ja Staraja Russa kandis. Rossoono rahva elamutes puudusid käsikivid tuulekojas, nagu see nii tavaline oli suur-vene külades, kus olin viibinud. Ilmjärve madaliku külade perenaised läksid hommikul

paari peotäie teradega tuulekotta, kallasid terad käsikivile ja hakkasid kepsu otsa seotud vehmriga teri jahvatama. Avaldasin kord imestust sellise jahvatusviisi üle ja küsisin, kas siis lähikonnas veskeid ei ole.

"Veskites saab jahvatada ainult oma palgavilja," seletas naine. "Kuid Venemaal kolhoosides pole ühtki inimest, kes oma palgaviljaga välja tuleks. Seepärast peab lisa varastama. Ja varastatud vilja saab ainult käsikiviga jahvatada . . ."

Paljude tunnuste järele otsustades oli rahvas Rossoono partisanide vabariigis elanud võrdlemisi hästi — muidugi Venemaa oludega võrreldes. Leidsime suuri tünne lihaga, majade põrandaalused, mida kasutati kartulite, juur- ja puuvilja panipaikadena, olid täis söödavat ja sahvrites leidusid suured savipotid, mis olid täis pohlakeedist, jõhvikaid ja köömneid. Eeskodades nurkades seisid kõhukad kapsatünnid.

1943- a. novembris tungisid siia saksa vormiriietust kandvad sõdurid, kes ei kõnelenud ei saksa ega vene keelt ja tegid siinsele rahulikule elule lõpu. Elanikud kadusid metsadesse ja ööseti hiilisid sealt välja partisanid, mineerisid teid ja päeval tungisid kallale vooridele.

Saksa väejuhatus otsustas talitada halastamatult ja järsult. Saksa välisandarmeeria, ROA vlassovlased, eesti ja läti politseiüksused rakendati ja nädalaiks kumasid taevaalused kaugete külade põlemistest. Korduvalt aeti selliste karistusekspeditsioonidega kaasa ka Eesti Brigaadi võitlejaid. Sellist tegevust ei pidanud poisid endi vääriliseks — nad tundsid endid ikkagi ainult rindevõitlejatena. Ühel korral nõudis hastuf. *Schmidt* brigaadi staabist mehi ka eesti sõjakirjasaatjate rühmast julgestuse otsarbeks ja ettekäändel. Saadetigi 12 meest Clapier de Collongues'i poolt veoautol, kuid tagasiteel satuti teemiinile ja rühma poistest said 2 raskesti ja 8 kergesti põrutada. Hastuf. Schmidt oli millegipärast eriti tige eesti sõjakirjasaatjatele ja nõudis veel hiljemgi mehi enda käsutusse. Kuid neid talle enam ei antud. Olles juba Eestis ja Narva rindel, ei jätnud Schmidt ühtki võimalust kasutamata, et ESK rühmale raskusi ja ebameeldivusi valmistada.

Rühmaülema Sebeshist tagasi tulles esinesime talle ja järgmisel päeval sõitsime igaüks oma rindelõigule. Venda Kask siirdus 46. rügemendi ja mina 45-da juurde Rahnulot väljavahetama. Clapier de Collongues' sõitis minuga kaasa Garbacevosse, kus mind tutvustas uuele rügemendiülemale major *Ventile.* 45. rügemendi komander SS-Standartenführer (kolonel) Henn-Hans *Kurg* oli sattunud mõni nädal tagasi oma autoga teemiinile ja saanud raskesti põrutada. H. H. Kurg toimetati ta enda soovil Tallinna haiglasse, kus suure kuulsuse ja lugupidamise võitnud endine Erna-pataljoni ülem suri põrutusele järgnenud komplikatsioonide tagajärjel.

Ametlikkused korras, siirdusin Garbacevo külla majja, mis oli antud sõjakirjasaatjate käsutusse. Sealt leidsin eest Rahnulo ja endiste lehemeeste-kolleegide jällenägemine oli südamlik ja sõbralik. Vabastasin end rakmetest ja seadsin end sisse pikemaks peatuseks.

Meiega jagasid sama ruumi veel fotomees sakslane Seeliger ja 45. rügemendi üks futtermeistritest — hobutoidu-varustajatest. Veel sama päeva pärastlõunal tegin käigu 45. r. adjutandi Störzi saatel eesliinile Ncstsherdo järve äärde, kus meie miinipildurid sooritasid parajasti sisselaskmist punaste positsioonidele üle järvekaela. Samas kohtasin ka enda ammust tuttavat Tallinnast "Batsh"-Tofcrit, kes ustuf. (leitnandi) aukraadis oli miinipildurite rühma ülemaks ZBV (Zwecks besonderer Verwendung) ülesannetes, s. t. teda määrati sinna, kus parajasti vajati mõnd ohvitseri väljalangenut või komandeeritut asendama.

Punased olid hakanud järve kitsuse vastu, Garbacevo kalmistu kohale, ehitama punkreid ja kuulipilduja pesi ja nende muudestki kavatsustest võis järeldada, nagu kavatseksid nad siit üle järve jää tungida. "Batsh" kõneles mulle enda kavatsusest punaseid ühel ööl veidi ärritama ja "punkreid tuulutama" minna ja lubas mulle varakult teeleminekust teatada. Kutse jäi mul aga saamata. "Batsh" käis aga tõepoolest paaril korral üle järve, lõi oma poistega mõned punkrid segamini, kuid vange ei saanud ja tuli niisamuti tagasi, ilma omapoolsete kaotusteta.

Kuna 45. r. staap asus päris lähedal, siis käisin peaaegu igapäev seal, et kuulda uudiseid ja saada ainet mõne sõjakirja jaoks. Major Vent oli mulle igati abiks ja kenasti aitas minu asju korraldada ka

staabi-veltveebcl *Aule.* Vent soovitas, et ma jälle hakkaksin oma Vreibärke kirjutama. Arvasin, et need võiksid tulla tagumises järjekorras, esijoones oleks vaja kodumaale kirjutada, kuidas poisid siin elavad ja millega nad seni toime tulnud.

Järgnevalt juhtis Vent mu tähelepanu sellele, kuidas eikellegimaalt toodi ära üks punaste kergetank, mis sinna oli jäänud maha viimaste lahingute aegu ja mille meie mehed olid oma poole vedanud ostuf. Langhorsti algatusel. Rahnulo oli saanud juba vihje sellest kirjutamiseks, kuid talle see ülesanne ei meeldinud, kuna ta arvas, et selle taga pole midagi erilist ega kangelaslikku. Ostuf. Langhorst oli rügemendis tuntud ara ja kartliku ohvitserina ja püüdis endale väga teenida Raudristi esimest klassi. Tema oli küll olnud tanki äratoomise mõtte algataja, kuid päästmise aktsiooni ajal viibinud 2. komp. punkris Jüri *Ungvere* juures ja olnud kangesti uudishimulik, kas punased sellel rindelõigul ka sageli ründavad ja tulistavad.

Töökoja kompanii mehed olid asunud tanki korda seadma ja töö edenes, kuna Langhorst oli ise kogu aeg juures ja kiirustas mehi takka. Sama päeva õhtul, mil tank oli juba 99 % sõidukorras, puhkes aga töökojas tuli, mis hävitas tanki ja kogu töökoja sisseseade. Vent oli tusane ja Langhorst rõhutud, töökoja mehed aga käisid ringi ja kehitasid õlgu. Rahnulo aga säras rõõmust.

"Nüüd pole enam vaja sellel räbalal teemal kirjutada ega härradele riste teenida," arvas ta.

Sõjakirjasaatjate maja Garbacevos asus kiriku lähedal kõrgendikul, umbes 300 meetrit teeristist. Maja oli selgesti nähtav punaste rindele, mis asetses Garbacevo ja Muragi külade vahel. Otsekohe punaste liini taga asus Muragi kirik ja selle tornis punaste tulejuhtimise punkt. Igakord, kui punaste patareid avasid tule, lõhkesid esimesed granaadid meie maja ees. Esimene granaat lõhkes umbes 300 ja teine 200 meetri kaugusel. Kolmas ei kukkunud aga mitte meie majja, vaid lõhkes juba meist vasakul, teeristil ja päris täpselt. Sinna sumas siis punane paarkümmend minutit, püüdis tabada meie staapi ja muid asutusi.

Algul võttis selline tulistamine mind kõhedaks, kuid viimaks, kui see juba järjekindluseks kujunes, hakkasime Rahnuloga seda nähet

arutama. Jõudsime Rahnuloga arvamisele, et punastel pole meiega ega meie majaga mingeid halbu kavatsusi, vaid vastuoksa — nad oleksid väga kurvad, kui nad ühel hommikul enam meie maja kingult ei leiaks. Nad vajasid meie maja peasihtpunktiks, et selle abil korrigeerida oma torude tabavust.

Nüüdsest peale ei teinud meie endi majas viibimisest mingit saladust, meie maja korsten suitses nii hommikul kui õhtul ja kui punane jälle alustas tulistamist, vaatasime päris rahulikult, kuidas meie suunas kerkis kaks mullasammast, kuna kolmas kärakas kuuldus juba teeristilt.

Elasime Rahnuloga ligemale nädal aega mõnusat elu. Päeval käisime rindel, külastasime Johannes Langi ja Harald Riipalu nende punkrites, ajasime külajuttu ja küsisime uudiste järele. Vahel astusime sisse ka Jüri Ungvere juurde ja veetsime seal paar tundi. Jüri istus lavatsil punkriahju ees, jalad hiinlase kombel istumise all ja vahtis üksisilmi tuide, sekka lastes kukkuda mõne sõna. Kompanii asju ajas kapral Heino Ingar, kellega tutvusin juba elamute valitsuses kommunistide päivil. Heino oli üks nendest noortest ja tublidest eesti allohvitseridest, kes möödunud sõda venelasele aitasid nii kibedaks ja kaotusrohkeks teha, kui see vähegi oli võimalik.

Siinsamas, Ungvere punkri ees, kulges ka eesliin oma kuulipildujapesadega. Siin asetses ka kogu ahelik langenud punaseid, iga mehe vahet kolm-neli meetrit ja iga mehe nina ees hunnik mättaid. Nii, nagu neid oli tabanud Ungvere poiste kuulipildujavalang, nii olid nad ka jäänud.

Rindel sünnib vahel tõsiseid asju ja igasuguseid korrarikkumisi, mille eest määratakse karistusi. Ühel õhtul jälle Ungvere punkris viibides heliseb telefon. Ma ei saanud aru, kust kõneldi. Heino võttis kõne vastu ja nagu aru sain, nõuti Ungverelt viie mehe väljasaatmist Sebeshi mingisuguse distsiplinaarkaristuse ärakandmiseks. Ungvere laskis endale ulatada telefonitoru.

"Minul on siin mehi praegu rohkem vaja, kui Sebeshi kartserivahtidel. Kui aga härrad arvavad, et meestel vaja mõni aeg puhkust, siis saadan nad kohe teele . . ." kõneles Ungvere rahulikult torusse. Punker kajas naerust. Mehed jäid muidugi saatmata. Rindel polnud kombeks saata mehi distsiplinaarkaristuse kandmiseks kusagile taga-

lasse, kuna eesliinil sügise külmas ja pimeduses postil seismine on juba isegi teatav karistus igale isapojale.

Jüri Ungvere, Vabadusristi kavaler ja endine Erna-pataljoni kompaniiülem, oli oma poiste poolt väga armastatud. Ta oli vähese jutuga ja "külm" mees. Ta sai veebruari algul 1944. a. Meerapalu lahingus reiest raskesti haavata, samast kohast, kust oli saanud haavata Vabadussõjas ja pealegi samal päeval, ainult 25 aastat hiljem! Sõda on rikas kummalisusest. Ungvere toimetati Tartu haiglasse ja saadeti sealt edasi Saksamaale. Haav ei tahtnud paraneda kuidagi. 1944. a. augustis ei söandanud Ungvere enam viibida Saksamaal, vaid laskis end haiglast välja kirjutada, kuna kodumaal käisid juba ägedad lahingud Tartu lähistel ja meie maa ja rahva saatustund oli lähenemas raskete sammudega. Viimast korda nähti Ungveret Jõhvis 1944. a. augusti lõpul. Ta tarvitas enda vaevaliseks edasiaitamiseks kahte karku ja sõnas ühele tuttavale, et läheb Kontsu järve äärde "oma poisse" vaatama. Siit peale on Ungverest kadunud jäljed, samuti nagu ei tea ma enam midagi Heino Ingarist.

Sooja ja meeltülendava vastuvõtu osaliseks saime ka 1. pat. ülema hastuf. (kapten) Harald *Riipalu* punkrisse nina soojendama minnes. Venti rügemendiülema kohale asudes võttis Riipalu üle tema pataljoni ja hiljem, juba Narva all, noore majorina Ventilt ka tema rügemendi. Korp! Sakala kaasvõitlejatena oli meil ühiseid mälestusi ja huvide ühtumisi ja on rindelgi soe tunne meenutada ühist akadeemilist kuuluvust paari klaasi konjaki juures.

"Tule homme hommikul päikese tõusu ajal tagasi. Muragi kirikutornis on punaste patareide vaatluspunkt. Sealt on sissevaade meie positsioonidele priima ja punased kipuvad meile igasugust pahandust tegema. Meie viime öösel ühe tankitõrjekahuri eesliinile ja katsume punastele otsesihtimisega veidi säru anda . . ." sõnas ühel päeval Riipalu.

Olingi määratud ajal kohal ja elasin kaasa polctunnise vaatemängu, mis pakkus mõndagi. Läbi pikksilma nägin, kuidas Aleksei Sergeitsh Konovalov istus Muragi kiriku tornis kõrgeima luugi kohal ja uuris meiepoolset rinnet. Äkki kõmatas meie tt-kahur ja granaat lõhkes vastu raudkivist kirikutorni nii, et tulesädemed paiskusid kaugele. Aleksei Sergeitsh hakkas kohe mööda redelit ülinobedasti

alla ronima. Tt-kahurist anti kiirtuld nii, et torn aina tolmas. Vaatleja kaotas ühe vildi, kuid redel näis olevat päris vana ja kehv, sest Aleksei Sergeitsh takerdus mitu korda — võib olla murdusid pulgad jalge all. Kuid viimaks oli ta ometi varjul ja meie poolt lõpetati tulistamine. Paar päeva punased enam nii silmapaistvalt ülbet vaatlust ei üritanud, kuid aegapidi siginesid nad jälle Muragi torni, kuna see oli ju ainus punkt, kust vaatlust saadi teostada.

O

Sügelised tegid mu elu kibedaks ja heintes leiduvad kirbud aitasid sellele lisaks veelgi mu kehalist häda suurendada. Ambulantsist tõin suure purgi mingit kollast salvi ja Rahnulo ülesandeks oli igal õhtul mind väikse laastulabidaga sisse määrida. Kogu keha nagu põles ja unes kratsisin end sageli veriseks. Nädala aja pärast olin ka sellest nuhtlusest jagu saanud. Olid aga sügelised mööda keha väga laialdaselt levinud, saadeti mehed tavaliselt haiglasse, paljudel juhtudel isegi Riiga. Kuid mul polnud mingit isu pikaks ja tüütavaks matkaks ja arstisin end omal käel. Mitmed poisid olid mu sügelistest kuulda saanud ja tulid mind külastama.

"Kuule, ole täitsa mees — müü mulle oma särk! Kakskümmendviis marka või pudel viina!"

Pakkumine tuli suure üllatusena. "Mis sa selle sügelises särgiga mõtled peale hakata. . .?" — pärisin.

"Kellele siis need sügelised ära ei kulu? Igamees tahaks oma paariks nädalaks puhkusele pääseda . . ."

Kaupa me siiski ei saanud: ma polnud ju rindele tulnud sügelisi levitama ega nendega kauplema.

O

Riipalu juurest siirdusin tavaliselt hastuf. (kapten) Johannes *Langi* juurde Sharõ külla. Lang oli oma staabi ja sümpaatse adjutandi sakslasest ostuf. Hufnageliga "aplaagris" ühes väikses talumajas ja ka Langi juures kadusid tunnid ruttu. Adjutant Hufnageli taolist lõbusat ja lahket sakslast olen kohanud harva ja mulle jäi kombeks teda otsida üles ka Narva rindel tema punkris, et vesta veidi sõdurijuttu.

Langi juurest rändasin edasi ostuf. *Sepa* juurde. See tubli ohvitser oli üks nendest paljudest, kes jäi kodumaale, kui rinne enam 1944. a. septembris vaenlast ei suutnud hoida.

Rahnulo puhkusele minnes jäin üksi Garbacevosse. Seeliger siirdus tagasi Filatovosse, et korraldada oma reportaazhi Berliini saatmiseks. Futtermeistrit nägin harva. Ööbisin üksi vanas majas. Õhtul tegin suurde taluahju tule, katsin aknad vaipadega või telgiriidega, tõin lähedalasuvast köögist toidu ja teevee ja pärast õhtueinet hakkasin kirjutama. Paar sõjakirja ja kolm luuletust olid läinud Rahnuloga juba Tallinna poole teele.

Majas asus kummaline ja ängistav vaikus. Rindelt kuuldus ainult hajulaske. Paremal, laual käeulatuses oli nagaan ja ahju ääres mõned käsigranaadid. Tuba valgustas heledalt karbiitlamp.

Viskasin anoraki selga, kiskusin karvamütsi üle kõrvade, tõmbasin kindad kätte ja läksin välja õue. Langes õrna lund ja läbi saju helendas nõrk kuupaiste. Mul polnud kusagile minna ja mu mõtteratsud olid väsinud ja kurnatud alalistest kihutamistest Tallinna ja Garbacevo vahel.

Täpselt ei mäleta enam, kuid see võis olla detsembri keskel, kui 45. rügemendile anti korraldus anda senine rindelõik üle ühele Leningradi alt tulnud saksa rügemendile ja asuda ise Mezhno järve äärde naabriks 46. rügemendile. Mina ei allunud ei Eesti Brigaadile ega mõni nädal hiljem Eesti Diviisiks ümbernimetatud eesti üksusele, vaid kuulusin SS-Standart "Kurt Eggersi" koosseisu (nii nimetati nüüd endist SS-KBA-i) ja kui viimased eestlased Garbacevost lahkusid, jäin ma kuuleka sõdurina edasi üksildasesse majja. Uus rügement oli väiksekoosseisuline ja nad ei olnud huvitatud majast, kus asusin, ega minust endast. Mind oldi vist unustatud. Istusin õhtuti üksinda ja mõtlesin üksilduse mõtteid. Karbiit sai otsa ja valgustuseks jäid mõned "Hindenburgi küünlad". Käisin nendel õhtutel läbi paljud üksilduse ääremaad.

Ühel päeval oldi siiski märgatud mu puudumist, mulle saadeti auto järele ja sain jälle oma poiste juurde, seekord juba Stanislavovosse.

Stanislavovos

Kestsid pehmed talveilmad ja jõulud olid lähenemas. Rühm oli asunud Stanislavovosse alles paari päeva eest ja elamine oli veel korraldamata. Panime kiiresti tohe kirved ja saed ja majadesse valmisid narid — ühe- ja kahekordsed. Rühma kantselei seadcstasime piinliku korra ja täpsusega. Kantseleis elutsesid ja magasid Kõrge, kirjutaja sakslane Judin ja venelasest "hiivi" (sõnast Hilfswillige) Vassili. Judini nime hääldasid eesti poisid nagu sellist sõna ikka eesti keeles hääldatakse. Ta oli arg ja kartlik noormees ja sinna ci saanud keegi midagi parata. On ainult imelik meenutada, kuidas mõnikord isik ja tema perekonnanimi on nii ühest sordist. Vassili oli arenenud poiss, palju lugenud ja temaga oli huvitav juttu ajada. Vassili saime oma seltskonda alles Stanislavovos ja meie hakkasime teda algusest peale võtma kui omasugust. Ta tegi meile puid, kandis vett ja seisis rühmaülema käsutuses käskjalana. ESK rühma veebliks oli sakslane Frey, pikakasvuline ja sõbralik noormees, kellele see oli esimeseks rinderakenduseks. Ka veokite-pargi ülem (Schirrmeister) oli sakslane. Ta oli aastatelt vaevalt üle kahekümne, kuid oli mootoriasjandusega ja tehniliste küsimustega väga kursis ja hoidis meie masinad alati heas sõidukorras.

Clapier de CoIIongues elas omaette majas ja selles oli tal paar tuba ilusasti korda seatud. Armastas tihti kutsuda toimetavat koosseisu enda juurde külla, kostitas heade jookidega ja sigaritega. Saks-

lastega kõneles saksa ja eestlastega eesti keelt, kuna Vassiliga ajas asjad joonde tema emakeeles. Tal pidi igav olema, kuna ohvitseride lävimisring oli väike. Peamiselt istus õhtuti üksi ja luges voodis lamades, laualamp voodi ees toolil. Käisin vahel rühmaülemaga malet mängimas ja kuna meie tase oli enam-vähem võrdne, siis püsisime sageli üle kesköö.

Elevust tõi jõulude eel uute meeste saabumine. Saabus kohale esimene eestlasest filmimees uscha Romuald *Dagis* oma tuliuue prantsuse "Pathe'ga", rindejoonistaja uscha Hugo *Elling,* sõjakirjasaatja Karl *Gailit,* kirjanik August Gailiti vennapoeg, raadiomees uscha Agu *Kask,* kellega oli kaasas veel üks tuntud saksa raadiomehi, kelle nime olen aga unustanud, kuna käealuseks oli talle Berliinist kaasa antud sakslane *Szekay.* Tõlgiks saabus Berliinist Helmuth *Asson,* pikk, punajuukseline ja käbe noormees, kelle eestlasest isa oli olnud vabariigi päevil Kiviõli õlitehaste direktoriks, kuid kes end oma ema (sünd. Hesse) päritolu tõttu pidas sakslaseks. Meie poisid ei lasknud teda selles küsimuses palju kõnelda, vaid Helmuthile öeldi: "Mis sakslane sina Helmuth oled?! Sul on samuti silmad kahel pool nina nagu igal eestlasel!"

Helmuth lõi selle peale käega. Kuna ta oli lihtne reamees, siis pidi ta ka ruume koristama ja toitu tooma. See talle just eriti ei meeldinud. Kuid ta oli hea seltsimees ja hakkas varsti meiega sobima. Saksa keeles oli ta hea stilist ja sellisena meile suureks kasuks. Teise sõjakirjasaatjana saabus meie hulka oscha Elmar *Tõnismäe,* kes samaaegselt hakkas täitma ESK rühma ülema kohuseid. Clapier de Collongues oli ammu igatsenud soomusväkke lahingohvitseriks ja viimaks tuldi talle selles asjas vastu. Ülemate vahetus leidis aset jõulude ja uusaasta vahel. Kolmandaks sõjakirjasaatjaks-uustulnukaks oli keegi sakslane. See oli vinge mees, vastupidiselt kõigile sakslastele ei tahtnud end pesta, kannatas mingite seedimisrikete all ja aeti seepärast igalt poolt minema. Kombeks, millest ta ei suutnud loobuda, oli öösine sõprade toiduportsjonite "revideerimine". Ta saadi teolt kätte ja paar päeva hiljem lahkus meie ühtlaselt sõbralikust seltskonnast. Langes mõni kuu hiljem Jugoslaavia mägismaal partisani kuuli läbi.

Fotomched ESK rühmas olid ainult sakslased uscha Hofstätter ja reamees Seeliger. Viimast imetlesime ta suurepärase söögiisu pärast. Tõi endale köögist alati kaks portsjonit ja näsis süüa pidevalt ka söögivahedel. Ta tundis end hästi eestlaste hulgas, oli ka meile hea kamraat ja tegi häid võtteid. Jõulude ja uusaasta vahel saabus kodumaalt tagasi ka Rahnulo ja nii oli meie "lahingutugevus" ligikaudu sajaprotsendiline. Oli palju elevust, liikumist, mehed sõelusid aina rinde ja Stanislavovo vahet, kirjutati ja pildistati rohkesti, Asson tõlkis virgasti ja tähendas sekka r-häälikut põristades: "Kuradi palju tööd — poisid, ärge kirjutage nii palju!" Rommi Dagisel ei tahtnud alguses vedu võtta, kuna ilmad olid väga sombased ja valgus vilets.

Sõjakirjasaatjad asusid ühises ruumis, mille korrashoiu eest ise hoolitsesime. Aukraad siin midagi ei lugenud. Lisaks tavalisele katlatoidule valmistasime vahel ise midagi ahjus, kas siis liha kartulitega, mulgikapsaid või seljankat. Olin ise koka ametis. Kord vajasin vett ja mainisin seda Rommile, kes otsekohe pani kaevu poole ajama. Jälgisime teda aknast, tahtsime näha, kuidas ta veetoomisega toime tuleb, kuna ta oli pange maha jätnud. Rommi seisis veidi aega kaevu juures, käed püksitaskus, vaatas kord alla kaevu ja jalutas siis maja poole tagasi. Võttis siis toast pingilt häbelikult pange ja läks uuesti kaevule. Mis Rommi hajameelsusse puutub, siis oli see "Vaba Maa" toimetaja Eduard Laamani omaga võrdsest klassist.

Hugo Elling joonistas ja tegi kiindunult visandeid. Joonistas kõike, mis ette juhtus, ja ikka sulega. Tal oli ebatavaliselt kindel kontakt silma ja käe vahel ja tehniliselt oli ta täiesti meister. Kehaliselt oli ta laiaõlgne ja tugev ja ta sai meile kõigile peatselt omaseks.

Karl Gailiti ja Venda Kase suhtes olin ma toimetaja olukorras. Pidin nende käsikirjad läbi vaatama ja noormeestele nõu andma, kus see vajalikuks osutus. Venda Kask oli aeglase ja unistava mõttelennuga, ta ei näinud kunagi kahe jalaga seisvat tõelikkuses, vaid ta mõtted olid alati ära. See avaldus ta tema kirjutustes. Karl Gailit oli talle vastandiks, julge, tegutsemistahteline, nägija ja sõnakas poiss. Rahnulo oli väga väikse "väljaanniga" — kirjutas vähe, kuid see, millega ta toime tuli, oli küps ja hästi tähele pandud. Venda Kask ja Gailit arenesid iga kirjaga. Neid juhatati pidevalt, õpetati

neid olulist nägema ja seedima. Nagu ikka noortega olnud, tegid nad alguses "literatuuri", intuitiivne, nägemuslik ja tundeline olid esikohal. Hiljem juba saavutati tasakaal ja siit peale oli nende mõtetel tee lahti.

Meie sõjakirjasaatjate rühm oli tõepoolest nagu mingi ajalehe toimetus. Igale mehele oli Berliinist kaasa antud kirjutusmasin, meie varamus oli küllaldaselt paberit. Ainult värvilindist kippus vahel nappus tulema. Katsusime kirjutada lühikestel talvistel päevadel päevavalgel, kuna õhtune valgustus polnud tööks küllaldane. Rindele sõites võtsid Gailit ja Venda Kask masinad kaasa. Kui nädala lõpul Stanislavovosse jälle tagasi saabusid, oli neil hulk tööd tehtud. Olid sõjakirjad tõlgitud ja paljundatud — üks sõjakiri jäi alati üksuse juurde kausta —, asus kuller teele Berliini poole, kaasas veel fotofilmid ja joonistused. Kullereid oli meil kaks. Oli üks juba tagasi jõudmas, asus teine teele. Kord kukkus meie kuller Richard Idritsa lennuväljal Berliini määratud lennukiga alla, kuid viga ei saanud, kuna lennuk polnud veel suutnud kõrgele tõusta. Poisid ajasid lennuki allakukkumise Richardi süüks: tal onud liiga palju kodumaalt toodud kraami kaasas lennukis, mis olnud seetõttu ülekoormatud. Richard oli perepoeg ja Berliini-sõitusid ja lendusid kasutas ta ka selleks, et võid ja liha Berliini toimetada ja seal seda rahaks teha. Ta äritses edukalt ja mõne aja pärast sigines talle juba Contax-fotoaparaat, millele kõik mehed olid maiad. Olgu märgitud, et rindefotomeestel olid kasutada parimad aparaadid ja tehnilised vahendid, mis üldse olid võimalikud ja selliste tarvete peale tehti saksa sõjaväes tõepoolest suuri kulutusi.

Stanislavovos oli meil kasutada ka hea vihusaun ja seda kasutasime võimalikult tihti. Muretsesime saunapäevaks kadakavihtu, hautasime need kerise ees või kuumas vees pehmeks ja andsime siis kehale valu. Saunast hüppasime välja lumme, hõõrusime keha kiiresti lumega ja siis kadusime uuesti lavale. Koju tulles püüdsime hankida mõne klaasi kadakaviina või konjakit, et sauna-meeleolu oleks täielik ja kehasse asuks mõnus lõdvendus ja rahu.

Paar päeva enne jõulusid teatati, et Tallinnast saabub meile külalisi. Olevat nimelt oodata Eesti omavalitsuse juhti dr. H. Mäed ja kindral-inpektorit kolonel J. Soodlat. Esialgu kuuldus, et nad saabuvad otse rindele ja külastavad diviisi osi nende positsioonidel. Millegipärast jäi dr. H. Mäe ja koi. J. Soodla tulek rindele ära ja selle asemel saadeti diviisist valik võitlejaid mitmel veoautol Idritsasse, kuhu Tallinna külalised olid saabunud Riias resideeriva politsei-kindralleitnandi Jaeckelni (poodi Riias 1945. a. NKVD poolt) saatel. Ühes suures ja ruumikas hoones rivistusime, kõik kolm külalist tervitasid meid lühikeste sõnavõttudega — dr. H. Mäe tõi tervitusi Eesti omavalitsuse ja koduste poolt, millele järgnes Raudristide rindakinnitamise tseremoonia. Kindralleitnant Jaeckeln andis Raudristid üle mitmele politseiüksuse ohvitserile ja samuti mitmele tublile politseiüksuse võitlejale. Seejärele istuti pidulauda, mis oli rinde kohta rikkalik — ka jookide poolest — ja veedeti mitu tundi hubases ja sündimata vestluses.

Lahkumise eel teatas dr. H. Mäe meestele, et ta võtab kaasa kirju omastele kodumaale ja laseb need seal kiiresti kätte toimetada. Seda võimalust kasutasime kõik ja Tallinna määratud kirjad jõudsid omastele tõepoolest kätte juba jõululaupäeval, nagu kodumaalt jõudnud kirjad seda hiljem kinnitasid.

Tagasisõit rindele sündis juba videvikus ja teel Rossoonosse sõitsime läbi otse lahingust: vlassovlased ja sakslased ründasid partisane ja maantee äärde paigutatud õt-kahuritest anti teeääres asuvasse rabametsa tihedat tuld. Eemal tatasid kuulipildujad ja mööda rabalagendikku läksid vlassovlased peale ahelikus. Kõik see sündis meie tagalas. Kuid see polnud meie tegevusala ja meie masinad kiirustasid mööduma sellest paigast.

Jõuluõhtuks seadsime oma elamud piinlikku korda. Tõime metsast toredad kuused, mcistermehed muretsesid nendele alla jalad ja külge kinnitasime ja riputasime igasuguseid ehteid, kusjuures domineerivaks oli ikkagi haavavatt, haavaside ja kõige ülemisel oksal tükike sini-must-valget linti. Nooruslik ülemeelikus ja leidlikkus rikastas kuuske veel palju muuga.

Vastupidiselt kõigis kristlikes maades harrastatavale kombele lahkusime pühaks õhtuks kodust. Võtsime kaasa oma pudelid ja sigaretid ja asusime veel päevavalges teele rindele, iga sõjakirjasaatja oma autojuhi ja masinaga. Tulid kaasa ka kõik foto- ja pildimehed, kuna

olime otsustanud viia läbi ühisüritusena Eesti Diviisi jõuluõhtu kirjeldamise selliselt, nagu seda iga mees nägi ja tundis.

Stanislavovo asus rindest umbes 10—15 kilomeetrit tagapool. Järgmine küla rinde poole oli Albrechtovo ja siin asus diviisi staap kõigi oma osakondadega, peasidumispunktiga ja laatsaretiga. Albrechtovost läbi, hakkas asustus hõrenema ja järgnevaid külasid tähistasid ainult varemed — need olid maha põletatud, et partisanidelt võtta nende toitlustusbaase.

Ühe suurema jõe juures olid diviisi pioneerid virgasti ametis uue silla ehitamisega. Pioneeridel on kõigis maailma sõjavägedes alati rohkesti tööd. Kui neil tööd ei ole, siis otsitakse neile seda. Vaiksel õhtul seisis aga ka silla juures töö ja me kohtasime seal ainult sillavalvet. Algas metsane ala vahelduva teega. Suure tee ääres asus 45. rügemendi staap, peatusime selle ees, astusime sisse tervitama rügül. Venti, nagu see sõjakirjasaatjatele oli kombeks kujunenud: tervitada üksuste ülemaid. Siis istusime jälle masinasse ja veidi maad edasi pöördus juba tee metsa. Drissa jõgi jäi paremale — sellest lõuna pool algas juba Idarinde kesklõik, kuna Mczhno järv asetses otse ees. Maantee jätkus üle Mezhno järve kaela punaste alal ja selles paigas oli alaliselt omavahelisi õiendamisi ja sinna virutasid punased igapäev "hea õnne" peale oma paarkümmend granaati, "normi täitmiseks", nagu poisid armastasid tähendada.

1./45. asus Mezhno järve vasakpoolsel lõigul, nagu mäletan, järveäärsesse metsa hajutatuna. Mõni aeg tagasi oli siin asetsenud suur partisanide laager, paljude suurte ja mahukate, punaväe eeskirjade kohaselt ehitatud punkritega. Eesti politseiüksuscd olid partisanid siit välja peksnud, "varguse pärast vangimajast välja visanud", nagu politsei-võitlejad ise naljatades märkisid. Politseiüksus asus ise mõneks ajaks nendesse punkritesse ja lammutas neist ka mõned. Kuid enamik neist punkreist oli siiski terve ja kõlbas suurepäraselt pärast mõningaid kergemaid kohendusi. Kogu see linn asetses kõrge männiku all suurde liivaseljandikku kaevanana ja isegi saun leidus siin.

Ajasime oma masina puude alla ja esimeseks tegime kohe visiidi pataljoniülemale hastuf. Harald Riipalule, kelle punker oli selles punkrite-asulas üks esimesi. Öelnud jällenägemise tervitused, maitsnud paar klaasi konjakit ja ajanud veidi külajuttu, astusime jälle välja ja asusime ulualust otsima. Hastuf. Hintsi ja ustuf. Adossoni punkris oli paar vaba kohta ja, punkri peremeestelt sinnaasumiseks luba käes, asusime enda kaasasolevaga sinna — autojuht Põdra Arkats ja sõjakirjasaatja Remmelgas.

Pärast ringivaatamist külastasin järjekorras kõiki teisi punkreid selles omapärases asulas. Poisid olid enda elamisele pühade puhuks annud hoopis uue näo. Igas punkris oli sees kuusk, seintel kuuse- ja männioksad, põlesid küünlad ja hõngus seda imelist lõhna, mis meie kodusid kodumaal pühade ajal täitis lihtsa pühalikkusega. Siin-seal tegid poisid muusikat, iga kompanii peale oli välja antud teatav arv akordeoone ja kuna eestlaste hulgas on alati olnud muusikamehi, siis kuulis sellel kojuminevate mõtete õhtul paljudest kohtadest tuttavaid helisid. Need olid kodumaised lood ja laulud. Kuid ma ei kuulnud siiski ühtki vaimulikku pala. Tundus, nagu oleks olnud häbi siin vihkamise, tapmise ja surma ooteruumis anda vabaks end täiesti jumaluse läheduse tundmisele.

Oli ka punkreid, kus poisid ja ohvitserid istusid täiesti vaikselt, või ajasid juttu poolhäälel, istudes pakuotsal või lavatsi äärel, välipeeker pühadejoogiga pikaldases tempos ringi rändamas. Siin-seal kohtasin tuttavaid poisse Debitsast, tuttavaid "paelamehi" ja ohvitsere. Soojad, siiralt tuntud tervitused, ulatatud klaasid joogiga, mis lubas unustust sellel õhtul, mil kõik puhtaimad, selgeimad ja ausaimad mõtted hüppasid elukaalule, et väärata selle tasakaalu ja mõista elule tema inimväärne ja õige hind.

Ma ei kuulnud ohkamisi ega kuulnud ka sentimentaalsusi. Mida me aga vist sel õhtul kõik õieti tundsime, oli, et see pole õige paik, kus viibime ja sõdime, vaid et hoopis kaugemal, põhja pool oodatakse meid suure igatsuse ja ärevusega, kuna punavägi oli alustanud põhjalõigul tugevat survet ja sakslaste positsioonid olid tõsiselt vankumas.

Varastel tundidel esimese püha hommikul vabastasime endid üliriietest ja heitsime lavatsitele. Tunnimehed tulid ja läksid, vahel helises telefon kompaniiülema laual, sooviti õnne ja häid pühi ja siis uinusime. Küünlad olid lõpuni põlenud, ainult kompaniiülema laual põles veel jäme küünal, kui tunnistaja ja valvaja, et peaks

olema rahu ja peaks lakkamatult põlema ja vilkuma lootus elu ja võitluste pöördumisse parema ja õnnelikuma poole.

O

Hommikul käisime vastastikku punkrites üksteisele häid pühi soovimas. Riipalu punkris viibides sisenes sinna üks tunnimehi ja teatas, et voorihobuste latrite ümber lumes on näha hundijälgi ja et hobused olevat kogu öö olnud rahutud ja rapsinud. Ka olnud öösel märgata mingite kogude liikumist punkrite lähedal, kuid kogud kadunud, kui nõutud parooli.

Riipalu saatis välja luurerühma, kuid see tuli tunni-poolteise järele tagasi teatega, et midagi kahtlast pole leitud.

Pool päeva veetsin eesliinil, käisin Jüri Ungveret vaatamas tema uues "kodus", viibisin ostuf. Mikk Rajuri (jäi 1944. a. septembris kopsuhaigena kodumaale maha) punkris ja tegin hiljem tema saatel käigu eelpostide juurde. Need asusid hästi varjatuina kõrge männiku all ja ääres, veidi kõrgemal punaste kaevikutest ja siit võis pikksilma abil jälgida kõike, mis toimus bolshevike poolel. Vanjkad rookisid kaevikuis lund, postid käisid mööda kaevikut edasi tagasi ja Tripolje külast tuli eesliinile supivoor. Romuald Dagisele meeldis see episood ja ta otsustas valmistada lühifilmi vaenlase igapäevasest elust ja tegevusest. Kuid pühade ilmad olid sombased ja valgusvähesed ja Rommi pidi ootama terve nädala oma positsioonil aparaadi taga, enne kui päike välja tuli ja Rommi oma kaamera sai surisema panna. Ta väntas tõepoolest toreda lühifilmi ja sai selle eest kõlava tunnustuse Berliinist.

Siin nägin jälle 67 meetri odameest ustuf. Mägi, ustuf. Kaist ja paljusid vanu tuttavaid. "Batsh"-Tofer oli seekord Ungvere juures "kaasüüriliseks", noormees oli sedapuhku jälle külakorda käimas väikse pahanduse tõttu ja ta pühadetuju polnud just kõige selgem.

Mezhno järve ääres ja ka 46. rüg. lõigus Bulininos oli kujunenud meeste suurmoeks habe. Siin käis ringi sadasid mehi noore Kristuse moodi kahte õrna "lehte" aetud habemega ja nende mustade, punakate ja valkjate karvatuttide järele tundsime ka üksteist. Narva rindel aga ajasime habemed maha ja saime niiviisi ette "uued näod". Kui siis jälle kohtasime üksteist, juhtus sageli, et tuttav ei tunnud

tuttavat. Pidi mitmel puhul väga tungivalt uurima vastutulejat, enne kui võidi hõigata:

"Sa kuramus pole ju enam oma nägu — noh, terekest siis kah.. ."

Oli ka kombeks ristida eesliini punkreid igasuguste nimede ja nimetustega. Ühele punkrile oli antud väga ropp nimi, ja see lauatükile maalituna püstitatud sissekäigu kohale, kuid punker ise oli seesmiselt ja moondamiselt suurepärane. Fotomees Seeligerile meeldis see punker väga ja ta tegi sellest väga õnnestunud võtte. Foto ilmus sadades ajalehtedes ja ajakirjades ja levitas ülijulgelt ja selgestiloetavalt üht eht-eestilist "kolmekordset".

O

Osa meie rühma mehi veetis vaikse õhtu ja esimese püha 46. rügemendi juures Bulinino külas, kuid õhtuks kiirustasime kõik Stanislavovosse tagasi, et seekord pühitseda oma püha ja süüdata oma jõulupuu.

Ajalehtedest ja raadiost olime saanud kuulda, et eesti meestele on kodumaalt saadetud välja suuremal hulgal pühadepakke. Ootasime neid suure põnevusega, kuid pühiks need kohale ei jõudnud. Nagu hiljem selgus, oli transpordiga raskusi. Jõulupakid jagati välja uusaastaks. Rühma jõulupuu leidis aset kantseleiruumis, kuhu kogunesime täies koosseisus. Rühmül. C. de Collongues pidas saksakeelse päevakohase kõne ja siis pidi iga mees jõulupuu all ütlema oma "Spruchi" — jõulusalmi. Ütlesime, mis keegi oskas või kuidas kellegi ema oli teda õpetanud. See pidi olema "germaanlaste jõulupuu", nagu C. de Collongues' tähendas, vaba igasugusest kiriklikust sentimentaalsusest. Nii jäi ka ära jõululaulude laulmine.

Karl Gailit oli end liiga vara pühadetujju seadnud, saanud kõvasti julgust ja pidas maha pika saksakeelse kõne väga hea Goebbelsi mustri järele. Kuid keegi torkas talle selja tagant vahele, et "ära aja jampsi, Kärla!" ja noor kõnemees lõpetas kähku. Ta tuju oli kogu õhtuks rikutud ja järgmisel päeval, kui kõik sellised agarused ja sõnarohkused näivad kümnekordselt suuremaina ja raskesti koormavama, tuli ta minu juurde ja ütles:

"Kui ma midagi tõesti kõnelesin, mida ühel eestlasel ei kõlba kõnelda, siis tõmba mulle vastu kõrvu!"

Rahustasin poissi ja ütlesin ainult, et pererahval on oma kombed ja maailmavaated, mida aga meil ei maksa omaks võtta. Kuna aga Karl oli läbi ja lõhki tore eesti poiss, siis jäi see tal ka viimaseks saksakeelseks kõneks.

Pühadelaud oli päevakohane ja peaeineks oli kitsepraad. Sellel prael oli oma kriminaalse maiguga eellugu. Kuna kõik lambad, vasikad ja haned olid juba enne pühi ära praetud ja keedetud, siis tekkis Arkatsile mõte muretseda midagi uut. Ühel Sebeshi-sõidul oli ta välja uurinud, et kusagil aleviku ääres kuuris hoiavad venelased kitse. Selle oli ta siis ka pühadeks märgile pannud ja ühel ööl tõi ta kitse oma "Opel-Olympiaga" ära.

"See oli üks narrim sõit, mis ma olen teinud. Kits mökitas hirmsasti ja rabeles vastu, kuid ma toppisin ta autouksest sisse tagaistmele ja panin siis tambiga tulema. Kartsin, et venelased saavad sotti või satun ketikoerte (s. t. välisandarmeeria) kätte. Kits haises jõledast! ja mul läks mitu korda süda pahaks. Viimaks kerisin autoakna alla. See nagu andis kitsele julgust, ta pistis pea aknast välja ja hakkas veel rohkem mökitama. Nii ta märatses kogu tee . . ." — jutustas Arkats pärast kohalejõudmist.

Üksi oli ta kihutanud südaööl ligemale 80 kilomeetrit läbi Rossoono laane ja partisanide riigi ja see sõit oleks juba üksi väärinud Raudristi.

Pühitsesime põhjalikult jõulusid, laulsime, tegime lõõtspillimuusikat ja hävitasime palju alkoholi, kuni lõpuks toodi lauale kodumaalt puhkuselt tulnute poolt kaasatoodud puskar. Kes enam ei kannatanud, võeti käte alt ja jalust ja veeretati põrandale õlgedele.

Oli väga tugev tahe end tuimendada, et matta tunnet, nagu oleks midagi väga kallist kaotatud — kodu, noorus, armastus mõne naise vastu, inimlik hellus ja hingepuhtus, kõik need olid segavad.

O

Veel enne uut aastat lahkus Clapier de Collongues rühmaülema kohalt ja tema asemele asus oscha Elmar Tõnismäe. Küll olid kunagi liikunud jutud, et rühmaülemaks tuleb leitn. Laas või mõni teine eesti ohvitser, kuid tegelikkuses kujunes asi hoopis teisiti.

Ka vanaaasta ärasaatmine möödus väikse pidulikkusega. Pühadekingid olid kohale jõudnud ja meestele välja jagatud. Pakid olid

rikkalikud ja sisaldasid pakse villaseid kindaid ja sokke, nõelelõnga, taskurätte, küpsiseid, tükikese suitsuliha või suitsuvorsti, kirjaümbrikke ja paberit ja palju muud, mille kallal eesti emad, naised ja neiud kodumaal olid tublisti vaeva näinud. Kuid meeste südameid ei soojendanud saadetiste materjaalne väärtus, vaid asjaolu, et neid oli nii kenasti meeles peetud. Muidugi oli veel nimelisi pakke ja need omasid erilise väärtuse ja said heldiva tähelepanu osaliseks. Paljud pakid sisaldasid saatjate aadresse ja ka kirjakesi.

Keegi emadest oli saatnud paki ja lisanud sellele kirja, milles lihtsa käekirjaga oli kirjutatud: "Seekord pole mul enam poega, kellele pakki saata — ta pandi Venemaa mulda magama. Olgu see pakk ühe üksi jäänud ema poolt meeldetuletuseks, et ikka mõtleksite nendele, kes teie tegudest endale ja kodumaale tuge ootavad."

Ka Richard Suvinõmme armas neiu oli saatnud paki. Selle sai endale Rahnulo, kes oli just Tallinnast tagasi jõudnud. Rahnulo oli teatanud neiule väga ilusa kirjaga tema noormehe õnnetust surmast ja siit peale sai ta päris tihti meeldetuletusi kirjade ja pakikeste näol.

Arkats oli saanud oma kallimalt Mimmilt kirja ja mõni päev hiljem oli ta jälle kirjaga minu juures, täpselt nagu Berliinis, kui viibis seal autojuhtide väljaõppel ja mil pidin teda järjekindlalt aitama korrespondentsi korraldamisel.

"Peaksime talle midagi vastama (nagu oleks Mimmi olnud meile kahe peale. . .!), aga mitte nii, et plikal hakkab hale. Pane umbes niiviisi kirja, et praegu on parajasti rabamist punastega ja partisanisid ümberringi. Aga sa tead juba ise, kuidas pead kirjutama. Ära liiga peenikest ja tarka juttu aja, muidu võin hiljem, kui ma temaga kokku saan, õrnalt vahele jääda . . ." soovitas Arkats.

Berliinis oli ta mulle mu erasekretäri töö eest tasunud suupoolisega ja fotofilmidega, mida ta oskas kauplustest välja meelitada ja rindelgi leidus tal üht-teist, millega tasuda.

Uusaasta vastuvõtt sündis väga pompöösselt ja uus rühmaülem debüteeris saksakeelse kõnega, kuna rühmas oli ju ka sakslasi. See oli soe ja südamlik koosviibimine, kuulsime veel kesköise raadioläkituse hümnidega ja lõpuks laulsime ka Eesti hümni.

Nääripäeval sõitsime jälle rindele, iga mees temale määratud üksuse juurde. Riipalu pataljonis valitses veidi tusane meeleolu: öösel

oli hulk partisane pataljoni rindelõigust läinud läbi ja kõndinud üle Mezhno järve omade juurde, ilma et meie vahipost suures ähmis oleks märganud neile tuld peale panna. Kol.-leitn. H. Riipalu on sellest episoodist oma sõjaraamatus kirjutanud ja aastaterea takka pole sellistel vaiksetel äpardustel enam sellist tähendust, et ikka veel pahameelega meenutada.

Uusaasta õhtul sattusime ühes punkris meestega kaarte mängima — "kahtkümmendüht" muidugi. Arkatsil ei vedanud ja vastu hommikut oli ta rahast lage ja ka käekell oli 250 marga eest rännanud ühe rindemehe tasku. Minu kaardikäik oli aga väga sõbralik ja ma võitsin parajasti niipalju, et võisin Arkatsi käekella tagasi osta ja mõnisada marka enda tasku pista. Arkatsil polnud maksmisega kiiret, kuid mõni päev pärast seda, kui mind oli määratud rühma veebliks, tuli ta ja õiendas võla ära.

"Tead — ega ma ka praegu ei maksaks, ma laenasin selle raha poiste käest kokku. Aga nüüd, kui sa oled juba stabs-scharführer (s. t. staabi-veltveebel), pean ma seda tegema, muidu kukud heastpeast teinekord nöökima ja seda ma ei kannata . . ." — selgitas ta.

Ühel õhtupoolikul rindelt jälle Stanislavovosse sõitma hakates tõusis tuisk. Me ei suutnud teemärke jälgida ja sõitsime meile vajalikust teekäänakust edasi ja jäime kinni sügavasse hange. Ümberringi vihises buran — olime kaitsetult lagedal. Torkasime käsigranaadid vöö vahele ja panime mängu kogu jõu, et sellest ebasõbralikust kohast pääseda. Veel korduvalt pidime teel võitlema hangedega ja kui viimaks koju jõudsime, olime ümberkukkumiseni väsinud.

O

Vahelduseks käisime ka Bulininos 46. rüg. mehi vaatamas. Stubaf. Ain Mere oli Riia haiglast juba tagasi ja täitis rügemendiülema kohustusi. Punker, milles ta asus, oli üks omapärasemaid, mida ma üldse olen näinud. See oli sõõrikujuline ja keset punkrit paiknes hiigeltüvi, mille ümber kaks meest vaevu suutsid sõrmi vastastikku ulatada. Venda Kask asus üksinda ühes talumajas ja ainsaks seltsiliseks oli tal kass. Magas venelase kombel ahjul, kirjutas ja päiksepaistelisel päeval, mil just juhtusin teda külastama, helendas kauge lumelagcndik majahüti ümber, sekka võsalisi viirutusi. Hanged kandsid ja kerge tuul veeretas hangeharjale lund ja kallas seda laineliseks. Juhan Raag oli tagasi haiglast, kus ta oli ravinud poolteist kuud oma "koslepit", haava, mille oli saanud Neveli rindel ühel esimesemal lahingpäeval. Juhan oli määratud 46. rügemendi juurde veebliks, kuid temast sai meile hiljem naaber, kui asus Stanislavovosse veokolonni veebli kohale hastuf. Tammekandi juurde. Nüüd oli rindel vaikne ja kogu tegevus piirdus ainult aegajalise luurega.

"Mul ei ole siin suurt midagi vaadata," jutustas Venda Kask. "Siin on nii vaikne."

Soovitasin käia rohkem meeste juures eesliini punkrites ja jälgida nende elu. Rindel jätkub ainet alati ja kirjutada võib ka sellest, kui rindel on vaikne.

Venda Kask oli rahulik poiss ja pidas vastu kannatlikult päevade vaikusele ja ööde üksildusele selles üksikus vene talumajas.

O

Sakslased hoolitsesid sõjaolukorras oma sõdurite hammaste eest, kuidas see vähegi oli võimalik. Kuid kõikjale ei jätkunud siiski hambaarste. Hambaravi korralikuks teostamiseks on vaja hulgaliselt tehnilisi vahendeid ja nende installeerimine sõjaolukorras polnud kerge. Leningradi rindel 1941. a. talvel saime hambaravi Pokrovskojes, kus arstikabinett asus ühes endises mõisahoones ja seal oli ootajate järjekord alati nii suur, et sageli pidi ootama pool päeva, enne kui oma valude ja vaevadega arsti ette pääses.

Neveli rindel oli Eesti Diviisil moodne hambaarstikabinett olemas, kuid puudus spetsialist-hambaarst. Selle kohustes toimis üks väga tubli sakslasest kirurg.

"Plombeerimise värki ma palju ei tunne ja sellega mängimiseks pole mul ka aega. Mis aga hammaste väljarookimisse puutub, siis sellega saan igal ajal hakkama," tutvustas see arst enda võimeid. Mind vabastas ta kahest suurest valuallikast, mis mind piinasid ligemale paar nädalat lakkamatult ja mille kestel pidin järjekindlalt tarvitama mingisuguseid mürgitablette. Nii kaotasin palju väärtuslikku aega Neveli rindel voodis lamamisega ja mööda tuba edasi-tagasi kõndimisega.

Dr. Johansil, ED peaarstil, oli Stanislavovos palju tegemist. Tal oli seal ka tublisid abilisi, kuid pearaskus lasus ikkagi temal ja dr.

Johans oli väsimatult jalul, et meeste kannatusi leevendada. Neveli ruumi esimeste lahingute aegu, mil oli palju haavatuid ja palju komplitseeritud juhtumeid, pidi dr. Johans ühel puhul jala amputeerimiseks kasutama tavalist puusaagimise saagi. Kellegi noore sõduri jalg oli granaadikillust niivõrd lömastatud, et olukorda võis päästa ainult kiire operatsioon. Ma ei mäleta enam põhjusi, miks dr. Johans ei saanud kasutada muidu nii rikkalikku kirurgiliste operatsioonide jaoks vajaliste riistade arsenaali, kuid oli selge, et saagima pidi ja poiss jäi ellu.

Kergemad juhud ja hädad leidsid abi ja ravimist ED peasidumispunktis ja välihaiglas, kuid juhul, kui raviks oli vaja pikemat aega või kui juhtum oli tõsine, saadeti abivajajad Riiga ja sealt ka kaugemale.

Dr. Johans oli juba eesti sõjaväes sanitaar-kapteniks ja ta hele pea ning suur ja tugev kuju ja rõõmus, julgustav naeratus on veel praegugi elavalt mu silme ees. 1944. a. sügisel, taandumisel, jäi ta täitma oma kohustusi haavatute ja haigete eesti sõdurite juurde, ei pääsenud nendega liikuma ja jäi maha taanduvatest üksustest.

O

Aegajalt ründasid meid Stanislavovos madallennul punaste lahinglennukid ja et end kaitsta võimaliku ohu vastu, anti meile käsk kaevata varjendeid.

Ühel hommikul, lamades hambaid valutades naril, läksid poisid jälle varjendit kaevama. Nende väljumisest oli möödunud vaevalt veerandtund, kui kuulsin õuest jooksusamme ja tuulekojast ärevaid hääli ja rüsinat. Uks kisti lahti ja mitu meest püüdis korraga tuppa pääseda. Kõige ees oli Asson ja tema kannul trobikond poisse, kõigil midagi kaenla all.

Nad olid kaevamisel sattunud peidetud varandusele, leidnud suure ja jalapaksuse mullaga kaetud kaevandi. Selle tühjendamine oli võtnud aega ainult paarkümmend sekundit. Kaevandis leidus riidekangaid, imepeeni ja kaunimustrilisi laudlinu, peenlinaseid kangaid, uusi meeste ja naiste säärikuid, naiste karusnahkseid poolkasukaid ja igasugust muud kraami. Lisaks sellele mitmesuguseid dokumente ja parteikaarte. Kollegiaalsuse mõttes anti dokumendid mulle. Hakkasin neid ajaviiteks uurima ja ma tegin kindlaks, et maetud

varandus pidi kuuluma kellelegi poola rahvusest perekonnale. Kaevandisse oli pandud ka poolakeelne uus-testament — järeldasin sellest. Paberitest selgus, et Rossoonos oli töötanud mingi linavabrik, kust tooted ka pärit olid. Üks laudlinadest oli eriti kaunis, mitmevärviliste mustritega ja üle 5 meetri pikk. Seda kasutasime hiljem mitmesugustel pidulikel puhkudel lauakatteks.

Varjendit me siiski valmis ei saanud — tuli korraldus varustuse kokkupanekuks ja kodumaale sõiduks.

O

Leningradi rinde kokkuvarisemine mõjus meile väga rusuvalt ja masendavalt. Kuulasime lakkamata tähelepanuga rindeteateid ja poisid istusid tundide viisi raadioaparaadi taga. Kõiki vaevas ühine mure: kas suudetakse punaarmeed takistada Eestisse tungimast, või on meie kodumaa tund löönud? Mehed rindel tõstsid avalikult häält ja nõudsid kiirelt kodumaale saatmist. Nüüd või ei enam iialgi — öeldi.

Ühel õhtul kuulsime raadiost, et major Alfons Rebasele on annetatud Raudristi rüütlirist Novgorodi lähistel võideldud lahingute juhtimise ja isikliku vahvuse eest.

See täitis meid kõiki kõrgendava uhkustundega, eriti aga see, et ülemjuhatuse teadaandes mainiti eesti võitlejaid eriliselt tunnustavalt. Agu Kask nõutas endale kohe komandeerimise Rebase üksuse juurde. Karl Gailitit kaasa võttes lahkuski ta järgmisel päeval Stanislavovost.

Meil kõigil oli mineku kihk sees. Ka diviisi staabis oli midagi liikvel. Ühel päeval saabuski lahkumise käsk, meie pealelaadimine läks imekiiresti, olime rõõmuärevuses ja pikas-pikas kolonnis hakkas Eesti Diviis liikuma Polotski poole, kus pidi sündima pealelaadimine rongile.

Sõitsime kodumaale, kodu poole — "kodu, magus sõna ..."

Mesipuu poole

Ta lendab lillest lillesse
ja lendab mesipuu poole;
ja tõuseb kõuepilv ülessc —
ta lendab mesipuu poole.
Ja puhugu vastu suli' surma tuul
ja lennaku vastu suli' surmakuul:
sa unustad surma ja hoole
ning tõttad isamaa poole!

Juhan Liiv.

Ahastades vaatas neil jaanuari lõpu- ja veebruari algupäevadel Emake Eesti ida poole, kust lähenes kõuepilv punamarssalite Meretskovi ja Govorovi armeede näol. See, mida saksa 16. ja 18. armee suutis pakkuda, oli minimaalne: siin-seal mõni juhuslik vastupanuüritus ning siis jälle taganemine. Jäeti tohutul hulgal maha materjali, diviisid sulasid kokku paari kompanii suurusteks üksusteks ja mõne päevaga olid punased jälle Narva ääres väljas. Teine punaste kiil surus end Pihkva suunas ja sellel rindel võitlesid meeleheitlikult, nädalate viisi puhkamata ja magamata Rebase (658), Soodeni (659) ja Ellrami (660) pataljonid kahanenud koosseisude, kuid kahanemata võitlusinnuga. Kodumaal oli välja kuulutatud mobilisatsioon ja peaminister Jüri Uluots kutsus eesti mehi haarama jälle relvi. Olukord oli rusuv.

Nendel veebruari algupäevadel Polotskist, Borovuhhast ja Idrisest rongidele asunud eesti sõduritele näis, nagu ei liiguks rongid küllalt kiiresti kodumaa poole, nagu oleks pidanud rongidelt maha hüppama, et niiviisi kiiremalt jõuda kodumaale. Kibelesime kaubavagunites, kuhu siit-sealt jaamadest olime suutnud sisse varastada tühjandena seisvatest kaubavagunitest raudahje, et leida sooja. Kütsime ahje ja kükitasime nende ümber, vagunitest ees- ja tagapool kuuldus eesti meeste laul. Alles Riiast peale sai rong sisse kiirema sõidu ja rattad roopajatkudel hakkasid ikka kiiremalt ja kiiremalt laulma: Valga poole, Valga poole . . .

Lendasime mesipuu poole . . .

Ka põhja pool Soome lahte, kuhu oli kogunenud ligemale paar tuhat eesti võitlejat oma rügementi, jälgiti kasvava murelikkusega sündmusi kodumaa rindelähistel. Ka siia ulatus Emakese Eesti ahastuses hüütud kutse. 3. veebruaril esitati eesti võitlejate poolt Soome peamajale soov nende Eestisse saatmiseks. Esituses sooviti Soome peamaja kaasabi, et Soomes asuv eesti üksus jääks endiselt Soome ülemjuhatuse alluvusse ja et soome sõjaväes võitlevate eesti sõdurite omastele oleks esijoones garanteeritud evakueerimine Soome juhul, kui olukord Eestis ähvardavaks kujuneb. Soome võimud ei saanud millegipärast aktsepteerida eesti võitlejate soove, — võimalik, et ei tahetud sattuda vastollu sakslastega. Nii ei saanud Soomest tulla abi Eestile nii saatuslikuna näival hetkel tema oma poegade poolt ja Soome jäänud eesti võitlejate omaste julgeolu eest andsid oma garantiid need mehed, kes saksa mundrite all kandsid sooja eesti südant ja kiirustasid kodumaale Volhovi äärest, Ilmjärve kallastelt ja Neveli laantest, midagi soovimata selle eest.

Esimestena tervitasid meid Valgas eesti raudteelased — jaamaametnikud, üksikud vedurijuhid, roopaseadjad ja rongiseadjad, kellelt kuulsime ka esimesi uudiseid.

"Küll on hea, et kord ometi kodumaale jõudsite —- ootame teid siin suure igatsusega. Ehk saate kuidagi punased tagasi ajada. Näe, hakkavad juba üle Peipsi tükkima," sõnasid mehed.

Julgustasime ja lohutasime mehi ja lubasime punased üle Peipsi tagasi peksta.

45. rügement oli aga juba teel Tartu poole. Üle Lämmijärve kaela ja üle Piirisaare olid tugevad punaste üksused juba seadmas sammu Eesti poole ja vastu polnud neile saadud saata muud kui suure kiiruga tagalast kokkukraabitud juhusliku koosseisuga saksa üksusi ja omakaitset.

Teel Tartusse peatus rong õhtu- ja ööpimeduses siin ja seal jaamades ja kõikjal oli rohkesti rahvast ilmunud tervitama kaugelt tulejaid. Selles lilledeta ja tervituskõnedeta tervituses oli palju soojust ja kodusust. Vanad taluperemehed ja perenaised ja noored neiud ning naised liikusid piki rongi, peatusid iga vaguni ees ja küsisid oma poegade, omaste ja sõprade järele. Igaühel mingi pakike käeotsas. Kui omast ei leitud, ulatati pakk siia-sinna vagunisse sõnadega:

"Võtke — siin on natuke teemoona — see on meie poolt — niisama ..."

Tartusse jõudsime varahommikul ja alustasime kohe oma veokite ja varustuse mahalaadimisega. Kuna meestel oli külm, siis tegutseti kiiresti ja nobedate liigutustega. 45. rügemendi mehed olid lõpetanud mahalaadimise — jalaväeüksused olid juba teel Mehikoormasse, Mecksi ja Meerapallu — ja viimastena sõitsid jaamast rasked tankitõrjetorud veomasinate slepis Peipsi poole, poisid autodel tukastamas. Oli varahommik ja inimesi oli tänavatel vähe liikumas. Oli jälle veidi tuttavat rindelähedast tunnet.

Oma sõidukid ja veokid paigutasime pritsimaja ette ja jätsime valve juurde. Söömas käisime sõdurite kodus ja hulkusime linnas ringi. Üle hulga aja takka oli jälle nii kodune Emajõe linnas liikuda. Kuid see polnud see Tartu, kust olin lahkunud 1935. aastal. Veebruari pehmes ja sulas talveõhtus nukrustasid varemed, maja Lootuse tänaval nr. 1, kus olin elanud, oli maha põlenud, korp! Sakala kaunist hoonest olid saanud suitsenud aknaaukudega kivimüürid, Maarja kiriku müürid seisid kivistunud karjatusena keset pimendust. Kaikunud ja kadunud olid rõõmsad talveõhtused helid: ei noorte hääli, ei voorimehi kurinate helisedes kihutamas alla Riia mäest ja läbi Rüütli, ei orkestrihelisid "Vanemuises".

Sinna olid nüüd kogunenud mobiliseeritud mehed. Saali, fuajeesse ja kõrvalruumidesse olid toodud sisse õled ja nendel pikutasid mehed, kes ootasid relvi ja paigutamist üksustesse.

"Juba kolm päeva oleme siin — kõneldakse, et saadetakse hoopis mõneks ajaks tagasi koju. Ei ole sõjariistu ega varustust ega ole ka teada, kunas ja missugusesse väeossa määratakse," kurdavad mehed. Kuid nende jutus ei ole alatooni. Pikutatakse õlgedel, nositakse leivakoti kallal või aetakse kambaviisi juttu. Kogutakse ka meie ümber värskemaid uudiseid kuulama, küsitakse, kuidas Neveli all oli ja kuhu nüüd Eesti Diviis paigutatakse.

Jutustame, mida teame ja oleme lootusrikkad: esialgu pole veel katki midagi — punaste üksused Peipsi ääres on hävitatud ja vangi võetud ja Lõuna-Eesti võib jälle rahulikult hingata.

"Ateena" kohvikus (või sööklas) nina soojendades ja jalgu sirutades istus mu lauda kolm noormeest, kes ütlesid end olevat üliõpilased. Ka need küsisid uudiseid ja ka neile jutustasin, mida teadsin, — otsekoheselt ja liialdamata.

Kuid noormehed näisid muigavat millegipärast. Nad nagu poleks tahtnud uskuda, mida kõnelesin. Küsisin, et kas nüüd ehk aeg pole tulnud ka üliõpilastele õppetöö katkestamiseks ja relvade alla astumiseks, kuna olukord vajab nüüd igat tervet meest.

Ei — nendesse see sõda ei puutu, arvasid noored. Sõdigu sakslased ise, kui tahavad. Eesti noorus pidavat end hoidma. Kogu see mobilisatsioon olevat suur rumalus, eesti meeste surma ajamine. Just nüüd olevat saabunud see õige aeg, mil iga mees peaks metsa minema ja seal ootama sündmuse arengut.

"Aga kui punased oleksid täna olnud Tartus, — mis te sel juhul oleksite teinud ja kuidas toiminud?" küsisin.

"See on küsitav, kas nad üldse enam oma jalga Eesti pinnale tõstavad. Ameeriklased ja inglased juba hoolitsevad selle eest. . ." arvas üks noormeestest.

Meie ei mõistnud üksteist. Sööklasse astus sisse kolm-neli sõdurit, vaatasid ringi ja läksid jälle välja. Midagi ei meeldinud neile siin. Ka mulle ei meeldinud enam "Ateenas" — ma teadsin kindlasti, et vaenlane rüüstas, põletas ja tappis juba Eesti pinnal. Pärast Meerapalu, Meeksi ja Pedaspää lahinguid teadsid eesti sõdurid, et meie suudame ja võime punaseid tõkestada ja lüüa. Et aga lööjaid oleks rohkem, selleks pidasime ka mobilisatsiooni vajalikuks.

Vahetasime veel mõned teravused ja lahkusime siis.

Midagi oli siin tagalas vahepeal juhtunud. Miks pidid siis mehed praegu metsa minema? Nüüd, mil punane jälle oli astunud Eesti pinnale? Kust tulid sellised jutud ja paroolid, kes seisis selle taga, — mida taheti sellega saavutada?

Ainus maakond, kus tõesti mehi metsa puges, oli Võrumaa. Mujal oli metsaminejate protsent väga madal. Kuid mindi siiski.

Soovitan kõigil vabasse maailma pääsenud eestlastel püüda jagada minu mõttekäiku teemal: mis oleks sündinud, poleks suudetud 1944. a. veebruaris peatada punaste laviini Narva ja Peipsi rindel?

Kui palju eestlasi oleks suutnud pääseda sellel saatuslikul talvel, mil meri oli kinni ja põgenemisvõimalused olid minimaalsed? Mis oleks juhtunud, kui kõik eesti sõdurid oleksid järginud "eesti rahvuslaste" üleskutset ja läinud metsa? Kas mitte nende tolleaegsete õhutuste ja juttude taga ei seisnud mitte see võim, kelle huvides oleks seisnud Eestit 1944. a. veebruaris kõige elusaga ja elavaga enda kätte saada?

"Ärge põgenege, hakkame vastu, meile tuleb abi...!" oli parool I944. a. septembris samade "eesti rahvuslaste" poolt. "Nüüd on tulnud aeg vastu hakata! Nüüd peab võitlema — kõik mehed metsast välja! Küllap meile tuleb väljast toetust — meile saadetakse abivägesid ja relvi," kõneldi meile ja püüti meid vaimustada ürituseks, mille jaoks puudus meil arusaam ja jõud.

Kes võib loetella kõiki neid ohvreid, kes langesid selle roimarliku propaganda ja sosistamiskampaania ohvriks...?

Need paar päeva, mis viibisime Tartus, oli raisatud aeg. Meie rühmaülem oli noor ja kogemusteta mees, kellel ei tulnud mõttessegi saata paar sõjakirjasaatjat koos filmimeeste ja fotograafidega äsjasele lahingtandrile, et jäädvustada seda ED esimest lahingoperatsiooni oma kodupinnal. Ometi oli Peipsi-äärsetel lahingutel suur tähendus meie kodumaa säilitamisel. Veel ühe suve võisime hingata oma kodumaa õhku ja lasta end hellitada kevade ja suve küllusest Maarjamaal.

Pidasime Tartus plaani, et sõjakirjasaatjate rühm võiks siia jääda. Nii oleks võinud teenendada kogu Eesti rinnet ühest punktist. Kuid siin segas end kategooriliselt vahele üks ED kõrgem sakslasest

ohvitser ja nõudis meie kaasasõitmist diviisi üksustega Narva rindele. Rühmaülem lõi kartma ja nii lahkusime pärast paaripäevast peatust Tartus ühel hommikpimedikul mööda Narva teed. Pikk oli meie kolonn ja me tegime paljudes kohtades lühemaid peatusi, mille kestel meid kutsuti lähedalasuvatesse taludesse einet võtma, pakuti head koduõlut ja "ninasoojendamiseks" pisteti veel pudel kanget puskaritki põue.

Iisaku lähedal kohtasime esimesi eesti põgenikke. Need olid tulnud Kuremäelt ja üksikutest Ida-AIutaguse metsataludest: peremees koorma kõrval, lapsed koorma otsas kasukatesse ja suurrätikutesse mähitud ja perenaine loomi ajamas. Koer jooksis hobuse kõrval.

Suur õnnetus ja oht oli jälle tulnud idast ja pannud liikuma maarahva — nii nagu oli põgenetud sajandid tagasi "suurte eesti rahva vabastajate ja sõprade" Joann Julma, Maljuta Skuratovi, Kurbski ja Sheremetjevi tapajõukude eest.

O

Jõhvis tegime päevase peatuse ja ööbisime ühes koolimajas. Linnas oli palju sõjaväge igasugustest väeliikidest. Käisime endid soojendamas turuplatsi ääres asuvates majades. Olime tülpinud pikast sõidust, kanged külmetamisest, silmad olid punased ja nagu palavikus magamatusest. Rühmaülem ja staabiveltveebel Frei õiendasid igasuguste staapide ja asutuste vahel, otsides meile asupaika. Viimaks jõuti siiski nii kaugele, et lubati meile Toila asundusse asuda. Kui aga viimased masinad Toilasse jõudsid, selgus, et esimesed olid sealt juba lahkunud Oru jaama. Lühike talvepäev oli kulunud ümbersõitmisega, otsimisega ja sekeldamistega ja kui viimaks Orule jõudsime, olime täiesti nürid ja suutsime ainult täie suuga vanduda igasuguseid korraldajaid.

Kolm ööpäeva magasime ja elasime Oru jaamas, mis oli rüüstatud ja reostatud. Osa aknaid oli purustatud ja ahjud kudesid hommikust õhtuni, kuid eluruumi sooja me tunda ei saanud. Päeval kihutasid punaste lahinglennukid meie kohal, tegid tiire Konju küla peale ja tulistasid seal põlema leekkuulidega mitu talu. Vahel heitsid alla ka kergemaid pomme.

Oru jaamas käis kibe töö. Iga päev tuli paar rongi laskemoona ja varustusega, mis kiiresti laaditi maha. Tuli kahureid ja granaate,

väliköökе, hobutoitu ja vaguniteviisi jahu ja koormateviisi liha. Kui punaste lahinglennukid jaama kohale ilmusid, jooksid sakslased siia-sinna varju ja jätkasid natukese aja pärast jälle endist tegevust vagunite juures.

Narva kandist kuuldus kurjakuulutavat kahurmürinat. Vahel kaldus mürin kagusse ja siis kogunesime kaartide ümber ja püüdsime kindlaks määrata tulistamise keskusi. Oli selge: punane oli tungi-nud Krivasoo kohalt üle Narva jõe ja pidi nüüd asuma kusagil Sirgala, Metsküla ja Mustajõe kandis. Gailit oli välja sõitnud sinna kusagile, et üle kuulata inimesi, kes olid suutnud põgeneda punaste eest. Ühte metsaperesse oli tunginud sisse salk punaseid ja tapnud metsikult kogu pere. Perenaine oli viibinud loomi rautamas, oli kuulnud veel vaid laste karjatusi ja kiljatusi, taresse polnud ta aga enam saanud, kuna sealt avatud talle tuli. Nii siis ta põgenenud metsa ja jõudnud välja lähemate naabrite juurde, et neid hoiatada. Eestlaste luureüksus, kes hiljem vallutas talu tagasi, leidis sealt eest metsikult purustatud laste ja vanaperemehe laibad. Samaselt olid punased toiminud ka ühes teises metsatalus.

Gailit tuli tagasi vapustatult ja hakkas kirjutama. Tõusis siis jälle üles, käis hulk aega toas edasi-tagasi ja jätkas kirjutamist. "See oli tooremaid metsikusi, millest kuulsin. Öelge — kas meie vastas on inimesed või mingid muud olendid?" surus ta viimaks läbi hammaste.

Kuid teadsime kõik, kellega oli tegemist. Samase massmõrvamisega olid punased tulnud toime ka Piirisaarel, kui valmistusid rünnakule Pedaspää ja Meerapalu vastu.

Oru jaamast kolisime välja, kuna seal ci võinud elada. Asusime Oru jaama ümbruskonnas asuvatesse majadesse. Rahvas oli ülilahke ja abivalmis. Perenaised võtsid käsile meie pesu, rookisid selle puhtaks ja lappisid ning mehed hoidsid saunad alaliselt küttes. Meie nahk kiheles ebamugavalt ja pesus oli tunda elavat liikumist, — meil olid täid.

17. veebruari varahommikul kuuldus Narva kandist ägedat kahurite mürinat ja lahinghuminat. Alles järgmisel päeval saime teada, et punased olid üritanud sellel hommikul maandumist Meri-

külla tugeva dessantüksusega, kuid kitsale sillapeale kokkusurutult purustatud. Suurena kavatsetud operatsioon oli nurjunud ühe ettenähtamatu asjaolu tõttu.

Sellest jutustasid kaks ainsat ellujäänut, kes lahingväljalt leiti raskesti haavatutena ja toimetati Kohtla haiglasse, kus nende ülekuulamist sooritas ED veokolonni ülem kapten *Tammekänd.*

"Kõik armutult mõrvata . . !"

17. veebruari õhtul toodi Kohtla sõjaväehaiglasse Merikülast seitse haavatud punaväelast — ainsad ellujäänud 507 meest tugevast 260-dast punaarmee mereväe eridessantüksusest, kes sama päeva hommikul olid üheksa laeva pardal asunud Tütarsaarelt teele Eesti ranna poole, et seal teostada üllatusdessant, luua sillapea Narva rindel võitlevate saksa üksuste seljataga ja võimaldada seega dessandi peajõududele, kes ootasid Tütarsaarel, ohutu maandumine.

Rannakaitse Viru idarannikul oli vcebruaripäevadel veel välja arendamata. Siia-sinna oli küll paigutatud üksusi ja patareisid, kuid paigutus oli hõre ja kaitsesüsteem välja ehitamata. Mummassaare-Meriküla rannalõik oli mehitatud saksa mereväe rünnaküksustega, eesti politsei ja omakaitse üksustega, kuna relvastuseks oli kasutada rida raskeid õt-kahureid. Saksa patareid asusid täpselt samas kohas, kus olid asunud eesti patareid Vabadussõja ajal — seega katsutud ja heaks leitud positsioonidel.

Punaste dessantlaevastik oli asunud Tütarsaarelt teele varajastel hommiktundidel, et lahedalt enne päikesetõusu jõuda Meriküla randa ja seal hommikpimeduses maanduda. Maandumist oli harjutatud ja õpitud pikemat aega ja mehed sellesse üksusse olid eriliselt välja valitud. Väljaõpe oli sündinud Kroonlinnas, kuid paar päeva enne maandumisoperatsiooni olid mehed toodud Tütarsaarele ootele.

Meriküla maandumisoperatsiooni plaanitsejaks ja ülemjuhatajaks oli punalaevastiku kontradmiral *Zhukov.* Päev enne väljumist Tütarsaarelt kutsunud ta kõik dessantüksusse kuuluvad ohvitserid ja politrukid kokku ja instrueerinud neid nende ülesannetest.

"Eestlased on meile vaenulik rahvas. Sellepärast on vajalik maandumisel ettejuhtuvad eraisikud kõik armutult mõrvata, purustada ja süüdata kõik ettejuhtuv. Mingisugust halastamist ega armuandmist ei ole ja hukkama peab kõik vanuse ja soo peale vaatamata," öelnud kontradmiral Zhukov.

Ohvitserid ja politrukid omakorda instrueerinud sõdureid ja selgitanud neile ülesannet. Sõduritele olnud käsk ilmselt vastumeelne, kuid juudist politruk major *Maslov* rõhutanud kategooriliselt, et ei tulevat vahet teha ei vanakese ega lapse vahel.

Võrdlemisi närvilises ja üleskruvitud meeleolus lähenesid 260-da eriüksuse mehed üheksa väikese laeva pardal Eesti rannale. Halva endena eelseisva operatsiooni kohta juhtus ühel laeval õnnetus: ühe punaväelase käes lõhkes ettevaatamatuse tõttu käsigranaat ja haavas kolme meest.

Vaatamata halvale nähtavusele õnnestus sakslastel venelasi avastada. Saksa helgiheitjate kiirtevihud otsisid ja leidsid üles kõik üheksa laeva ja nendele avati õt-kahuritest tabav kiirtuli. Mitu dessantlaeva said otsekohe pihtamused, süttisid ja jäid triivima paarisaja meetri kaugusel rannast. Kuna rannale lähenemine enam polnud võimalik, anti punaväelastele käsk vette hüppamiseks. Vesi ulatus siin meestele rinnuni ja jääkülmas vees sumades kiirustasid mehed ranna poole.

Esimeses kohkumises ja ehmatuses lahkusid Meriküla positsioonil seisnud sakslased. Kuid nad käsutati peatselt tagasi, kuna selgus, et hommikpimeduses ja võõrastes maastikulistes tingimustes ei suutnud punased end kuidagi koguda. Antud häire tõttu kiirustasid sakslastele kohe appi ka eestlased — omakaitse, politsei ja ED ühe läheduses asuva üksuse mehed ning ühisel jõul suruti punased kokku väga kitsale maaalale, Meriküla-Narva-Jõesuu teest vasakule, Meriküla nõlvaku alla ja Süvalepa (Schulbachi) maja vastas asuvasse võsasesse niiskesse nõkku.

Siin kestis meeleheitlik punaste vastupanu päeva läbi. Kuid 17. veebr, kell 16 oli venelaste 250. eriüksus hävitatud. Lahingväljalt, mis oli kaetud tihedalt laipadega, korjati üles 7 haavatut. Nende hulgas oli ka kaks ohvitseri — major Pavel Sankov ja leitnant Vassili Dolgihh.

Esijoones asuti neid üle kuulama.

Tammekänd valdas vabalt vene keelt ja nii toimus jutuajamine takistusteta ja arusaamatusteta. Mõlemad punased ohvitserid jutustasid ja vastasid küsimustele sundimatult. Esimesena kuulati üle major *Sankov.* "Miks te alla ei annud, kui nägite, et olukord oli muutunud lootusetuks?" küsis Tammekänd.

"Kas võib kunagi öelda, et mingi olukord *on* lootusetu?" vastas punane major omapoolse küsimusega. "Muidugi — meil oli väga raske. Kuid olin saanud korralduse hoida sillapead niikaua, kuni Tütarsaarelt jõuavad järele dessandi peajõud. Selles lootuses võitlesime ka kogu päeva. Major Maslov, 260-da eriüksuse komandör, oli saanud surma juba lahingu esimeses faasis ja mina võtsin juhtimise üle ja juhtisin seni, kuni sain ise raskesti haavata. Operatsiooni saatuse määras asjaolu, et me ei saanud sidet Tütarsaarega — meie raadiotelegrafistid uppusid enne randa jõudmist. Seda saime teada alles lahingu lõpul."

Eriüksusel olnud kaasas kolm naistelegrafisti, kelle raadiosaatjad-vastuvõtjad, — nii rasked ja kohmakad, nagu neid ainult venelased oskavad konstrueerida ja ehitada — olid neile kinnitatud selga. Laevalt vette hüpates sattusid naised aga sügavasse vette, kus nende jalad põhja ei ulatunud. Rasked aparaadid kiskusid naised kohe pea ees vee alla ja nii nad uppusid. Tütarsaarel aga oodati pinevusega teateid Merikülast, mis jäid aga tulemata.

Narva-Jõesuust ja Merikülast oli eraelanikkond evakueeritud, kuid millegipärast oli sinna siiski maha jäänud end. "Virumaa Teataja" toimetaja, hiljem kommunistlik ajakirjanik Meeta *Süvalepp* oma poolteiseaastase pojaga. Vabariigi päevil oli ta "Vaba Maa" ja "Rahvalehe" kaastööline Rakveres ja ma tundsin teda isiklikult. Meeta Süvalepp oli kõikuva iseloomuga, auahne inimene ja tema üleminek kommunistide poole sündis arvatavasti ilma hingeliste häireteta. 1941. a. oli Meeta Süvalepp mõni aeg vahistatud, kuid

vabastati. Sõja ajal, 1941. a. suvel olnud ta vihane ja tige sakslaste vastane, ähvardanud oma käega metsavennad vagaseks teha, kuid aasta hiljem oli see kõik unustatud ja Meeta Süvalepp suhtles sakslastega soojalt. Ühe sellise vahekorra tulemuseks oli ka 1942. a. sündinud poeg.

Pärast sillapea likvideerimist leiti Süvalepa maja lähedalt metsikult mõrvatuna Meeta Süvalepp koos pojaga. Ema hoidis tugevasti last vastu rindu. Punaväelased olid ta mõrvanud.

Major Sankov kinnitas mõrvakäsu saamist, kuid ei teadnud midagi öelda Meeta Süvalepa mõrvari isiku kohta.

"Seda on võimatu kindlaks teha," ütles Sankov. "Käsk oli antud ja see käsk täideti ka meeste poolt. Vastutavaks peab lugema seda isikut, kes on käsu algataja ja andja."

Sama kinnitas ka leitnant Vassili Dolgihh ja ülejäänud viis haavatut, keda samas asjas üle kuulati.

Nii on seletatavad ka need mõrvad, mis toimiti Ida-Alutaguse metsataludes eesti tsiviilelanike kallal.

See oli üks nendest loetlematutest sõjaroimadest, mille eest kommunistid võlgnevad vastutust kultuursele inimkonnale. Arvatavasti on sellest Meriküla eriüksusele antud käsust jälgi ka senaator Kersteni rapordis USA kongressile. Kuid tänapäeval, mil kultuurne ja humaanne Lääs on järjekordselt kommunistidele leebelt kaela langemas "Genfi naeratuse" pärast, olles valmis unustama kõik Katõnid, Vinnitsad, Petserid, vägistamisorgiad Ida-Saksamaal 1945. a. ja muud sellesarnased "väikesed iludusvead", ci suuda kedagi liigutada ega panna järele mõtlema mingi üksteist aastat tagasi antud mõrvakäsk. "Mul polnud mingit hirmu sakslaste kätte vangilangemise eest," jutustas Pavel Sankov. "1941. a. jäi mu naine lastega maha Ukrainasse, Kishinevi ja oli seal kuni sakslaste lahkumiseni. Sakslased käitusid nendega korralikult. Kui sõdur olen ma oma kohustust täitnud, kuid ma ei vihka sakslasi, — nagu ma ei vihka ka eestlasi."

"Kas olete partei liige?" päris Tammekänd.

"Olin hulk aastaid partei liikmekandidaat, kuni mind 1941. a. võeti parteiliikmeks vastu. Enne Kroonlinna mereväeüksuse juurde politrukiks määramist teenisin ma punaväes pataljoniülemana. Olin

edasipüüdlik ja tahtsin tõusta teenistuse alal, sellepärast valisin tee, mis ainuvõimalik selleks — astusin punaväkke ja parteisse. Väljaspool parteid pole mingit elu, karjääri ega heaolu," jutustas Pavel Sankov.

Vassili Dolgihh oli väga nõrk suurest verekaotusest ja kauasest lahingväljal lamamisest. Ta jutustas ainult eluloolised andmed ja kinnitas, et on teadlik antud mõrvakäsust.

Hastuf. Tammekänd kiirustas andmetega minu juurde Orule, ma koostasin kiiresti sõjakirja, pakkisin kohe sellejärele seljakoti hädavajalisega, võtsin endale ja autojuhile välja marsitoidu ja sõitsime Jõhvi, kust saabusin Tallinna 22. veebruaril.

Mitu kuud hiljem sain ma paki väljalõikeid välismaa ajakirjandusest, kus oli ilmunud mu sõjakiri Meriküla operatsiooni kohta. Selle oli ilmatanud ka Pariisis sellal veel ilmunud *Le Matirt* ja selles omal ajal nii kuulsas ajalehes toodud väljalõige on mul veel alles.

Riigi

Jõudes meie kodumaa klassikalisele võitlustandrile — Narva jõe joonele, selgus Eesti Diviisi võitlejatele, et suurem osa eestipoolsest Narva jõe kaldast asub punaste valduses. Narva-Jõesuu ja Narva vahel oli venelane enda kanna kinnitanud Riigikülast kuni Narva eeslinnani ja Külgust peale kuni Krivasoost lõuna poole. Suures taganemishoos Leningradi alt läände ei suutnud demoraliseerunud saksa üksused takistada venelasi järgnemast üle Narva jõe. See asjaolu tõi kaasa rea raskeid lahinguid, milles ED võis näidata enda lahingulist tublidust parimast küljest.

Pärast lühiajalist reorganiseerimist, täiendamist ja korraldamist võttis ED 19., 20. ja 21. veebruaril 1944. a. üle Narva jõe joone kaitse Siivertsist põhja poole, vahetades välja vägagi närvilised saksa väeosade riismed — kokku 14 saksa pataljoni osad. Viimaseid küll tegelikult enam pataljonideks nimetada ei saanud, kuna nende koosseisud kõikusid 2—3 kuni 50 mehe vahel. Eestlased asusid rindele sakslaste poolt ettevalmistatud kaitsejoonele, mis üldjoontes kulges piki Narva jõe läänekallast Narva, Narva-Jõesuu maantee ja Narva jõe vahel, paiguti 50—100 meetrit veepiirist.

Enne ED Narva rindele asumist olid punaarmee üksused suutnud kanda kinnitada Vepskülas ja sellest põhja pool kuni Vaasa taluni ja Riigikülast lõuna poole, olles enda alla võtnud üksikud

taluhooned, mis asusid maantee ja jõekääru vahel, moodustades seega kaks — Vepsküla ja Riigiküla sillapead.

Selgema ülevaate saamiseks olukorrast peab looma pildi, mida endast kujutasid need nn. sillapead.

Sakslased, organiseerides oma Leningradi piiramisrõngale varupositsioone, olid Narva jõe läänekaldale ehitanud ühe kaevikujoone, mis oli varustatud relvapesadega ja üksikute punkritega. Viimastest oli osa puuehitisi, osa tuntud saksa teraspunkreid ja osa vabariigi ajal ehitatud betoonpunkreid. Sellest kaevikujoonest oli osa sattunud punaarmee üksuste kätte, moodustadeski nn. sillapead. Nende sillapeade iseloomustuseks olgu mainitud, et neil puudus sillapeale nii hädavajalik sügavus. Teiselt poolt oli aga eelnenud lahingute kestel kogu maastik väljaspool kaevikuid nii sakslaste kui ka venelaste poolt paanikaliselt mineeritud. Nende miiniväljade kohta puudus vähimgi ülevaade. Lühidalt — julgesti võis liikuda ainult kaevikus, väljaspool aga miinidele sattumise suure ohuga.

Diviisi lahingukäsu kohaselt asus 45. rüg. paremale tiivale, Siivertsist kuni Vaasa taluni, piirates kaarena Vepsküla sillapead ning tagades diviisi paremat tiiba lõuna pool Tallinn-Narva raudteed oleva vaenlase vastu. 46. rüg. asus positsioonile Vaasa talust kuni Riigikülani, viimane kaasa arvatud.

46. rüg. ülem paigutas I pataljoni paremale ja II pat. vasakule tiivale. Pataljonide lõikude piirjoon kulges Sininõmmelt Riigiküla lõunaservale. Sellega oli Riigiküla sillapea kontrollimine 46. rüg. mõlema pataljoni ülesandeks, kuna Vepsküla sillapea vaoshoid oli peamiselt 45. rüg. ja ainult osaliselt 46. rüg. I pat. parema tiiva ülesandeks. Sellises olukorras asus 46. rüg. osalt 20. ja osalt 21. veebr, öödel rindele, vahetades välja saksa väeosade riismed.

Olgu mainitud, et 19. veebr, õhtul, kui ED lahinguosad olid koondumas Narva jõe joone taha, et valmistuda rinde ülevõtmisele, sooritasid punaarmee osad lahkumistuhinas olevatele sakslastele üllatusrünnaku, mille tulemusena venelastel läks korda ühendada Riigiküla ja Vepsküla sillapead. Olukorra lahendamiseks rakendati tegevusse 46. rüg. 5. kompanii, kes pärast umbes tunniajalist lahingut taastas endise olukorra.

Ööl vastu 22. veebr. 1944 oli kogu diviisile määratud lõik üle võetud ja Narva jõe joone kaitse eesti sõdurite kindlates kätes. 22. veebruari kestel katsusid punaste üksused küll 2—3 korda Vepsküla sillapeast Riigiküla suunas peale tungida, kuid kõik need katsed luhtusid idus. Ühe sellise katse likvideerimise järgi püüdis 46. rüg. I. komp. ajutine ülem omal algatusel punaseid Vaasa talust välja lüüa, kuid langes oma kava teostamisel.

Rindelõigud üle võetud, hakkasid üksuste ülemad olukorraga üksikasjalikumalt tutvuma ning naabritega sidet looma. Ühel sellisel sideloomise külaskäigul tekkis 46. rüg. pataljoniülemate vahel pikem arutelu olukorra kohta ja see keskendus Riigiküla sillapeale. Jõuti veendele, et olukord oleks palju lihtsam, kui seda sillapead ei oleks. Seda olematuks teha tähendas aga lahingut. Kuna oli lähenemas Vabariigi 26. aastapäev ja eesti mehed tahtsid näidata, et *nemad* on Narva jõe joonel, siis oligi üksmeelne otsus, et Vabariigi aastapäeva tähistatakse Riigiküla sillapea likvideerimisega.

Otsekohe tehti sellekohased korraldused ja lepiti kokku lahingu juhtimise üksikasjades. Esialgse kava kohaselt pidi kogu üritus toimuma kahe pataljoni sisemise asjana — üllatusena kõigile kõrgematele ülematele. Olukorra ja võimaluste üksikasjalik analüüs ja arvesse võttes, et mõttevahetuse kestel olid punased teinud Vepskülast Riigiküla suunas 4 pealetungi-katset, sundis I pat. ülemat suuremale tagasihoidlikkusele. Liiatigi oli vaenlase väljatungikatsete likvideerimine kuni keskpäevani I pataljonilt miiniväljade ohvritena nõudnud nelja väljaspool kaevikut tegutseda katsunud mehe jalad. Sellega oli selge, et kogu üritus võis areneda ainult aktiivse rünnakuga piki kaevikut ja vaenlane pidi tulega maha surutama 60—100 m. lääne pool asuvast metsaservast. Rünnak piki kaevikut kujuneb aga paratamatult "ühe mehe sõjaks", milles peamiseks relvaks käsigranaat. Kas aga jätkub käsigranaate?

Siin läksid arvamised lahku. II pat. ülem arvas, et jätkub. I pat. ülem väitis, et ei jätku, kuna neid tema lõigus Vepskülast väljatungide likvideerimisel pidevalt kulus. Lõpptulemusena pidi paratamatult loobutama kavatsetud saladuse pidamisest ja kokkuleppe kohaselt pidi I pat. ülem kavast informeerima rügüli, et kindlustada laskemoona järelevedu.

Rünnaku algmoment arvestati kaalutlustel: Riigiküla sillapea likvideerimine pidi saama teatavaks Tallinnas 24. veebruaril umbes keskpäeval, mil "vanasti" rahvas Vabariigi aastapäeva paraadilt laiali valgus. Arvestades teate Tallinna jõudmisele 2 tundi, pidi lahing lõppema kell 10.00. Lahingu kestvuseks arvestati 4 tundi. Et olla kindlustatud võimalike üllatuste vastu, otsustati rünnakut alustada kell 05.00, jättes seega aega kuni kella kümneni viis tundi.

24. veebruaril kell 05.00 algas rünnak üheaegselt tulelöökidega piki kaevikut. I pat. löögirühma rünnak suundus lõunast põhja ja II pat. oma põhjast lõunasse.

Lahingu algus oli paljutõotav. Esimese poole tunniga olid mõlemad löögirühmad edasi liikunud umbes 150 m. kumbki. Vaenlase kätte oli jäänud ainult umbes 350 meetrit kaevikut. Siis aga tekkisid raskused. Mõlemate pataljonide löögirühmad takerdusid kinni tugevasti kindlustatud punkrite ette. Heideti tihedalt käsigranaate, mille tulemusena II pat. löögirühma ees asuv palkpunker järgi andis. I pat. ees asuv betoonpunker aga käsigranaatidele ei alistunud. Kell 06.45 korraldati korrapärane punkrirünnak, mis aga ci annud tulemusi, kuna venelaste käsigranaatide tagavara näis olevat lõppematu. I pat. ülem otsustas appi võtta raskemad relvad. Kaevikusse pidi toodama positsioonist tagapool asuvast miinipildurite kompaniist kaks miinipildujat. Nende kohaletoomine nõudis paratamatult aega, mille tõttu patul I oma löögirühma rünnaku katkestas.

Seda ajavahemikku otsustas kasutada vaenlase tulega mahasurumise ülesandeks metsaservale paigutatud 2. komp. ülem, kes omal algatusel ja vastavat luba nõutamata asus sillapea likvideerimisele. Kompüli korraldusel asus kompanii metsaservalt rünnakule. Kuuldes ägedat laskmist selgitas I. pat. ülem olukorda ja nähes, mis käimas, käsutas 2. komp., kes vaheajal langenutena oli kaotanud kompüli ja ühe rühmaülema, tagasi metsaservale, nõudes kompaniile antud ülesande täpset täitmist.

Miinipildujad jõudsid kohale ja olid tuleavamiseks valmis kell 09-30. Miinipildujatele tehti ülesandeks betoonpunkrit seni tulistada, kuni see kas kokku variseb või tema meeskond alistub.

Pärast pooletunnilist tulelööki punkrile jätkas löögirühm rünnakut, mis sedakorda õnnestus. Punker vallutati ja rünnak jätkus.

Kuid 36 meetri järele oli ees uus punker. Jälle asusid miinipildurid tegevusse ja kell 11.00 vallutati seegi punker. Vahepeal oli ka II pat. löögirühma rünnak edasi jõudnud ja kell 12.00 olid pataljonide löögirühmad siiski veel üksteisest üle 150 meetri eemal.

Pärast kella 12.00 arenes lahing aeglaselt, kuid järjekindlalt edukalt. Löögirühmad liikusid pikkamööda edasi ja kell 14.45 saabus hetk, mil vaenlase riismed kaevikust tagasi tõmbusid kaeviku ja jõekääru vahel asuvatesse üksikutesse taluhoonetesse.

Nüüd kohtusid löögirühmad ja ühisel jõul rünnati vaenlase käes olevaid taluhooneid. Pea oli ka siin vaenlase vastupanu murtud ja kell 15.15 püüdsid vaenlase jäänused veel vastupanu avaldada järsu jõekalda alt jäält. Ka löögirühmad laskusid jääle. Leides sealt korras ja mahajäetud väiksekaliibrilise tankitõrje kahuri koos laskemoonaga, asuti sellega vaenlase lõplikule hävitamisele. Kell 16.00 murdus ka siin vastupanu ja viimased järelejäänud venelased, umbes 20 meest, püüdsid end päästa jooksuga üle jõe. Vist ainult pool nendest jõudis teisele kaldale.

Seega oli ülesseatud eesmärk, olgugi ajaliselt suure hilinemisega, saavutatud. Hilinemise peamiseks põhjustajaks oli vaenlase äärmiselt visa vastupanu. Nagu langenud vaenlaste kontrollimine hiljem selgitas, olid eestlaste vastasteks olnud ühe Leningradi eliitüksuse mehed, kes kõik olid dekoreeritud Leningradi kaitse-ordenitega. Seega vanad võitlejad ja kogenud sõdurid. Langenuid koristades leiti ka kolme naissõduri laibad. Meie õnneks ei saanud Riigiküla sillapead kaitsvad vaenlase jõud vähimatki toetust oma tagalast, Narva jõe idakaldalt. See kergendas meie olukorda. Alles pärast sillapea lõplikku likvideerimist astus tegevusse vaenlase lennuvägi, pommitades üksikute lennukitega rindejoont, lähemat ja kaugemat tagalat.

Unustamatuna püsib silme ees "ilutulestik", mille moodustas saksa õhutõrje oma värviliste leekkuulidega. Poisid nimetasid seda "Vabariigi aastapäeva ilutulestikuks".

Riigiküla sillapea oli vallutatud. Vaenlane oli langenutena kaotanud üle 600 mehe. Meiepoolsed kaotused olid: 2 ohvitseri ja 11 reavõitlejat langenutena ja 32 haavatut. Sillapea vallutamiseks kulu-

tati 14.000 käsigranaati. Saavutusega võrreldes olid meie kaotused väiksed.

O

Eesti meeste kangelaslik heitlus ei saanud kahjuks siiski Tallinnas teatavaks 24. veebruaril soovitud ajal. Kuid Vabariigi aastapäevaks oli siiski meie võitluste ajalukku kirjutatud üks peatükk rohkemaks ja seda meenutame uhkustundega.

Saksa peakorteri 25. veebruari teadaanne võttis selle heroilise võitluse kokku paari tunnustavasse lausesse. On väärt meeles pidada, et peakorteri teadaandeis mainiti ainult tõeliselt suuri või silmapaistvaid relvategusid. See kõlas nii:

"Sellal kui vaenlase tugevad rünnakud Narvast kagu pool nurjusid, saavutas omapoolne eesti vabatahtlike rünnaküritus Narvast loode pool pärast ägedat võitlust vaenlase sillapea kõrvaldamise". Narva rindelõigu ülemjuhataja saatis omalt poolt läkituse ED-le, milles ütles:

"Eesti rahva vabaduspäeval, 24. veebruaril läks ED 46.-dal rügemendil korda pärast visa ja kibedat võitlust vallutada vaenlaselt Riigi sillapea. Tunnen rõõmu sellest erilisest relvateost ja avaldan oma tänu ja tunnustust kõigile osavõtjaile."

O

Vabariigi aastapäeval asus ED eesti sõjakirjasaatjate rühm veel Orul ja seepärast ei saanud me olla osalised selles suures rabamises. Päev hiljem aga olime juba Narva-Jõesuus ja kuulda saades Riigi sillapea vallutamisest, oli mu esimesi käike Narva rindel Riigile. Tegin tervitusvisiidi 46. rüg. II pataljoni ülema asetäitjale kapten *R. Bruusile,* tervitasin leitnant Martin *Unti,* kelle kompanii poisid oscha Oskar *Männiku* juhtimisel olid annud hävitava löögi põhjast ja kolasin läbi kogu Riigi ümbruse ning tegin ülesvõtteid. Kuigi kodumaalt lahkumisel kaotasin suurema osa oma pildimaterjalist, on siiski säilinud mõned, nende hulgas ka üks võte Riigilt.

Kogu Riigiküla kaevikutesüsteem pakkus vapustavat pilti. Kaevikute põhi ja rinnatsid olid täis venelaste langenuid, mõnes kohas mitmes kihis üksteise peale langenud. Üksuse ülem kapten Gromov lamas kummuli kaevikupõhjas, ta oli surma saanud juba eestlaste rünnaku algul, kuna oli üks esimesi surnuid kaeviku põhjatipus. Järgnevate päevade öökülmad külmutasid ta laiba kõvasti maa külge ja Gromovi laibast pidi pikalt üle astuma. Ööseti tõsteti laibad üle kaevikuääre, Narva jõe poole, moodustades niiviisi inimkehadest palissaadi.

Keset seda surma ja hävingu pärismaad oli püsti jäänud, kuid viltu vajunud sakslaste poolt püstitatud asula nimelaud, millelt paistis kaugele ainus sõna: Riigi. See oli pigem omapärane mälestussammas kui asula nimelaud.

Sellest paarkümmend meetrit eemal, Tõrvajõe silla juures asus teine tumm tunnistaja: mootorsõidukitele sillal lubatud kiiruse tähis — 25 km! Kuid mis tähendab siin 25 tunnikilomeetrit, kui Surm sellel suurel võitluse päeval suutis vaevu 12 tunni jooksul komistada üle laipade 1200 meetrit?!

Oscha Oskar Männiku leidsin venelastelt vallutatud punkrist sügavalt maa alt. Astusin ikka sügavamale ja sügavamale mööda trepistikku, mis oli kaetud tahkja poriga. Keskmise suurusega punkrit valgustas omatehtud veejahutusega bensiinilamp "tattnina" ja selle valgusel istus tugev, mustalakaline mees, kes mulle sõnatult ulatas käe.

Õnnitlesin teda kahe Raudristiga vääristuse puhul, millise teate viisin talle esimesena ja pärisin käekäigu järele.

"Mul on vist palavik," vastas Männik vaikselt. "Olen haige. Siin, maa all on rõske ja külm."

Palusin teda järgnevalt jutustada äsjasest lahingust.

Männik tegi seda napilt ja katkendliste lausetega. "Ründasime kaksteist ja pool tundi. Algul ei tahtnud kuidagi vedu võtta. Esimese tunni jooksul ründasime seitse korda. Läksime välja kahekümne mehega. Hiljem tuli allohvitser Ers kuue mehega appi, tõid käsigranaate ja jäid meie juurde. Kella 9 ajal lõppes laskemoon ja käsigranaadid ja siis pidime peagu tagasi tulema. Kuid siis saime jälle moona ja õhtuks tegime venelasele korralikult ära. See oli puhtalt kaevikusõda. Ajasime tiblasid käsigranaatidega oma ees — ühes kaevikunurgas meie, teises nemad. Jõudsime punkrini välja, käsigranaadid sisse ja siis jälle edasi järgmise poole. Kell kolm oli nende laul lauldud. Nad surid, jooksid tagasi ja kolmteist andis ennast vangi, nende hulgas kaks naist. Kolmveerand viis püüdsid

viimased venelased üle jõe omade juurde tagasi jooksta. Mõned ehk jõudsid üle. Kell pool kuus olid otsad koos. Saime saagiks 4 tt-kahurit, 2 jalaväe kahurit, raskeid ja kergeid kuulipildujaid, püstol-kuulipildujaid, "karupiisse" (tankitõrje püssid) ja muid relvi. 23-veebruaril tegime kaks tundi ettevalmistavat tööd ja murdsime vene-laste kaevikutesse sisse umbes 300 meetri pikkuselt, et järgmisel päeval oleks parem alustada."

Kord värskel ja õieehtes kevadel ilmus Oskar Männik Karl Gailiti kutsel Narva-Jõesuhu sõjakirjasaatjaid külastama. Meie pakkusime talle parimat, mis meil oli jookidest ja söökidest ja veetsime ühe õhtupooliku hubases lõdvenduses Kuursaali teisel korral. Ta tundus sisemisest rahutusest küdevana, olgugi et püüdis seda varjata.

"Teil on siin Jõesuus nii ilus olla," sõnas Männik ja vaatas aknast välja. Siis valgusid ta silmad täis pisaraid ja ta vaatas oma suuri rusikaid laual.

"Võtsite mind väga kenasti vastu. Ma pole seda ära teeninud," jätkas ta mõne aja pärast. Siis äkki kiskus ta oma saapad ja sokid jalast ja viskas need läbi akna välja. Ta meelepuhang oli väga äkiline, midagi vapustas teda tugevasti, ta märatses lühikest aega, ilma et ta midagi oleks lõhkunud või kedagi puudutanud. Me rahustasime teda, panime ta Rahnulo voodile pikali ja ta uinus kohe. Oskar Männiku tugev elutahe märatses surma, ettemääratuse ja paratamatuse vastu, nagu oleks ta juba ammu teadnud, et ta päevade pikkus on märgitud.

24. juulil, seega täpselt viis kuud pärast Riigi sillapea vallutamist, kihutas Männik endale pähe viimase kuuli oma püstolist, järgnedes oma kompaniiülema ja sõbra kapten Martin Unti eeskujule, kui punased tohutu ülekaaluga ja marulise turmtule ettevalmistusel murdsid sisse Riigiküla positsioonidesse ja rullisid üle vähearvulised 46. rügemendi kompaniid. Unt ja Männik olid tulistanud viimase padrunini, nagu seda tegid paljud eesti sõdurid ja ohvitserid sel päeval ja läksid siis kõhklematult surma.

Veel täna, hilisel öötunnil neid ridu kirjutades, kisub süda valust ja kahjutundest kokku, meenutades neid toredaid mehi. Need peatükid selles raamatus, milles on juttu mu rindesõpradest, on suure sisemise pingutuse tulemus, pandud kirja väga raskelt, kõheldes ja

leinates ja ühede viimastena. Elasin uuesti kõike üle, ja kui jälle tahan tunda kahivalu, mõeldes tagasi päevadele, mil olin veel sõdur ja omasin suurepäraseid sõjasõpru, võtan vanade paberite vahelt välja ülesvõtte, mille tegin Riigikülas. Seda vaadeldes olen alati mõelnud: see maa Narva jõe ääres, kus nii palju eesti meeste verd on voolanud, on püha, nii püha, et peab võtma jalast jalatsid, kui tahetakse astuda sellel pinnal.

Mu isamaa on minu arm

See paistis veel nii paljudele tuhandetele, kuid kahjuks nii lühidasel päeval. Udukatte all ja oma raskerelvade tugeval tuletoetusel ründas punane üle Narva jõe Eesti Diviisi positsioone. Diviisi patareid lõid tuletõkke Narva jõele ja vastaskaldale, eestlaste kuulipildujad andsid tihedat tuld jääle, kuhu jäi hulkadena maha punaväelasi. Kuni kolme kompanii suurusel punaste üksusel oli siiski õnnestunud kanda kinnitada 45. rüg. II. pataljoni lõigus ja seal puhkes äge lahing. Langi pataljoni poisid ründasid vihaga ja täie jõuga, kuid tulemusteta. Punaste vastupanu oli meeleheitlik ja visa, nagu ikka sõduritel, kellel peale surma polnud mingit muud valikut. Nad ei tohtinud taganeda ega alistuda. Asjaloodud sillapeal paiknevatel punaste üksustel oli oma tagalaga ühendus ainult üle Narva jõe jää, kuid see oli kahelt poolt eestlaste risttule all. Punased olid kord katsunud taganeda, kuid siis olid omad neile Narva jõe paremalt kaldalt avanud tule ja meeleheitele sunnitud punaväelased jooksid läbi eestlaste tule jälle oma sillapeale tagasi, kus neid ootasid eestlaste patareide turmtulehood. Korduvalt kihutati neid vasturünnakutele, kuid need vaibusid juba mõne minuti jooksul eestlaste tappetules. Ka meie poiste vasturünnakud löödi tagasi.

Kell 14.00 oli eestlaste hoog vaibunud ja ka kaotused olid tunduvad. Tehti vaheaeg hinge tagasitõmbamiseks ja haavatute äratoomiseks. Sininõmme metsavahi küüni juurde, kus asus 46. rügemendi

ühe pataljoni komandopunkt ja kus kapten Elmar Lang juhtis operatsiooni ja kus asus ka ühe saksa patarei tulejuhtimine ning saatejaam, toodi haavatuid pulkadel. Küüni juures tõsteti haavatud regedele ja nendega sõideti kiirel sõidul peasidumispunkti. Kasutada oli ainult kaks ühehobuserege ja need olid kogu aeg sõidus. Hobusemeesteks olid vene vangid.

Viibisin küüni juures ja tegin endale märkmeid lahingu käigust. Langil oli kogu aeg ühendus diviisi staabiga ja ta nõudis sealt abi rünnaku läbiviimiseks. Mõne aja pärast saabuski appi rühm pioneere ja üks rünnakrühm 45. rügemendist kapten R. Bruusi juhtimisel. Need olid värsked, puhanud ja sõjakad poisid ja lubasid venelased liikuma panna.

Just kriitilisel hetkel, mil eestlased olid end kaotustega tagasi tõmmanud oma joonele, et veidi hinge tagasi tõmmata, asusid punased vasturünnakule. Neile õnnetuseks langes see aga kokku hetkega, mil diviisi patareid pidid alustama uut tulelööki. Meie torud olid end "sisse lasknud" just punaste etteulatuvale ja metsasalu ääres asetsevale positsioonile. Hetkel, mil eest teatati punaste rünnakule asumisest, nõudis Lang patareide tuld ja sai seda ka otsekohe. Vaatleja teatas eest: juba esimesed granaadid lõhkesid punaste aheliku keskel, inimesed ja nende kehaosad lennelnud õhus ja vähesed ellujäänud püüdnud roomata tagasi oma kaevikutesse.

Kogu episood võis olla kestnud ainult 6—7 minutit ja siis jäi jälle kõik vaikseks. Langil oli nüüd aega kohendada omi üksusi uuteks löökideks. Abiks tulnud üksused koormasid end laskemoona ja käsigranaatidega ja asusid siis teele ettepoole.

Ikka veel toodi haavatuid. Meie juures reel lamas keegi noor võitleja. Ta oli kindlasti üks nendest 1943. a. mobiliseeritutest, kes diviisiga olid liitunud Polotski lähedal Paravuha III jaamas, kui olime asumas teele kodumaale. Ta kõhn ja lapselik nägu oli nii valge, et vähimgi veresoon paistis läbi ta õrna näonaha. Poisi huuled olid kahvatult lillakad ja kõvasti kokku surutud. Noor sõdur näis väga kannatavat.

Ta lamas reel keskel, kuna mõlemal pool teda lamas veel üks haavatu. Need olid kergemate vigastustega.

Kummardusin ta kohale ja küsisin:

"Kust sa haavata said?"

"Kõhust," vastas haavatu tasa.

"On sul suured valud . . .?"

"Jah on — ma olen kaotanud palju verd."

Ta vaatas mulle otsa tungivalt oma siniste silmadega ja ma nagu oleksin lugenud neis küsimust: mis sa arvad sellest — kas ma peaksin veel jääma . . . ?

Arvan, et ta oli olnud juba mitmes lahingus ega polnud enam "roheline". Ta oli surma näinud juba väga lähedalt ja võimalikult kaotanud ka mõnegi sõbra. Ta oli saanud sõjakutse ajal, mil ta ise vaevu oli lähenemas tõelise elu väravatele, et võtta vastu selle ande, rõõme ja muresid.

Sa pole vist armastanud veel ühtki naist, ega veel suudelnud ega kallistanud ega sosistanud hellusi, — mõtlesin. Ja nüüd on sündinud sinuga midagi sellist, mida sa vaevalt oled aimanud, milleks sinu nooruse kärsitus ja rõõmud pole sulle mahti andnud mõelda. Midagi tumedat ja arusaamatut on juhtunud — või algab siis niimoodi see äraminek . . . ?

Hobusemees põlvitas haavatute taha reepärale, nõõtas ja hobune venitas ree paigast. Tee peasidumispunkti oli sulalumega roopaline, kohati oli muld väljas ja see oli hobusel juba mitmekümnes kord sellel päeval vedada rege, millel olid koormaks kustuvad lootused, suured valud, elutahe, trots ja ükskõiksus.

Regi kadus raagus võsa taha.

Punaste sillapea hävitati alles järgmisel päeval. Eelmise päeva õhtupoolikul, paar tundi pärast lahingusse minekut, sai jalust raskesti haavata 45. rüg. I. pat. ülem kapten R. Bruus ja mõni tund enne sillapea vallutamist sai granaadikillust surmava tabamuse Johannes Lang ise. Sama granaadi kildudest sai surmavalt haavata ka kaks kompaniiülemat — endine rügemendi käsundusohvitser leitnant *Künnis* ja leitn. *Nüchtern 46.* rügemendist.

Meil oli kõigil väga kahju Johannes Langist. Ta oli rahulik, tagasihoidlik, vähese jutuga, südamehea ja laitmatu ohvitser. Ta kehastas enda isikus eesti mehe visadust. Johannes Lang tuli tagasihoidlikest oludest. Pärast sundaja ärateenimist eesti sõjaväes jäi ta edasi teenima

üleajateenijana, õppis õhtuti Tallinna kolledzhis ja pärast selle lõpetamist astus sõjakooli, mille lõpetas nooremleitnandina. Vabariigi lõpupoolel, olles aukraadis tõusnud juba kapteniks, lõpetas Johannes Lang ka kõrgema sõjakooli. Leegioni astudes oli Langil seljataga juba võitlusrohke talv idarindel ja Talvelahingus ülesnäidatud isikliku tubliduse eest oli teda vääristatud Raudristiga. Lühikest aega enne langemist sai ta ülenduse majoriks. Ta pandi puhkama Mummassaare sangaritekalmistule oma poiste kõrvale, keda ta isalikult oli juhtinud lahingust lahingusse, puhkama lunastavate mehetegude väsimusest.

Teise lahingpäeva õhtul rindelt tagasi tulles astusin sisse ühte punkrisse, et saada veidi sooja ja puhata jalgu. Poisid punkris olid vaiksed ja pakkisid midagi. Need olid langenute järelejäänud varanatukesed, mis nüüd pandi kimpu ja varustati nimesedeliga. Need kimpsud ja kompsud toimetati kompanii voori ja saadeti sealt hiljem edasi langenute omastele.

Sõduril ei ole palju vara. Kellel taskukell, rahakott, mille ühte soppi oli peidetud lindike sini-must-valget — nagu see kõigil eesti võitlejatel oli kombeks — siis mõned kodust kaasatoodud riietusesemed, mõni pakk sigarette, tubakat ja sõdurilaulik.

Ühele pakile oli asetatud mustakaaneline kaustik. Võtsin selle kätte ja avasin.

Esimese lehekülje ülemisele äärele oli kirjutatud nimi, Heide-laager ja kuupäev. Esimesel leheküljel oli Eesti hümn, kirjutatud selge, kuid nooruslikult veidi kobava käekirjaga. Teisel leheküljel leidus "Leegionäride laul". Ja viimasel leheküljel oli Lydia Koidula surematu "Mu isamaa on minu arm."

See sõdurilaulik lõppes sõnadega:

"Su linnud und mul laulavad, mu põrmust lilli õitsetad."

Küsisin, mis päeval ja kus selle lauliku peremees langenud.

"Ta sai pihta juba eile varahommikul. Tal oli raske kõhuhaav ja ta suri peasidumispunktis," vastas keegi noortest.

"Kui tee kannatab, viime nad veel sellel nädalal Mummassaarde . . ." täiendas veel keegi.

Sula ja rasked sõidukid olid lõhkunud teed ja nii pidid langenud ootama sidumispunkti kuuri all vahel nädala, et jõuda kord oma viimsesse kaevikusse.

Kui suve poole maa tahenes, seati Mummassaare kangelaskalmistu kenasse korda. Sakslasest hauptsturmf. *Sarnovil* oli kalmistu väga südamelähedane, ta oli soojasüdameline mees ja hoolitses väga selle eest, et igal mehel oleks tema rist ja korrastatud küngas ja et igal ristil oleks aukraad, nimi ja langemisaeg.

Kevadlinnud laulsid meie magamaläinud poistele mai soojadel öödel und ja nende põrmust tärkasid tõepoolest lilled ja õitsesid. Sinna Mummassaare savisesse mulda läks magama palju eesti noorust, kes varakult olid kutsutud võitlema ja kes oma viimastes valudes rändasid läbi kõik oma sõdurilauliku kaunid laulud ja jäid magama lauliku viimasele leheküljele jõudes, nähes kustuvate silmade ees, võib olla tõepoolest, lilli — mis pidid nende põrmust õitsema.

Mööda Narva maanteed

Neveli rindel viibides saatsime korralduse kohaselt oma sõjakirjad Berliini tsenseerimiseks. Berliinis peeti meie kirju kinni nädal ja enam ning niiviisi jõudsid meie kirjutused eesti ajakirjandusse suure hilinemisega. Nõudsime eesti sõjakirjade jaoks erilist tsensorohvitseri, kes oleks asunud Riias või hoopis Tallinnas. Selle sooviga ei arvestatud Berliinis, kuna seal oldi oma süsteemiga juba harjutud. Alles Narva rindele asudes õnnestus meil läbi suruda, et meie sõjakirjasaatjate kirjad vaadatakse läbi Tallinnas tavalise sõjaväelise tsensori poolt.

Nii oli meil päris tihti asja Tallinna. Jagasime kullerikäigu korrad omavahel, nii et iga sõjakirjasaatja sai vähemalt kord kuus Tallinnas käia. Käisime oma sõjakirjadega isiklikult tsensor *Ifflandl* juures, ootasime seal seni, kuni loatempel oli käsikirjale peale löödud ja siis viisime sõjakirjad isiklikult kohale "Eesti Sõnasse" ja "Rindelehte" ning saatsime postiga laiali ka teistele, provintsiajalehtedele. Ifflandi ametkonnas töötas ka eestlasi ja läbivaatamine võttis seal vähe aega. Tsensori enda jaoks oli veel kaasas saksakeelne tõlge. Nagu mäletan, tehti mahakriipsutusi väga harva.

Oma esimesel Tallinna-käigul Meriküla lahingu sõjakirjaga oli mul veel alles Neveli alt kaasatoodud habe ja "Eesti Sõna" fotomees *Kalm* jäädvustas mind veel habemikuna oma arhiivi jaoks. Kuid kodus ja tuttavate juures ei oldud mu habemest kuigi suures vaimustu-

ses ja nii loobusin siis tõsise kahitundega Neveli alt kaasatoodud pärandist.

Tavaliselt sõitsime Jõhvist rongiga Tallinna. Sõit kestis terve öö ja osa hommikust. See oli tüütav ja vintsutav. Isiklikult eelistasin rindele tagasiminekuks kasutada Tallinnast Narva poole sõitvaid sõjaväemasinaid ja selleks otstarbeks asusin alati hommikul jalgsi teele mööda Narva maanteed, et teel mõnda autot peatada ja edasi sõita. Enamikul juhtudel see õnnestus, kuid vahel ka mitte.

Eriliselt on mulle jäänud meelde mu jalamarss mööda Narva maanteed 23- veebruaril 1944. Oli paras talveilm ja olin riietatud soojalt. See oli mingi eriline päev. Ma ei kohanud ühtki Narva poole suunduvat sõidukit, näis nagu oleks Narva maanteel igasugune liiklemine välja surnud. Karmule — Tallinnast 14—15 kilomeetrit — jõudes hakkas juba langema videvik. Kuna pimedas sõidukeid veelgi vähem liikus kui päeval, siis hakkasin sellega arvestama, et pean kusagil tee ääres paluma öömaja. Nii mõttes arutledes Karmu külavahel äratas mind sõbralik röhkimine. Teel jalutas paras kesik, arvatavasti kusagilt valla pääsenud, ja ma ajasin ta sisse ühest lähimast väravast. See näis olevat suur ja jõukas talu, kuna õue ümber asetses palju ja häid hooneid. Koputasin elumaja uksele ja mind hõigati sisse. Tervitasin keskealist naist, kes oli tulnud ust avama, ja õues jalutavale kesikule osutades küsisin, kas see kuulub talu loomade hulka. Perenaine tunnistas notsu omaks, mille peale seletasin, et leidsin looma maanteelt ja ajasin õue, — muidu võib juhtuda, et mõne mööduva sõjaväeauto sõitjad tunnistavad looma söödavaks ja võtavad selle pikemata kaasa.

Perenaine ajas sea lauta ja kui naine sealt jälle tagasi tuli, tegin juttu jalgade puhkamisest ja öömajast. Minu jutt perenaisele ei näinud meeldivat.

"Eks jalgu ju puhata või," arvas ta. "Kuid öömajale jäämise kohta ei tea ma küll midagi lubada. Peremees on linnas sulasega. Oodake siis niikaua, kuni ta tagasi jõuab."

Istusin köögis ja perenaine õiendas oma toimetusi. Oli juba suur videvik ja kõht hakkas tühjaks minema. Avasin oma ranitsa ja võtsin sellest välja oma marsitoidu: veidi vorsti, võid ja leiba ja asusin

sööma. Välipudelist rüüpasin peale teed, mida olin kodust kaasa võtnud.

Perenaine tegi sekka juttu igasugustest kahtlastest hulgustest, kes viimasel ajal olevat liikvel. Visatavat ööseti punaste lennukitelt alla ja vanglatest olevat põgenenud hävituspataljoni mehi. Mitmel pool olevat inimesi ära tapetud.

Ma mingeid kommentaare sellele jutule ei oskanud lisada, jutt pikale ei arenenud ja peremees ka ikka veel ei ilmunud. Ütlesin siis perenaisele, et seniks, kuni peremees tuleb, heidan end veidi pikali. Võtsin ranitsa laka alt väikese reisipadja ja päästsin rihmadest vaibarulli. Laotasin vaiba alla ja heitsin end pliidi kõrvale siruli. Uni oli magus tulema ja ma uinusin peatselt.

Võis olla juba sügav õhtu, kui peremees sulasega linnast koju jõudis. Ärkasin meeste jutu peale üles ja peremees nõudis minult kohe "sõjaväe tunnistust". Kuna sõduril alati vajalikud paberid kaasas, siis andsin need peremehele uurida. Ma ei tea, kas ta oskas soldbuchist midagi välja lugeda. Kuid peremees vaatas seda väga tähelepanelikult seest ja väljast ja andis ta viimaks mulle tagasi sõnadega:

"Niisugust võib muretseda endale küll igaüks kilo liha või muu kauba eest."

Vastasin, et sõja ajal on kõik võimalik. Küsisin siis, et kas mulle lubatakse öömaja — pimedas enam autod ei liigu ja sellepärast on võimatu edasi pääseda. Ka peremehele ei meeldinud mu palve. Kuid ära ta ka ei öelnud. Ütles ainult perenaisele:

"Näita *sellele* teise tuppa tema ase kätte. Eks heitku sinna . . ."

Kolisin teise tuppa, kuhu oli paigutatud mitu aset. Üks neist valmistati mulle magamiseks. Vabastasin end riietest ja heitsin voodisse. Kööki pandi põlema tuli. Perenaine võttis praeahjust välja meeste jaoks varutud õhtueine, peremees pani lauale viinapudeli ja varsti kuuldus laia juttu.

Hommikuses hämaruses ärkasin üles, riietusin tasa, kinnitasin ranitsa selga ja astusin kööki. Perenaine toimetas pliidi juures. Tänasin öömaja eest ja tülitamise eest, perenaine vastas mu hüvastijätule "head aega" ja varsti kõndisin ma jälle piki Narva maanteed. Peat-

selt ilmus Tallinna poolt üks saksa sõjaväcmasin ja mind võeti sellele.

Auto koormaks oli umbes paarkümmend vene poisikest 8—12 aasta vanuses. Nad kandsid saksa sõjaväe mundreid ja vöörihmu ja nendega oli kaasas saksa allohvitser. Saksa sõjaväe kasvandikud.

Haljalast nad enam edasi ei sõitnud. Seal leidsin ma aga teise masina ja sellega oli mul rohkem õnne — see sõidutas mind otse kuursaali ette.

Kolm poissi päikesepaistel

Punaste Vepsküla sillapea likvideerimise operatsioonist saime oma peakorteris, Narva-Jõesuu kuurhoones, teada selle eelmisel päeval ja sellepärast otsustasime juba õhtul välja minna, et olla õigel ajal kohal. Meiepoolne rünnak pidi algama hommikul kell 05.00, mil pidi ka algama liikumine lähtealusele. Sõitsime õhtul välja kolme mehega — Rahnulo, Dagis ja ridade kirjutaja — Meriküla ja Puhkova kaudu Peeterristile ja sealt alla 46. rügemendi staabi juurde Sininõmme metsa veerule, kust liikusime jalgsi metsavahi majani. Öösel magasime metsavahi majas põrandal — väike elamu oli viimse võimaluseni mehi täis ja enamus neist oli juba heitnud puhkama, et olla välja maganud ja puhanud hommikuseks väljaastumiseks. Aeg-ajalt käisid sees käskjalad ja tõid korraldusi ja lahkusid siis jälle. Anorakis ja talvepükstes oli soe magada, olgugi et põrandast lainetas üle iga kord külm õhk, kui avati uks.

Pool tundi enne väljaastumist aeti meid üles. Mehed hakkasid end seadma lahingkorda, kogunesid hommikpimeduses õues kolonni ja hakkasid liikuma neile määratud positsiooni suunas. Otsustasime Rahnuloga minna omal käel — Dagis jäi maha, kuna tal pimeduses polnud midagi peale hakata — ja võtsime suuna rinde poole. Astusime vaikselt, Rahnulo ees ja mina taga, ja paremale jäi tugevas hämarikus mingi metsatukk.

Olime kõndinud hulk aega ja selle aja jooksul ei kohanud me ühtki posti. Kuid pidime neid kohtama, et olla kindel, kuhu võiks välja jõuda. Äkki jäi Rahnulo seisma ja sama tegin ka mina. Kuulatasime. Ees, nähtamatust kohast, kuuldus vaikset jutukõminat. Liikusime veel lähemale, et võida eraldada, mis keeles juttu aetakse. Oli märtsihommikune udu, kuuldavus selletõttu hea, kuid nähtavus oli ainult 10—15 meetrit.

Üht suutsime aga mõlemad kindlaks teha kõnemeloodia järgi, et see polnud eesti keel, mida kõneldi. Need ei võinud olla ka hollandlased ega norralased, kuna nende positsioonid asusid rohkem Narva kandis.

Kuulatasime veel veidi ja siis sosistas Rahnulo:

"Tiblad

Päris tasa pöörasime end ringi ja astusime tuldud suunas ettevaatlikult lähtekoha poole. Jõudsime päris täpselt välja jälle metsavahi maja juurde ja astusime sisse. Sinna oli jäänud ainult paar poissi, arvatavasti mingi ülesandega.

"Oleme korraks juba rindel käinud ja eluga ilusti tagasi tulnud, sellepärast teeme väikese uinaku," arvas Rahnulo ning me keerasime end uuesti pikali ja uinusime.

Päike oli kerinud end üles üle keskhommikuse kõrguse, udu oli lahkunud ja nii leidsime kergemini teed kaevikuteni. Tahtsime minna vaatama major Ain Meret tema punkrisse ja me liitusime meestega, kes olid teel kaevikutesse käsigranaatide ja laskemoona kastidega.

Kuulipildujatest anti tihedat tuld, kuuldusid käsigranaatide lõhkemiste mütsatused ja lahing näis käivat siinsamas päris lähedal. Päris kaevikukäigu alul lamas lumel kolm poissi seljali ja lasid päikesel paista pesematutele nägudele. Kui möödusime neist, avasid poisid silmad, kuid sulgesid jälle. Käeulatuses asusid neil telefonijuhtmete värtnad.

"Olge ettevaatlikud," hoiatas üks poistest. "Praegu on tihe tuli peal."

Üle meie peade tiu-tiutasid tõepoolest kuulid ja me tõmbasime endile korralikud vimmad selga. Umbes sada meetrit mööda kaevikute siksakki ja olimegi komandopunkti juures väljas. See asus sügaval maa all sakslaste poolt ehitatud teraspunkris. Selle personaal ei

olnud suur: peale patüli major Mere veel paar käskjalga, telefonist ja veel keegi ohvitser, kelle nime ja ülesannet ma enam ei mäleta.

"Ei saa veel hoogu sisse," sõnas Mere. "Punased rabavad meeleheitlikult vastu."

Vahel päritakse uudiseid ka rügemendi ja diviisi staapidest ja samasugune vastus läheb sinnagi. Sekka hüppab sisse ostuf. *Egon Saaristu,* et saada komandörilt korraldusi, juua gaasitorbikust suutäis vett ja kugistada alla paar viilu kuivanud leiba.

"Mis poisid teevad?" pärib Mere.

"Poisid on tublid," vastab Saaristu. "Kuid vanka vist teab, et tal on viimased tunnid elada, sellepärast ta ka nii elu eest rabeleb

"Kaotusi ka on?"

"Kaks surnut ja kolm haavatut senimaani."

Siis kiirustab Saaristu jälle välja oma poiste juurde.

Paar korda vabiseb punker päris tublisti: punaste patareid on tegevuses ja granaate langeb siia-sinna. Otsustame Rahnuloga ka mujale vaatama minna ja väljume punkrist. Jälle vispeldab kuulipildujaid ja valangud on juhitud päris madalalt, nii et viskab peenikest lund krae vahele.

Läheme tuldud kaevikukäiku mööda tagasi. Päike paistab endiselt kevadiselt soojalt. Kaeviku ääre alla liiva sisse on uuristatud paras õnarus ja seal magab kaks nekrutit — nägude järele otsustades 1924. a. poisid, kes asusid meie rongile Idrisest, kui olime teel kodumaale. Nad on end surunud kõvasti üksteise vastu ja magavad sügavat und.

Kolm sidepoissi lamab endisel kohal, silmad kinni ja võtavad päikest. Keskmisel nendest on tardunud veri katnud enamiku näost, veri on voolanud sisse ka kaelusest. Ta käed on rinnal risti, nagu ta elavatel sõpradelgi, meie möödudes avavad jälle silmad ja sulgevad need.

Siin on vahepeal juhtunud midagi, mille järele pärimiseks pole enam mingit mõtet.

Igatsuste linn

Kui 1926. aastal Tallinnas "Rahvalehe" juures verinoore reporterina tööle asusin, kujunes minu erialaks Vana-Tallinna ja selle mineviku uurimine. Olin virk Tallinna linna arhiivi külastaja ja tülitasin ilmastilma vana arhivaari *Greiffenhageni* ja tema noort abilist dr. P. *Johannseni* (praegu professor Saksamaal) igasuguste küsimustega oma kodulinna mineviku elu ja olu kohta. Mul ju mingit ajaloolist ettevalmistust ei olnud ja selletõttu olid ka minu algteadmised nõrgad. Vanahärra Greiffenhagen, kelle eriharrastuseks oli muusika ja selle arvustamine "Revalsche Zeitungis", juhatas mind alati dr. Johannseni juurde ja see noor ja sõbralik teadlane aitas mind väga paljudes asjades ja juhatas mulle kätte allikmaterjali. Tallinna linna arhiivi väike tööruum raekoja paremas tiivas ei võimaldanud paljudel inimestel seal töötamist. Pealegi oli ruum kaunis paksult hea sigari vingu täis, kuna Greiffenhagen pidas väga lugu heast veinist, liköörist ja sinna juurde kuuluvast sigarist. Enda raamatulisi teadmisi Vana-Tallinnast täiendasin käikudega kohtadele. Uurisin välja, kus olid asunud vanad Tallinna kindlusetornid, mis olid juba kadunud, — leidsin visa otsimise järele üles imekauni ja romantilise vana kloostriõue Vene tänava ääres, kuhu pääses katoliku kiriku õuest ja mille ümber sajandid tagasi asusid sammastatud ristkäigud. Õue üht külge varjas katoliku kirik, mis oli ümber ehitatud kloostri endisest refektooriumist, teisest küljest piiras end.

Püha Katariina kirik, mille juurde pääses Vene tänavalt Kochi maja väravast, kolmandaks küljeks olid endised kloostri ehitused Müürivahe tänava pool, kuna nelinurga sulgesid endised kloostri aidad, mis ulatusid välja Vene tänavale. See oli romantilisemaid õuesid, mida ma Vana-Tallinnas olen näinud.

Nii lõin endale aastate jooksul teatava pildi oma kodulinna endisest kujust ja minevikust, ma kiindusin Tallinna ja mu süda on igavesti jäänud selle paiga külge Maarjamaal.

1930. a. hakkas o/ü. "Vaba Maa" välja andma hommiklehte "Sõnumed" ja minust sai selle ajalehe esimene toimetaja. Minu tööpäev algas õhtul ja lõppes varahommikul, kusjuures osa ettevalmistavat tööd oli vaja sooritada päeval. Ööseti, pärast tööd, läksin vahel Vana-Tallinna jalutama, eriti meeldis mulle seda harrastada sumedatel ja pehmetel juuliöödel, mil parkides ja kantsimägedel ja Niguliste kiriku ümber õitsesid vanad pärnad ja kogu linn oli täis nende raskelt-magusat lõhna. Mulle tundus, et selliste ööde uimastuses vanalinn vajus tagasi oma keskaja sügavikku, kivistunud oma vanades unclustes ja liikusid nähtamatutena veel need inimesed, kes selle linna hoone-hoonelt olid loonud.

Jalutasin Toompeale üles Pikast Jalast. Keerasin Douglase tänavast Püha Maarja (või Toomkiriku) poole. Kitsastes tänavates oli nii vaikne, nii vaikne. Vanad pärnad Toomkiriku ees, längunud ja okstega üle kirikuplatsi vastasasuvate majade viiludeni ulatuvad, lõhnasid sajandite tugevusega ja magasid.

Seisatasin kiriku ees, mida esimest korda mainitakse juba aastal 1230. Seal magasid kivist und kümned kuulsad mehed ja naised. Pontus de la Gardie oma naise, kuningas Johan III tütre Sofia Gyllenhjelmiga oli paigutatud puhkama toredasse sarkofaagi ja samas lähedal puhkasid oma tegudest kuberner Horn, Gustav Vasa õde Margareta, admiralid Krusenstjern ja Greigh ja paljud teised, kelle nimed marmorist ja paest hauatahvlitel olid kulunud juba vaevaltloetavateks. Aastate vaikus ja segamatus langesid vanadele lippudele ja vappidele, mida kattis paks tolm ja mis värises ainult siis, kui Tallinna konservatooriumi oreliklassi õpilased olid õhtuti kirikus harjutamas selle võimsal orelil või kui pühapäeval peeti jumala-

teenistust. Kui võlvialustesse kaikusid Palestrina, Bachi, Händeli, Heinrich Schützi, Tobiase ja Süda igavikuväärtusteks saanud helindid.

Toompea lossi ees vahetus valvepost kiirelt ja helitult ja katedraali mosaiigist jälgis seda bütsantilises tardumuses tuhandet ja tuhandet korda Aleksander Nevski. Ta ei saanud vist midagi aru sellest, mis sündis ta ümber, kuna ta oli paigutatud võõrasse ümbrusse ja vaimsusse häbiposti Ida haiglaselt hävitustahtelise rahvatõu esindajana. Olin sageli seisatanud selle katedraali ees ja tunnistanud sedan kummalist ja keset gootikat äraeksinud võõrast Novgorodist. Minusse mõjus ta alati kuidagi üksi ja alistununa, kui ohvitser, kelle kompanii lahingust jalga lasknud.

Lühikesest Jalast astusin jälle all-linna tagasi, mööda majast, kus end alaliselt näitas keegi salapärane daam mustas, armastades alati kolada peamiselt selles korteris, kus elas advokaat Gerhard Soosaar.

Nii jalutades mõtlesin end tagasi aegadesse, mil kõik oli olnud teisiti, olid elanud teistsugused inimesed, oli kõlanud ainult saksa keel ja mil maarahvas oli veel magamas sügavat pärisorjuse und, minevikus lootusetult löödud ja tuleviku jaoks veel rahvana sündimata. Siis oli aga hakanud Tallinna vanadel tänavatel ikka julgemalt ja julgemalt kostma maarahva keel, kuni see rahvas, kes hiljem end hakkas eestlaseks nimetama, tegi selle linna oma riigi pealinnaks.

Seisatasin Bogislaus von Roseni hauakabeli ja epitaafi ees. Seal puhkas mees, kes oma elupäevil oli olnud nii rikas, et oli Rootsi kuningat Gustav Adolfi aidanud oma rahadega pidada pikka usupuhastuse sõda ja sellise kaasabi eest oli aadeldatud. Kõrval hauakabelis magas aga mees, kes suri nii vaesena, et teda ei tahetud matta. See mees oli hertsog de la Croix, vene vägede juhataja Narva lahingus 22. nov. 1700 a. Ta oli end rootslastele ise vangi andnud, kui venelased välismaalastest ohvitseride vastu mässama hakkasid.

Igivana ja pahkline pärn Antoniuse kabeli taga kiriku lõunapoolses õues kroonik Kelchi põrmu kohal magas nii sügavalt, et ei liikunud ükski leht. Seisatasin ka seal ja meenutasin mõnda kohta ta kroonikast. Ja siis tulid mulle meelde Kelchi värsiread Johann Reinhold Patkuli kohta:

Edel war mein Aufgang,
unedel mein Ausgang.
Weil ich sprach für Adels Heil,
verliert' ich das Meine,
besser hatt' ich geschwiegen.
Ermessen seines Lebens Schluss
ist törigstes Vermessen.

Patkul oli olnud suurpoliitiline mängija, Saksi ja Poola kuningas August andis ta suures hädas rootslastele välja ja rootsi timukas lahutas Patkuli pea kehast. Kelch mainis oma kroonikas ka minu sünnikohta Lehtset. See oli Põhja-Eestis olnud ainus koht, mis Põhjasõja ajal oli jäänud venelastest rüüstamata.

Kelchi pärna juurest lahkudes sammusin mööda Rüütli tänavat Harjuvärava poole, jättes Timuka-maja paremat kätt. Selles tahumata paekividest kahekordses majakeses olid elanud sajandeid Tallinna timukad oma sulastega ja selles hoones oli minu jaoks alati vastikust.

Niguliste kell lõi neljandat hommikutundi, kui andsin kella "Küba" ööklubi ukse taga ja astusin sinna sisse. Tellisin väikese pudeli konjakit ja teed ja ööklubi maitre, hallipäine itaalia juut Francesco del Tredici tõi selle mulle ise lauale ja ajas noore toimetajaga paar sõna juttu talle nii omasel ja sõbralikul viisil.

Ööklubist väljudes oli juulikuu varajane päike juba tõusmas Tatari tänava majade viilude kohalt. Mul oli seljataga töörohke õhtu ja öö ja jalutuskäik ühes suures ja paljupakkuvas muuseumis. Olin endaga rahul ja sammusin endamisi oma öösiste mõtete üle naeratades ja erksana koju.

Milline kaunis aeg, millised kordumatused!

O

Pärast Vepsküla lahingut anti mulle jälle võimalus kullerina Tallinna sõita värskete sõjakirjadega. Olin seda palunud eriti, kuna tahtsin viibida oma praeguse abikaasa sünnipäeval. Kui 7. märtsi öösel Jõhvis rongile istusin, kuuldus Narva kandist raskete pommide lakkamatut lõhkemist ja tulekahju lõõm oli Jõhvi selgesti näh-

tav. Sellel ööl hävitati sadade punaste pommitajate poolt barbaarselt Narva.

9. märtsil 1944. a. viibisin "Eesti Sõna" toimetuses kella kolmveerand seitsmeni õhtul ja hakkasin siis astuma Nunne tänavat mööda alla. Äkki pistsid kõik Tallinna õhuhäire signaalid huugama ja ida poolt kuuldus tugev tume mürin. Inimesed tänaval hakkasid jooksma. Ma polnud eriti hell seesuguste signaalide suhtes, olin neid lugematuid kordi kuulnud Saksamaal viibides. Olin paar häireõhtut elanud üle ka Tallinnas 1943. a. sügisel, mil punased käisid üksikute masinatega linna kohal. Nüüd arvasin sama.

Hakkasid langema esimesed pommid. Kuulmise järele otsustades pidi aga pomme langema päris tihedasti. Linna kohal särasid üleval "jõulupuud" ja linn oli tugevasti valgustatud. Pommide lõhkemise mürin kasvas, raksatused kostsid päris lähedal. Kiirustasin sammu ja olin jõudnud Tornide väljakule, kui äkki kõrv tabas heli, mis mulle oli nii tuttav Demjanski rindelt, mil ööpommitajad olid vallandanud oma pommid meie peakohal. See oli isesugune vihin, mis ei kuulutanud head. Paari hetke jooksul oli mulle selge, et päris lähedale peab nüüd mõni pomm langema. Heitsin pikali. Minust jooksis mööda kolm saksa madrust ja keegi neiu. Keegi mees minust eespool heitis end samuti pikali. Siis kärgatas lõhkeda kolin pommi. Üks neist mulle nii lähedal, et paiskas mind üle lume, pori ja sodiga. Teine pomm langes linnamüüri ääres asuvasse Austeri korgivabrikusse ja kolmas Kopli tänava raudtee ülesõidukohalc. Õhus oli tunda lõhkeaine kibedat haisu.

Tõusin üles ja hakkasin edasi kiirustama. Ülesõidukohal, kiljus tütarlaps, kes minust oli mööda joosnud. Tal oli mantli varrukas ära kistud ja käsivars oli verine. Üks möödarutanud madrustest oli nähtavasti raskesti haavatud ja kaks kamraadi kandsid teda kätel enda vahel. Päris raudtee ääres vastu perrooni aeda oli tõmbunud kössi keegi vanem mees ja oigas. See oli ülesõidukoha vaht. Teda oli pommikild tabanud kõhtu. Ühe mööduva meesisiku abil kandsime haavatu Kalamaja apteeki, kus talle anti esimest abi.

Mäletan: hetkel, mil maast üles tõusin, nägin Kopli kaubajaama kohal õhus kõikuvat langevarju inimesega. Sellel ööl lasti Tallinna linna ääreosades mitmes kohas alla langevarjureid ja üks neist

mõrvas Lilleküla peatuse lähedal lennuväeleitnant Esteri ja paar neist leiti hiljem, järgmisel päeval, tänavalt, kus nad pommikildudest olid saanud surma.

Mis nüüd nelja tunni jooksul järgnes, on ainult üldsõnaliselt kirjeldatav. Kui kella 11 ajal varjendist välja tulin ja tänavale läksin, lõõmas kogu Tallinn tulekahjudest. Pommitajate esimene laine oli oma ülesande täitnud ja rahvas seda ajavahemikku kasutades püüdis päästa oma varanatukesest nii palju, kui see oli võimalik. Suur tulekahi põhjustas tormilisi tuulepuhanguid, mis kiskusid sädemed sisse veel terveksjäänud majade purustatud akendest, süüdates järjest uusi maju. Veevärk oli purustatud ja mitmel pool, kus oldi tulest võitu saamas, jäi kustutamine pooleli ja tuli viis oma hävituse lõpule.

Niguliste kiriku torn oli hävinud juba pooles kõrguses ja nägin, kuidas torn keskelt murdus ja sädemeid paiskudes alla langes. Raekoja torn põles, — kõneldakse, et torn langenud kokku vana raekoja kella helisedes. "Vana Toomas" — raekoja torni tipus asetsev keskaegse sõjasulase kuju, kukkus väga kõrgelt alla. Valusaimini mõjus teade "Estonia" hukkumisest, mis levis kiiresti suust suhu. Paljud inimesed puhkesid nutma sellest kuuldes. "Estonia" — see oli meie rahvuslik uhkus, eestlase kui rahva uuestisünni monumentaalseim kehastus — see lõikas väga sügavale.

Veidi üle kesköö ilmus teine pommitajate laine ja jätkas hävitust. Saksa õhutõrje, mis esimese laine algul reageeris päris tõhusalt, teise laine ajal enam üldse ei tulistanud.

Maja Kalamaja tänaval, kuhu pidin külla minema, ei saanud küll pommitabamust, kuid hukkus süütumisest. Pelgulinnas, kus oli minu elupaik rahupäevil, oli ainult mõni üksik maja hävinud.

10. märtsi hommikul, mis oli udune, sombane ja märg, suitses mu nooruse ja igatsuste linn varemetes. Sadasid inimesi oli hukkunud ja üle nelja tuhande hoone purustatud või leekides hävinud.

Vanad pärnad Niguliste kiriku ümber olid põlenud, ka pärn kroonik Kelchi põrmu kohal. Viissada aastat vana Bremeni torn Vene tänava ääres oli saanud täistabamuse. Harju tänav oli üksainus suur rusuhunnik. "Kuld-Lõvi" varemetest oli toodud välja saksa sõdurite laipu ja need paigutatud rusuhunnikutele kõrvuti. Tallinna

konservatooriumi hoone oli tühjaks põlenud, samuti Laenupanga maja. Sellel ööl hukkus palju Vana-Tallinna ajaloolisi hooneid ja muistiseid. Sakslaste oma pommitajate läbi, nagu kommunistid seda nüüd hiljem kogu aeg on väitnud.

Tallinnast mitte väga kaugel ida pool teostas hädamaandumise üks punaste pommitaja. Lennuk oli Tallinna kohal saksa õhutõrjelt pihta saanud, kuid meeskond oli terve. Hädamaandumisel sai lennuk aga kannatada ja meeskond ei pääsenud lcnnukirusude vahelt välja. Lähedalasuvate talude mehed kogunesid lennuki ümber kokku ja punalendurid palusid, et neid abistataks ja aidataks välja.

Eestlased pöörasid seljad ja lahkusid, kuna nende südamed olid pärast Tallinna hävitust muutunud kalgiks ja kui ükskord lennuki juurde jälle tagasi mindi, olid kõik seesolejad surnud.

Viibisin pärast Tallinna purustamist veel mitmel korral kodulinnas, ka sel "viimasel suvel", kuid ma ei võinud enam jalutada ta varjulistes tänavates. Ma olin kaotanud ühe ilusaima osa sellest maailmast, mille olin tükkhaaval ja poisikese aastatest alustades üles ehitanud.

Kuid mu koduigatsuse tundidel tõuseb see imelinn jälle tuhast ja varemetest, ma olen jälle noor lehemees, kes ööseti jalutab oma võlulinnas ja võtab selle valitsejalt põlvitades vastu elu rikastavaid ja küllastavaid andisid.

Kümme partisani

Märtsi algul 1944 oli Narva rindel kujunenud võrdlemisi ohtlik olukord. Krivasoo kohalt olid punaarmee üksused tunginud Eesti territooriumile ja võtsid enda valdusse suure maaala, jäädes siiski peatuma Ida-Virumaa soodesse ja rabadesse. Kaks punaste kiilu olid tunginud üle Tallinna-Narva raudtee Sinimägedest ida pool, Utria kohal ja sünnitasid meile väga palju peavalu. Etteulatuvate kiilude või nn. "sarvede" tippudesse olid punased toonud tankitõrje-kahureid — "ratsh-pumme" (granaadi lõhkemise plahvatus kostis enne kui väljalask ja sellepärast siis ka selline nimetus!) ja tulistasid neist meie valduses olevatel teedel liikuvaid voore ja inimesi ülbelt ja päris hea otsesihtimisega. Tulistasid ööseti ka heli peale ja kõik see valmistas palju ebamugavust.

Märtsi lahingute ja operatsioonide tulemusena suudeti punased Krivasoo kotis kuidagi neutraliseerida, kuid välja neid sealt siiski ei saadud. Narva rinde juhatajal puudus selleks nii vajalik üks diviis. Aprillis lõigati Sinimägede juures üle raudtee ulatuvad "sarved" ära ja punane suruti tagasi rappa. Sealt polnud tal enam väljavaadet meie tagala häirimiseks ja liiklemine võis nüüdsest peale toimuda ohutult.

Kuid meil polnud tegemist üksnes vaenlasega rindel. Kui Peipsi jää veel kandis, hiilis Venemaalt üle järve hulgaliselt partisane väiksemates üksustes, et häirida meie tagalat, teostada mõrvu ja purus-

tusi. Partisanid olid enamikus eestlased ja punaväkke mobiliseeritud mehed, kes rindetaguseks diversioon-tegevuseks olid saanud erilise väljaõppe. Kuid nende tegevusel meie tagalas siiski loodetud edu polnud: eesti omakaitse ja eestlastest koosnevad jahikomandod tegutsesid aktiivselt ja rahvas oli valvel. Kui kusagil midagi kahtlast märgati, teatati sellest kohe ja partisane jälitati seni, kuni nad kätte saadi või hävitati.

Mitmel puhul andsid üle jää tulnud partisanid end ise vangi, ilma et oleks üritanud mingit kahjustust.

Olles kuulnud ühe partisanide üksuse ületulckust ja vangiandmisest, hankisin endale loa Kohtlasse sõiduks, kus Kaval asetses suurem vangilaager ja kuhu ka partisanid olid paigutatud. Sõjakirjasaatja tunnistus tegi mulle lahti vangilaagri väravad, võimaldas mulle pääsu laagri komandandi juurde ja selle vastutulek võimaldas mulle mitme tunni kestel viibida omapead vangilaagris ja vaadata, mida arvasin vajalikuks. Mulle juhatati kätte ka barakk, kus pidid asuma eesti partisanid.

Mind juhatati ühte tuppa, mille põrand oli kaetud õlgedega ja kus lamas kümme meest. Terve jagu jaoülemaga eesotsas. Tervitasin neid ja mehed vastasid mulle sõbralikult. Ütlesin end olevat eesti sõjakirjasaatja, kes neid ilmunud külastama selleks, et mehed midagi jutustaksid eesti mobiliseeritute elust punaarmees ja enda ülctulekust. Partisanide üksuse juht Kaljo V., intelligentne ja terane noormees, palus esitada küsimusi — tal olevat niipalju jutustada, et ei tea kust otsast alata.

Mind huvitas esijoones, kuidas partisanide organiseerimine ja ettevalmistus sündis ja kuidas nad üle tulid.

Kaljo V., kes viibib praegu vabas maailmas, jutustas, et partisanide värbamine teostunud mobiliseeritute hulgast vabatahtlikkuse alusel. Muidugi uuritud ka sotsiaalset päritolu ja ustavust. Poliitilist ja ideoloogilist väljaõpet juhatanud kommunistide tuus Karotamm isiklikult, kuna taktikaline väljaõpe olnud usaldatud venelastele, kes kursante pühendanud ka nende ülesande peensustesse ja õpetanud relvade ja lõhkeainete käsitamist. Meestel tulnud anda ka eriline partisanide vanne, mis koosnenud hirmsatest ähvardustest seks puhuks, kui neil peaks tekkima kavatsus loobuda oma ülesandest või end vangi anda.

Märtsis toodud neid Peipsi äärde, varustatud neid kõige vajalikuga ja saadetud ühel ööl üle jää tulema. Tähelepanematult õnnestunud neil jõuda Peipsi läänekaldale. Kaasasoleva kaardi ja kompassi abil siirdunud mehed Avinurme metsadesse. Seal olid nad "ümmarguse nõu" maha pidanud ja leidnud kõige mõistlikumaks end vangi anda. Kõigil viibinud omaksed Eestis ja kõigil neil olnud ühesugune tugev igatsus näha neid. Sellepärast polnud nad ka üritanud midagi, kuna see oleks kutsunud välja jälitamise ja vastuaktsiooni, millest pääsemiseks neil tundunud olevat vähe lootusi. Ettevaatlikult teostanud nad luuret ja sondeerinud, kus oleks parim end vangi anda. Viimaks ilmunud nad elanike ehmatuseks terves koosseisus ühte tallu, kus teinud teatavaks, mis mehed nad on ja mis nende kavatsus. Varsti olnud kohal ka omakaitse, kellele relvad ära antud. Omakaitse andnud nad üle saksa sõjaväevõimudele, kes nad toimetanud Kavale. Siin järgnenud paljud ülekuulamised. Mehed jutustanud kõik, mis nendel südamel ja andnud sakslastele väärtuslikke andmeid. Äsja antud neile lubadus, et neid vabastatakse vangilaagrist ja igamees võib minna koju omaste juurde. Lahkumine Kavalt olevat päevade küsimus.

Et päevi tõhusamalt mööda saata, hakanud nad meenutama ja kirja panema nende eestlaste nimesid, keda nad kohanud, kuna nad kuulnud, et Tallinnas kogutavat aadresse.

Kaljo V. näitas mulle seda nimistut, kuhu oli jõutud juba märkida üle 700 niine. Enamikel juhtudel olid eesnimed, päritolu ja aadressid märgitud, samuti vanused, kus meestega viimati koos oldud ja kas märgitu viibib veel elavate kirjas või on juba hukkunud. Avaldasin imestust meeste mälu üle.

"See pole veel kõik," sõnas üks meestest. "Need nimed on esimese hooga kirja pandud ja tagantjärele tuleb kogu aeg uusi peale ..."

Isiklikult sain andmeid umbes viiekümne mobiliseeritud tuttava ja eesti avalikkuses tuntud inimese kohta.

Puudutades Eesti Korpuse traagilist ületuleku katset Velikije Luki all, tähendasid mehed, et kõik langenud eestlased maetud seal ühis-

hauda. Langenuid olnud tuhandeid. Korpuse riismed toodud Velikije Luki alt tagasi ja pärast täiendamist Venemaa-eestlastega toodud 1944. a. veebruaris Narva rindele. Kuid usaldamatus eestlaste vastu olnud suur ja jalaväe üksusi rindele ei rakendatud. E. Korpuse 7. diviis asetsenud nende ületulekul Jamburgis (Kingissepas) ja 249. diviis sealt 45 km lõuna pool, Jamburgi ja Skamja vahel. Tagavarapolk paiknenud Gatshina lähedal.

Sain palju väärtuslikke andmeid. Tänaseks on aga need juba vananenud ja nende uuestitoomiseks pole enam mõtet. Kaval peale nende kümne eestlase teisi suguvendi ei leidunud ja eestlastest-partisanidest olid nad ainsad. Teised eelistasid langemist omakaitse kuulide all või läksid rettu, kust ilmusid välja alles siis, kui punaarmee oli Eesti teistkordselt okupeerinud.

Kaval oli palju venelasi, kes olid vangi langenud Krivasoo sillapea lahingutes. Enamikul neist mädanesid jalad ja nad suutsid ainult hädapäraselt omatehtud karkudel komberdada. Sakslased ja eesti piirikaitse rügementide mehed ei lasknud venelasi kuivale ja nende positsioonid asusid rabas ja soos, kus venelaste jalad alalisest vees olemisest ja külmetamisest läksid mädanema. Mõned sellised vigased vangid istusid baraki seina ääres paljajalu. Need ei olnud enam jalad, vaid verised lihanarmad ja ma ei võinud neile vaadata.

O

Kaval viibimisel olid autojuhi Etsi ja minu kõhud läinud tühjaks. Otsustasime sellepärast sõita Kohtlast veidi Lüganuse poole, et mõnest teele lähedasest külast toitu otsida. Pöörasime sisse ühte maantee läheduses asuvasse küla ja ajasime masina ühe suure talu õue. Astusime majja, tervitasime, kõnelesime oma kõhutühjast ja palusime meile anda paar viilu võileiba ja sinna juurde piima, öeldes, et maksame nõutud hinna.

Peremees ütles kalgilt ja lühidalt:

"Sakslased on meid paljaks söönud. Käib neid siin iga päev kerjamas. Pole meil teile midagi anda."

Astusime välja, istusime masinasse ja otsustasime mõnes teises talus õnne katsuda. Õueväravast väljudes vajus aga auto pehmes lumekeltsas tagumiste ratastega kraavi ja nii asusime Etsiga masinat jälle teele upitama, kõvasti kirudes viletsat ja kitsast teed.

Meie kohale jõudis keegi hobusemees ja selle lahke abiga saime masina jälle teele. Külamees küsis osavõtlikult, mis asjatoimetusel me väljas oleme. Vastasin, et käisime just samas talus süüa otsimas, sest oleme hommikust saati oma väeosa juurest ära ja sees hakkas näpistama.

"Kui otsisite, kas siis anti ka?" küsis külamees. Vastasin, et ei. Külamees oli naabertalust, kutsus meid enda juurde ja andis koju jõudes perenaisele käsu meestele tugeva lõuna tegemiseks. Me saime tõepoolest kuningliku kõhutäie ja sinna peale mitu kannutäit maitsvat ja kanget eesti koduõlut. Lahkudes pandi meile kaasa terve leib ja suur kamakas sealiha. Maksmist ei võetud kuuldavakski.

Võib-olla, et me ei osanud esineda ega paluda ja võib-olla olid me olek ja nägu ebasümpaatsed, kuid viimasel sõjasuvel kodumaal juhtus korduvalt, et meile suurtest ja jõukatest taludest midagi ei müüdud, kõnelemata kõhutäie lubamisest.

Kogemused õpetasid meid, et eesti jõukamates taludes ei tuntud külalislahkust, et pererahval näis olevat kahju igast tükist leivast ja kruusist piimast. Mitmes kohas öeldi avalikult välja — mis te siia tulete leiba küsima, ega meie pole teid sõtta ajanud ja ega meile pole teie sõdimist vaja!

Tagalas käis intensiivne sosistamiskampaania. Ikka sama jutt inglastest ja ameeriklastest, kes pidid meile abiks tulema, kes olevat venelastele ära keelanud Eestisse tagasituleku.

Vahel sattus SD "sosistajatele" ja kuulduste levitajatele peale ja need vahistati. Nii saadi Tallinnas kätte kaks vanaeite, kes levitasid kommunistlikku propagandat. Kuna SD-1 polnud lusti nendega pikemalt jännata, siis otsustatud eitesid hirmutada. Nad pandud ühel hommikul autole ja viidud linnast välja, millega tahetud muljet jätta, nagu viidaks neid mahalaskmisele. Umbes kümmekond kilomeetrit Tallinnast väljas metsavahel aetud eided autost välja ja öeldud, et hakaku aga astuma.

"Kas viite mahalaskmisele?" pabisenud hirmunud eided.

"Kes teie peale hakkab laskemoona kulutama, — kaduge aga kiiresti . . ." oli eitedele öelnud kaasasõitnud SD-mees.

Eided hakanud nobedasti astuma, kusjuures üks eit müksanud teisele külge ja öelnud nii valjult, et autosse mahajäänud võinud seda kuulda:

"Kas ma sulle ei öelnud, Maali, et sakslastel pole enam laskemoona — näed nüüd ise . , ."

O

20. aprillil 19-44. a. asetleidnud nn. "rahvuslaste" aretecrimine ei äratanud rindel mingeid lainetusi. Rindeüksused olid oma võitlusvaimu poolest homogeensed, mehed nägid oma ülesannet ainult võitluses kodumaa pinnale tunginud verivacnlase vastu. Igasugusele poliitilisele tegevusele tagalas vaadati kui mängule ja tulutule peibutamisele. Tagalas kavandati aina valitsusi, ärbeldi tulevase võimujaotuse pärast, intrigeeriti ja oodati "kolmandat võimalust". Meie "rahvuslikud" ringkonnad olid eemaldunud meie rindel võitlevast elavjõust ja teatavaid inimesi sellest ringkonnast huvitasid eesti rindeüksused ainult sedavõrd, kuivõrd nad mõne agendi kaasabil said kaardistada eesti ja saksa üksuste paigutusi rinnetel ja neid andmeid Soome edasi toimetada, kust need andmed mitmesuguseid kanaleid pidi sattusid meie vaenlase kätte.

Eesti sõdur neil päevil oli võitlustahtclinc ja enesekindel, kes teadis, et ainult tema on see jõud, kes veel midagi suudab kodumaa heaks teha. Tema võidust ja kaotusest olenes kodumaa püsi ja langus. Et see ka oli nii, seda näitasid järgnevad kuud.

Narva-Jõesuus

Kolisime Orult Narva-Jõesuhu just Vabariigi aastapäeval. Meile oli määratud kuurhoone ülemine kord ja otsekohe asusime seda korda seadma. Ruumid olid täis igasugu rämpsu ja prahti. Mitu järgmist päeva kulus meil puhastamiseks ja elamiskorda korraldamiseks. Igasse tuppa paigutati 3—4 meest, kuna rühmaülem sai endale eri toa. Rahnulo, Elling, Dagis ja mina asusime tuppa nr. 54 ja hakkasime selles end peatselt tundma nagu kodus. Vana kuurhoone mööblit jätkus kõikjale ja nii olid meil varsti sees voodid, toolid ja üks suur laud, mille ümber kogunesime õhtuti tööd tegema ja juttu ajama. Valgustusallikateks olid karbiitlambid ja nende hele valgus võimaldas ka õhtust töötamist. Käsu kohaselt katsime aknad kinni, toa nr. 55-da mehed Karl Gailit ja Kask kütsid igal õhtul korralikult ahju, mille üks külg asetses meie ruumis, ja sooja oli niiviisi küllaldaselt. Selletõttu võisime end üle mitme aja takka ka täiesti lahti riietada, kui heitsime magama.

Kuuvalgetel ja selgetel öödel hakkasid meid aga külastama punaste ööpommitajad. Öövaikuses kuulsime nende lähenemist juba kaugelt ja meie jutt ei tahtnud enam edeneda. Hakkasime ootama, mil langevad esimesed pommid ja kuhu need langevad. Esimeste pommituste ajal kobisime alla keldrisse. Kuid pommid langesid eemale, lennukid eemaldusid ja me asusime jälle oma ruumidesse. Viimaks harjusime nende igaöösistc pommitustega niivõrd, et ei

pidanud enam vajalikuks varju minna. Istusime ainult vooditel, selgadega vastu seina toetunud ja tundsime ebamugavust.

Ilmselt aga näisid punased pommitajad tahtvat tabada just meie eluaset. Korduvalt langes pomme päris lähedale ja ühel ööl oli ühe pommi plahvatus nii lähedal, et õhusurve surus meie toa aknad koos raamidega sisse ja pommikillud raksatasid vastu kuurhoone seinu. Upitasime klaasidest tühjad aknaraamid jälle tagasi, katsime aknad vaipadega ja kõhelesime ülejäänud osa ööst külmas toas sinelite all või tõmbasime jälle selga anorakid ja jalga talvepüksid.

Võtsin klaassepa töö endale, hankisin tühjadest ruumidest terveksjäänud akendest uued klaasid ja õhtuks olid meie toa aknad jälle korras. Järgmisel ööl lendasid aknaraamid jälle keset tuba.

Ühel jalutuskäigul endisesse Narva-Jõesuu alevivalitsuse majja olin näinud seal põrandale paisatuna hulgaliselt krundiplaanide rulle. Kuna kalkapaber on valgust läbilaskev, siis tekkis mul mõte katta meie akna ruudud kalkaga. Ruumi päevavalgustus küll kannatas selle all, kuid tuba püsis vähemalt soe. Pärast akna parandamist ootasime huviga, kuidas uued "klaasid" pommituse õhusurvele vastu peavad. Tulemus oli hiilgav. Kui jälle lähedased plahvatused raksatasid, rappusid meie "ruudud" küll väga närviliselt, kuid aknad jäid ette.

Meie leiutusest jätkus ka teiste tubade akende jaoks.

O

Hommikuti sõitsime rindele ja bensiini kokkuhoiu mõttes ühe autoga. Võtsime kaasa oma pikksilmad, kaardid ja fotoaparaadid — Dagisel muidugi tema filmiaparaat — ja läksime laiali, igaüks temale määratud üksuse juurde. Kolasime ühest punkrist teise, ajasime juttu ohvitseride ja sõduritega ja õhtuks katsusime Jõesuus jälle olla tagasi. Auto koos autojuhiga jätsime maha kas Olginosse 45. rüg. või Sininõmme 46. rüg. staabi juurde, Peeterristile või Pritska männiku taha — või kuhu juhtus.

Lõpetasin oma päevase käigu tavaliselt Riigikülas, kus mu viimaseks peatuseks oli komandopunker männitukaga kaetud kõrgendikul. Pärast hastuf. R. Bruusi haavatasaamist oli sellesse punkrisse asunud end. 660. (Ellrami) pat. ülem ostuf. *Korp* ja allohv. Gert Schiff

ja ühel minu järjekordsel külastusel viibis seal ka stubaf. (major) *Parrest.*

Ei suuda enam meenutada nende jutuajamiste sisu, kuid mulle on jäänud mällu, et Korp vandus väga rängalt alati. Gert Schiff kõneles vähe ja naeratas ainult vahel. Olin teda õppinud tundma Tallinnas, kus ta tegutses vandeadvokaadi abina. Isa oli tal Tallinna Balti jaama restorani rentnik. Gert Schiffi soontes voolas juudi verd — ka ta välimuses oli seda märgata — ja sellepärast polnud ta mitte saanud Saksamaale ümber asuda, vaatamata sellele, et kuulus saksa kogudusse ja oli lõpetanud saksa gümnaasiumi. Punaste mobilisatsioonist oli ta end kõrvale hoidnud ja sakslaste tulles astus ta kohe vabatahtlikuna ühte eesti üksusse ja hiljem liitus Ellrami pataljoniga, mille koosseisus oli rakendatud mingile staabitööle.

Schiffi surm oli väga kummaline. Päev pärast üht minu järjekordset külastust sammus Schiff ja üks allohvitsere Riigiküla punkrist alla, et vastasasuva männiku kaudu minna sauna. Meestel olid puhta pesu kompsud kaenla all. Äkki kuuldus vastaskaldalt granaadihcitja mütsatus. Selles helis ei saanud eksida ega eksinud ka allohvitserid. Mõlemad heitsid kähku pikali. Granaat lõhkes päris lähedal, kuid killud lendasid kõrgelt üle. Allohvitser tõusis üles, kuid Schiff jäi lamama. Arvates, et Schiff oli ehk saanud pihta, kiirustas allohvitser sõbra juurde ja hakkas haava otsima. Kuid verd polnud näha kusagil. Katsus tuiksoont — see ei tuiganud enam. Schiff oli surnud. Ta laip uuriti põhjalikult järele, haava ei leitud ja arst jäi arvamisele, et Schiff oli saanud südamerabanduse.

Ka niisugust asja juhtub vahel sõjas.

O

Riigikülast ei vantsinud ma kunagi Sininõmme, vaid ootasin punkris seni, kuni oli läinud pimedaks. Siis küsisin parooli ja hakkasin Jõesuu poole astuma mööda Narva-Narva-Jõesuu maanteed, mis kuni Kudruküläni oli vastaskaldal asuvale punaste vaatlusele täiesti lahti. Olgugi, et vaenlaseni oli ainult paarsada meetrit, olin siiski kindel, et see peab olema pime juhus, kui mind võidakse tabada videvikus ja pimeduses. Ainult paar korda kingiti mulle punaste poolt tähelepanu mõne lühikese kuulipilduja-valanguga ja üks kord raisati minu peale paar-kolm mürsku granaadiheitjast ja sedagi

nendel juhtudel, kui olin tavalisemast hiljemaks jäänud Riigikülast lahkuma ja kuu juba paistis.

Kudruküla taga, seal kus algab juba N.-Jõesuu mets, asus mingi saksa lennuväeüksuse raske õt-patarei ja selle postid tundsid mind juba. Vahel küsisid, vahel mitte, parooli. Võsa taga panime sigaretid põlema ja ajasime juttu maast-maailmast. Pärast seda, kui olime üksteisele soovinud "recht gute und angcnehme Nacht", astusin alla tänavat pidi, mis suundus välja otsekohe kuurhoone juurde.

Kodusolijad olid päevase toidu ja marketendi välja võtnud. Einetasin, käisin veel siin-seal toas poiste juures juttu ajamas, ootasime seni, kuni ööpommitajad olid ära käinud ja siis heitsin magama.

Sõjakirjasaatja päevatöö oli lõppenud.

O

Vahel jäime rindele mitmeks päevaks, mõnikord nädalaks. See oli meil võimalik selletõttu, et olime "soldati seisusest", s. t. reamehed, allohvitserid ja veltveeblid aukraadi poolest ja meil sobis läbisaamine omasugustega väga hästi punkris. Sõjakirjasaatja ohvitseri kraadis ei saavutanud kunagi sellist kontakti tavaliste võitlejatega ja neile võis palju jääda nägemata ja kuulmata. Palju pärleid pudenes nende lihtsate ja toredate eesti meeste suust, kui nendega sattusime vestlema ja elulisema ja inimlikuma osa mõnest toimingust või lahingust kuulsime alati meeste endi suust — ohvitserid ja komandörid valgustasid olukorda juhtimise seisukohalt ja ka see oli äärmiselt vajalik.

Olgugi et eesti poisid olid puhtad ja püüdsid ka rindel puhtust säilitada niipalju, kui see vähegi oli võimalik, juhtus siiski sageli, et täid kippusid liiga tegema. Igakord kui rindelt koju tulime, olid meil täid küljes ja nende rookimisega nägime kurja vaeva. Soojas toas kiskusime kõik riided seljast ja siis algas täitapp. Vahelduseks korraldasime paaril korral võistluse. Auhinnaks panime välja pudel viina ja selle võitis enda kannatuste leevenduseks see mees, kes kõige rohkem suutis "tiblunnasid" oma riietest välja noppida. Mäletan — ühel võistlusõhtul lõi Hugo Elling meid väga rängalt. Ta suutis noppida välja üheksakümmend hallivatimeest, teisele kohale tuli Rommi neljakümne, kolmandale kohale jõudsin mina

kaheksateistkümne täiga, kuna Rahnulol oli veidi vähem. Järgmisel hommikul jätkas Hugo ja saavutas tublisti üle saja "tabamuse".

Vabanesime sellest nuhtlusest alles siis, kui leidsime kuursaali lähedasest rajoonist sauna, mida poisid hakkasid kütma üle päeva. Mida pidid aga vaesed poisid ütlema punkrites?

O

Õhtuti rindelt koju tulles ja Kudrukülast möödudes valdas mind igakord kõhe tunne. See polnud mitte kartus, mida tundsin, vaid õud. Veebruari alul läbis eesti ajakirjandust teade, nagu oleksid punased üle Narva jõe tulles mõrvanud Kudrukülas kõik elulised ja osa elanikke kaasa viinud.

Tahtsin sellest loost saada teada üksikasju ja ma ajasin mitu nädalat jälgi, enne kui sain kontrollitavaid andmeid. N.-Jõesuus oli nendel päevadel asunud mingi mereväe rünnaküksus ja pidas oma positsioone ka meie seal viibides. Sakslased kinnitasid, et jutt Kudruküla rahva mõrvamisest ja küüditamisest olevat puhas "bcrichterite" väljamõeldus — midagi sellist polevat juhtunud. Punased polevat üldse Kudrukülasse saanud, kuna mereväelased asunud seal sees. Kudruküla elanikud suudetud evakueerida õigeaegselt.

Tõelise olukorra selgitamine võttis sellelt paigalt tema lumma ja kui hiljem sealt möödusin, jäin ma rahulikuks.

O

Rommi oli mitu päeva kodunt olnud ära ja me hakkasime tema pärast juba muret tundma. Ühel ööl, mil rängasti tuiskas, jõudis ta siiski koju. Ta oli selle aja jooksul vändanud mitu rulli filmi ja oli õhtul hilja hakanud tasapisi koju poole astuma. Raske aparaat ja muud tarbed seljas, õlal ja kaenla all, polnud liikumist pimeduses ja tuisus teinud mitte kergeks. Ta polnud kohanud teel ühtki sõidukit ja nii oli ta vantsinud Sininõmmelt Peeterristi, Puhkova ja Meriküla kaudu Jõesuhu. Selle tee pikkuseks võis julgesti arvata oma 25 kilomeetrit. Tuppa astudes oli Rommi nii väsinud, ct vaarus. Ta langes otsekohe oma voodile ja uinus mõnekümne sekundi jooksul.

Paar päeva hiljem jõudis Rommi koju ilma aparaadita ja tarveteta. Ta oli viibinud "Nordlandi" diviisi juures, seal poistega pokuleerinud ja siis edasi läinud ühe teise üksuse juurde. Kuna filmid olnud

kõik vändatud, polnud mõtet rasket aparaati kaasa vedada ja Rommi peitnud selle ühte heinaküüni. Pimeduses tagasi tulles polnud ta kohe küüni üles leidnud. Kui viimaks siiski küüni juurde jõudnud, leidnud ta enda suureks kohkumiseks, et aparaat ja muu kraam olnud kadunud. Nii tuli ta siis koju tühjalt.

Seekord oli Rommi väga mures ja närviline. Ta kirus rängalt "Nordlandi" mehi ja veel samal ööl — kell näitas juba järgmise päeva tunde, — riietas Rommi end soojalt ja asus jalgsi teele tagasi sinna, kust ta oli tulnud. Manitsesime Rommit koju jääma ja puhkama, kuid ta ei võtnud meid kuulda.

Ta tuli tagasi järgmise päeva õhtul ja säras üle näo, kui uksest oma raske koormaga sisse vajus.

"Ma arvasin õieti — need kuradi kaabakad olid mu aparaadi küünist üles leidnud, muidugi muu kraami ka. Ma käisin kümnes punkris sees ja kogu päeva korjasin kokku osi. Poisid olid teinud juba äri ja vahetust ja paaril korral pidin rängalt ähvardama, enne kui asjad välja toodi," seletas Rommi.

Ladus siis kõik oma "klamotid" lauale ja hakkas inventeerima.

"Kas sa ka tead, mis sul üldse kaasas oli?" küsis Rahnulo.

"Umbes tean küll," arvas Rommi. "Ma laon selle kraami ainult sellepärast lauale, et saada ülevaadet, mis üldse selle riistapuu juurde peaks kuuluma ..."

Kadunud polnud siiski midagi.

Teisest Vepsküla lahingust tagasi tulles oli Rommi ülirõõmus selle üle, et tal õnnestunud saada häid momente ja võtteid. Jutu peateemaks olid aga Rommi muljed lahingust. Ta jutustas neid mööda tuba edasi-tagasi marssides, käed pükste taskuis ja anorak ikka veel seljas. "Seekord said punased rängalt. Need, kes veel elusse jäid, katsusid üle jää Peterburi poole plettida, kuid enamikus jäid poolele teele jõele maha. Lahingu alul oli mul paaril korral tihe kuulikatus pea kohal ja ma olin mures, et plõksutavad aparaadi puruks," jutustas Rommi.

Viskas viimaks ometi anoraki seljast lauale ja hakkas sööginõust suppi sööma.

Heitsin pilgu anorakile, mis näis seespoolt olevat kuidagi kahtlaselt narmaskil. Lähemalt vaadates suutsin kindlaks teha, et anorakil

oli mõlemal pool küljes auk, üks suurem kui teine. Oli selge, et üks kuul oli kehakattest läbi jooksnud. Vaatasin lähemalt Rommi kuube seljas — ka see oli paarist kohast "õitsele löönud".

Rommi polnud midagi märganud sellest, kui lähedal ta oli viibinud surmale. Tal oli olnud palju õnne. Ta oli õnne soosik ka siis, kui viibis sõjavangina Venemaal, kust 1949. a. sakslasena jälle vabasse maailma pääses.

Välja arvatud Rahnulo, olime kolmekesi kõik poissmehed. Elling ei pidanud üldse naistest lugu, Rommi kõneles vahel vaimustusega oma Ritast, kes olevat "kuradi vahva plika", kuna minu süda oli kinni juba ligemale pool aastat ühe väikese naise küljes.

Ühel õhtul asetas Rommi enda ette suure lehe kirjapaberit, otsis täitesulepea ja tal näis ilmselt olevat kavatsus kirja kirjutama hakata. Ta suutis kirja panna ainult sissejuhatavad sõnad, siis pilgutas Rahnulo mulle silma ja me kiskusime Rommi ühte väga irriteerivasse ja põnevasse jutuajamisse. Rommi jättis kirjutamise sinna paika ja sekkus kogu ägedusega meie juttu. Kiri aga jäi lauale.

Järgmise päeva hommikul läks Rommi jälle rindele, jättes kirja samasse asendisse, nagu see oli. Nii seisis kiri ligemale nädal aega laual ja kodusolijatena valvasime suurima pieteediga selle järele, et kiri püsiks omal kohal. Rommi polnud sellele suutnud rohkem kirjutada kui ainult "Tervist Ritchen!"

Jälle kodus olles ei võtnud Rommi kirja märgatavakski. Ilmselt arvas ta, et see pole tema kiri, kuna ta püüdis kirja tõsta siia ja sinna.

"Kas sa Ritale rohkem ei kirjutagi?" küsis Elling, vihjates kirjale. Rommi viskas pilgu kirjale, võttis selle kätte ja uuris ning pani siis tasku ja alustas juttu millestki muust.

Kord mais, kui kohale jõudis järjekordne ED käskkiri, lugesime sellest, et oscha Romuald Dagisele oli annetatud Raudrist eeskujuliku ja ennastsalgava kohusetäitmisc eest rindel. Mõni päev hiljem saabus Berliinist kohale SS-KBA käskkiri, millest selgus, et ka sealt poolt oli Rommit meeles peetud ja samuti Raudrist määratud. Kuna RR statuudi kohaselt ühele isikule kaht RR samast klassist ei annetata, siis leppis Rommi sellega, mis talle diviisi poolt saadeti.

Rivistasime sel puhul oma rühma kuursaali õuele, kiivrites ja täies relvastuses ja rühmaülem andis pidulikult RR Rommile üle ja

õnnitles teda. Poisid tegid talle lennu alla ja sellele järgnes mõnus omavaheline pühitsemine.

Hiljem jõudsid ka ülendused kohale ja Rommile ja Rahnulole pandi üks kärn lõkmele rohkemaks ja samasuguse tähelepanu osaliseks sai ka rühmaülem ise. Nii oli meil rühmas korraga kolm haschat (Hauptscharführer — eesti sõjaväelise terminoloogia kohaselt vanemveebel).

Rühmaülem ise oli lootnud enda ülendamist ustuf.-iks, s. t. leitnandiks, millele tal ka õigus oli rühmaülemana, kuid Berliinis oldi millegipärast teisel arvamisel. Selline käitumine Berliini ülemuste poolt rõhus ilmselt rühmaülemat ja ta oli mitu päeva väga halvas tujus. Kord, kui olin juba rühma staabiveebli kohustustesse määratud ja rühmaülem viibis pikemal ametsõidul tagalas, oli mul vajadus otsida midagi rühma dokumentide kastist, mille võtmed rühmaülem oli ärasõidul mulle jätnud. Leidsin kastist ilusti kokkupandult ohvitseri tuliuued õlakud. Ma teadsin, kellele need olid määratud. Mul oli tõsiselt kahju meie sõbralikust rühmaülemast.

O

Varsti pärast meie asumist Jõesuhu haigestus rühma staabiveebcl Frei. Tuba, milles ta elas, oli tume, niiske ja külm vaatamata sellele, et ruumi köeti korralikult. Kuid Freid piinas alaliselt palavik, ta ei jaksanud viimaks enam voodist üles tõusta ja ühel päeval tuli arst ja tegi korralduse Frei koheseks haiglasse saatmiseks. Meie oma autol toimetati ta Rakvere haiglasse, kus ta mõni päev hiljem suri tüüfusse. Ta põrm sängitati maamulda Rakvere kalmistul.

Kuna mind oldi veebruaris allohvitseriks tehtud, siis määrati mind Frei kohustctäitjaks ja mulle langesid osaks kohustused, milleks ma polnud ette valmistatud, kuid millega ma pidin loime tulema.

O

Meie rühmaülem oli eraelus elukutselt kooliõpetaja ja tema vaatles tema juhtimisele usaldatud üksust kui kooliklassi halvastikasvatatud õpilastega. Autojuhid ja osa sõjakirjasaatjaid olid tõepoolest noored poisid ja täis elukihku ja vahel juhtus ikka midagi. Igal hommikul leidis aset korrapärane hommikune ülevaatus, mis puhuks

staabiveebcl pidi meeskonna üles rivistama. Hommikusele ülevaatusele ilmumise kohustus käis ka allohvitseride ja veeblite kohta, kuid neil polnud vaja rivis seista. Ülevaatus leidis aset kuursaali teisel korral pikas koridoris. Kui kõik oli ülevaatuseks korras, teatati sellest rühmaülemale, kes siis ilmus ja tervitas meeskonda. Sõjakirjasaatjate rühma kuulus ka sakslasi ja sellepärast pidas rühmaülem vajalikuks pöörduda meeskonna poole saksa keeles. See hommikune saksakeelne jutlus oli kahtlemata huvitavaim osa vahel nii üksluisest päevast, sest see koosnes päris halvas saksa keeles tehtud etteheidetest ja kirumisest. Voodeid ei tehtavat korralikult üles, paberitükke olevat siin-seal põrandal vedelemas ja muid sellesarnaseid tõsiseid distsipliini- ja korrarikkumisi esinevat. "Päheandmise" lõpupoolel oli rühmaülem end juba päris kuumaks kõnelnud ja ta saksa keel muutus üha halvemaks. Teises järjekorras tuli sama kordamisele eesti keeles ja ka see võttis hulga aega. Poisid väsisid rivis seistes ja veel enam väsitas endavalitsemine, kuna vahel oleks tahtnud lubada endale mõni turtsatuse vaba ja lahedat naeru. Kuid rühmaülem oli kooliõpetaja ja ta oli teinud otsuseks meid kõiki kasvatada paremateks inimesteks. Et enda kasvatuslikele impulssidele leida jõukohast rakendust, määras rühmaülem enda autojuhiks Arkaadi Põdra. Selle olukorra koomikast on võimalik alles siis aru saada, kui meenutada, et Arkatsi elupäevade pikkus ei andnud välja tema pahanduste ja süütegude ulatust. Ta tegi meie rühma lagedaks autoparanduse tööriistadest, viis need maale ja vahetas või, liha, munade ja muu kraami vastu, millest paras osa läks ka rühmaülema lauale. Ta realiseeris kõik meie tagavarakummid, vahetas välja teiste autodest tema masinale vajalikud osad ja kadus vahel teatamata mitmeks päevaks Jõesuust koos masinaga. Kuna rühmaülemal oli laialt tegemist ja igasugust "esindamist" tagalas, kuhu ta vahel siirdus mitmeks nädalaks, siis oli Arkats see õige mees, kes teadis Jõesuu ja Tallinna vahel, samuti Jõesuu-Tartu liinil, kust sai näpata ja vahetada bensiini, sest seda kulus rühmaülemal sõitudeks rohkem, kui seda lubatud norm ette nägi. Rühmaülema silmis oli aga Arkats tehtud mees ja poiss püüdis ka ise igati ülemusele meeldida. Viimaks kujunes olukord nii narriks, et rühmaülem hakkas Arkatsit teistele eeskujuks seadma. Umbes nii:

"Te kõik teate, missugune Põdra oli enne, kui ma ta oma autojuhiks määrasin. Aga vaadake, missugune Arkaadi nüüd on! Arkaadi püüab ja temast on asja saanud . . ."

Meil oli aga Arkatsist teine arvamine. Staabiveeblina ei pooldanud mingit lemmikute süsteemi, kuna see demoraliseeris teisi, sellepärast kasutasin mitmel puhul mulle antud võimupiire ja tegin Arkatsi "jalameheks", s. t. võtsin talt masina ära. Nii pääsesid siis vahel ka teised poisid vahelduseks tagalasõitudcle. See tegi rühmaülema meele mõruks ja ta tegi paar korda katset Arkaadit jälle "masinameheks" teha. Ütlesin nendel puhkudel rühmaülemale, et kuna staabiveeblina olen korra eest vastutav, siis ei tohi ta mu seisundit õõnestada ja mu korraldusi muuta seni, kuna ma pole oma võimupiiridest üle astunud.

Teistel autojuhtidel oli aga heameel, et Arkatsi tiibu veidi kärbiti. Kuna eestlaste kadedus on klassikaline, siis nägid teised poisid vahel suure mõnutundega, kui Arkatsil oli tegemist luua või labidaga või veetoomisega.

O

Poonu majas ei kõnelda nöörist ja kuursaalis ei kõneldud veest ega veetoomisest kaua aega. Selleks olid ka väga iiveldama panevad põhjused.

Kuna meie rühm oli mereväe-rünnaküksuse juures toidul ja köök asus kuursaali alumisel korral, siis pidid meie mehed sinna iga päev teatud arvu ämbreid vett kandma. Vett toodi kuurhoone siseõuel asuvast lahtisest kaevust.

Ühel päeval tormavad poisid tuppa minu juurde, hingeldades ja näost kahvatud.

"Stabsscharführer — leidsime kaevust laiba!"

Läksin poistega kaasa ja kaevu juurde. Kaevu oli juba redel sisse lastud ja ma astusin alla. Suure veetarvituse tõttu oli veeseis kaevus tublisti alanenud ja põhja peal nägin selgesti lagunenud korjust.

Ma ei tahtnud kedagi sundida laiba väljatoomisele, sellepärast käskisin kaevu nii palju liiva kühveldada, et laip oleks kaetud ja selle järele lasksin kaevu pealt kinni katta.

Paljud oksendasid pärast seda. Mitu päeva polnud meil kellelgi õiget söögiisu. Kontrollisin isiklikult kõik ümbruskonna kaevud järele, kuid need olid puhtad ja nii hakkasime vett kandma eemalt.

Laiba leidmise kohta ma ettekannet ei teinud, kuna juurdlus niikui-nii poleks mingeid tulemusi andnud. Ja juurdluse toimetamiseks poleks ka kellelgi aega jätkunud.

Oli suremise ja langemise aeg ja olime laipadega harjunud. Kuid laip sellises ebatavalises kohas nagu kaevus, kust nädalaid oli toiduks vett võetud, oli jälestamapanev.

Olen tugeva südamega, kuid pidasin siiski vajalikuks end paariks päevaks "paraja auru" alla panna.

O

Olime diviisist mitmet viisi rippuvad, kuid oma töös püüdsime säilitada enda sõltumatuse. Teadupärast oli ED juhtkond eesotsas komandöri SS-Standartenführeri (kolonel) Augsbergeriga sakslased. Kuid nad polnud mitte head enda rahvuse esindajad. Staabiohvitseride käitumine eestlaste suhtes oli üleolev ja seda saime tunda ka meie. Kuna meie, s. t. sõjakirjasaatjad ise määrasime, missuguse üksuse juurde või kuhu me läheme, siis selline asjaolu diviisi staabi meestele ci meeldinud. Nemad soovisid, et kõigepealt astutaks nendega ühendusse, küsitaks neilt luba ja teatataks neile, kuhu kavatsetakse siirduda. Pidasime sellist asjaajamise käiku liiga bürokraatlikuks ja kangeks ega hoolinud sellepärast mingitest soojematest sidemete sõlmimistest diviisi staabi ohvitseridega.

Olgugi et aukraadilt sageli väga väike "vend", olenes sõjakirjasaatjast mõndagi. Kaheldamatult pidi sk. olema eetiliselt puhtate arusaamadega. Ta võis mõne operatsiooni suureks puhuda, mõne ohvitseri teha kangelaseks, kui selleks vähegi oli põhjust. Eesti sõjakirjasaatjad ei tundnud sellist kiusatust. Meile anti mitmel puhul mõista, et kirjutaksime vahel ka diviisi staabi meestest ja nende juhtimisel toimuvate üksuste töödest ja tegevusest. Kuid meie olime tuimad vihjetele.

Selle tulemuseks oli, et diviisi staabist hakati nõudma meie käsikirju tsenseerimiseks. Kõike, mida diviisi tegevuse kohta olime kirjutanud, taheti enne kontrollida, kui need Tallinna või Berliini teele saadeti. Rühmaülem hascha Tõnismäe, kes iga hinna eest püü-

dis säilitada sõbralikke vahekordi diviisi staabiga, oli nõus sellise järeleandmisega. Sõjakirjasaatjad olid sellele aga kategooriliselt vastu ja nii arenes sellest aegapidi sügav üksteise põlgus. Meile antavat bensiini- ja petrooleuminormi kärbiti ja püüti meile teha muid kitsendusi. Kuid me oskasime end ise aidata.

Kuuldused meie olukorrast jõudsid ka Berliini ja sealt saadeti välja meie tegevuse ja olukorraga tutvuma ostuf. Rolf d'Alquen, SS-KBA komandöri vend. Ta viibis meie juures väga lühikest aega, informeerisime tegelikust olukorrast teda ja d'Alquen omakorda manitses meid sõbralikkusele ja alistumisele. Ostuf. d'Alquen esines tugevasti ülepingutatult oma aukraadi kohta, mängis allapoole kõverduvate suunurkadega ja püüdis jätta resoluutset muljet. Meie olukorda tema visitatsioon paranemist ei toonud. d'Alquen oli juhiks ühele suuremale SS-sõjakirjasaatjate üksusele, mille asukohaks oli Ambla ja mis meie tähelepanust diviisi staabi meestele puudu jäi, seda püüdsid täita d'Alquenile alluvad sakslastest kirjasaatjad. Isiklikult arvan, et meie kangekaelsuse ja iseseisva tegutsemise rõhutamine jättis meie rühmaülema ilma ka ohvitseri patendist.

O

Lumelagunemine ja kevade saabumine isoleeris Narva rinde mõneks ajaks tagalast. Narva maantee oli muutunud sügavaks porikraaviks, milles kergemad sõidukid üldse edasi ei pääsenud. Rasked roomikmasinad, mis sel teel suutsid liikuda ja toimetasid kohale laskemoona ning toiduvarustust, raspeldasid Narva maantee veelgi sügavamaks. Nii keelati viimaks igasugune liiklemine Narva maanteel. Võimatus seisukorras oli ka tee Jõesuhu. Merikülast Laagnale, Soldinasse ja Vaivarasse pääsemine oli täiesti võimatu ja murelik ettevõte oli ka jalgsi edasipääs.

Pärast Tallinna pommitamist 9- märtsil 1944. a. hakkas sõjakirjasaatjate rühm toimetama diviisi ajalehte "Varemetest tõuseb kättemaks" (meie nimetasime häälekandjat omavahel "Rüüstajad lastakse maha"!) Paar esimest numbrit ilmus stensileeritult diviisi staabi juures. Kohe aga hakkasime astuma samme, et jõuda välja trükitud ajaleheni. Saime asjad nii kaugele, et meile määrati vajalik paberinorm ja "Virumaa Teataja" hakkas meile trükkima.

Nüüd kujunes kuursaalist midagi toimetuse taolist ja kõik mehed asusid virgalt kirjutama. Pidasime toimetuse koosolekuid, hankisime käsikirju ja seadsime need trükikorda. Saksakeelsed käsikirjad, mis saabusid diviisi staabist või mujalt, tõlkisime eesti keelde ja Rakvere vahet käis tihe kullerite liikumine. Käisime kordamööda Rakveres lehte "murdmas" ja tundsime oma üritusest tõsist rõõmu.

Ühel puhul, kui oli minu lehetegemise kord, pakkisin käsikirjad pauna ja lasksin end autoga toimetada Meriküllа, kust jätkasin teekonda jalgsi Jõhvi poole. Poolest säärest saati poris trampides marssisin nii terve päeva ja jõudsin Jõhvi alles õhtul hilja. Teel sain isesorti elamuse osaliseks. Sinimägede kohale jõudnud, ilmusid vene lahinglennukid ja hakkasid sõeluma Utria kohal, heites pomme ja tulistades pardarelvadest. Utrias asus mitmesuguseid diviisi tagala üksusi ja sellepärast oli sinna koondatud ka parajal määral õhutõrjet. See avas venelastele kibeda tule. Olin just ühe vene lennuki "võtnud" oma pikksilma ette ja jälgisin seda. Nägin selgesti kapellis istuvat punalendurit ja olin tunnistajaks, kuidas üks saksa mürsk tabas just seda lennukit. Äkki lõi lennuki paremast tiivast hele leek välja, lendur kummardus ettepoole ja jäi liikumatult samasse asendisse, kuna masin hakkas terava nurga all langema, põledes ja võimas suitsusaba järel. Lennuk langes mõne hetke järel alla Sinimägede taha.

Rakveres viibimise aega kasutasime alati rahvamajas käimiseks. Kuna Rakveres asus rohkesti igasuguseid väeüksusi, siis asus Rakvere seltskond neid kunstiliselt teenendama ja rahvamajas korraldati väga häid segaeeskavaga õhtuid. Kõik see toimus kohaliku teatri rczhiil ja kohalike näitlejate kaasabil. Nendel teatri segaõhtutel oli alati palju rahvast ja ka palju saksa sõdureid ja ohvitsere. Osa palasid kanti ette saksa keeles ja saksa kamraadide tänu selle eest oli siiras ja soe.

Rahvamaja ruumikas õu oli sõjaväe masinatele parkeerimispaigaks. Kord, kui teed olid juba kuivad ja korras ja[1] Rakveres käimiseks kasutasime jälle oma autosid, oli autojuhina kaasa Arkaadi, kuna lehetegemise kord oli Karl Gailiti käes. Sellal, kui Gailit viibis teatris, varastas Arkaadi rahvamaja õuel õhtupimeduses kohaliku välisandarmeeria ülema maastikumasinal kõik neli ratast alt ära ja

tõi need Jõesuhu, ise selle iile äärmiselt uhke olles. Sain sellest loost alles mitu aega hiljem kuulda, Arkatsi süütegu loeti kõigi poolt "aegunuks" ja ka minul polnud erilist lusti selle uuesti ülespuhumiseks.

O

Kui on juttu välisandarmeeriast, siis pean nende meeste meenutuseks ja vana auvõla tasumiseks ka nende kohta midagi kirja panema. Tagalas nimetati neid "ketikoerteks" ja kui neid mehi ei vihatud just silmnähtavalt, siis kindlasti ei sallitud neid. Kes aga on olnud lihtne sõdur, see teab kindlasti mõndagi juhust, mil "ketikoer" talle abi ja sõbralikkust osutanud.

Narva rindel moodustas Jõhvi turuplats selle nõelasilma, millest ükski auto läbi ei pääsenud, ilma et välisandarmecria poleks sõidupabereid kontrollinud. Kuid välisandarmecria ülesanne ei seisnenud üksnes dokumentide kontrollis ja liikluse juhtimises.

Iga päev kogunes Jõhvi turuplatsil välisandarmi seljataha kümneid ja kümneid sõdureid, kes ootasid edasipääsu Rakverre või Tallinna. Puhkuselesõiduks oli tavaliselt määratud rong, kuid nende liiklemine oli aeglane ja ebakindel ja sellepärast eelistasid sõdurid otsida ja oodata autoküüti. Jõhvist Tallinna ja Rakverre liikus alaliselt veo- ja sõidumasinaid ja need jõudsid kiirelt kohale. Nii laadis välisandarm Jõhvis kõik tagala poole suunduvad autod mehi täis ja alles siis andis loa edasisõiduks.

Olin kord tunnistajaks, mil "sperresse" jäi kinni suur sõidumasin, milles istus ainult üks ooberst ja autojuht. Nad olid teel Tallinna. "Härra ooberst — teil on kolm kohta autos vabad," ütles välisandarm. "Härra ooberst on nii sõbralik, et võtab kaasa Schulze, Mülleri ja Lehmanni — nad sõidavad puhkusele ja iga päev on kallis . . ."

Ooberst vaatas vist veidi põlastavalt küüti ootavaid "landsereid" ja välisandarm märkas seda.

"Härra ooberstile ei meeldi seltskond — ma mõistan seda. Kuid praegu pole mul kahjuks paremat pakkuda. Gutc Reise und Heil Hitler!" lõpetas välisandarm ja mehed kobisid masinasse.

Kord püüdis üks suur veomasin tõkkest läbi lipsata ega peatunud välisandarmi märguande peale. Kuid seaduse sulane kiirustas mootorrattal järele ja sundis autojuhti masinat peatama.

"Teil oli väga kiire, stabsfeldfebel," pöördus välisandarm autojuhi kõrval istuva allohvitseri poole. "Olen sunnitud teie koormat kontrollima."

Sõitjad muutusid näost kaameks. Välisandarm ronis autokatte alla ja hakkas seal nihutama tühje kaste ja kotte. Sikutas nende alt välja 70—80-kilose harjaslooma. Hõikas siis eemal ootavatele meestele, et need tuleksid appi. Küütiootajad kogunesid auto ümber ja paar meest aitas sea autolt maha tõsta.

"Sigade transport tagalast rindele on lubatud, kuid vastupidi mitte," tuletas välisandarm sõbralikus ja rahulikus toonis meelde murelikult seisvale veeblile. "Te pidite seda teadma. Palun teie soldbuchid!"

Veebel ja autojuht ulatasid enda teenistusraamatud ja välisandarm märkis üles temale vajalikud andmed.

"Nüüd võtate peale siit need mehed (sandarm osutas puhkuselesõitjatele) ja viite need Tallinna."

Veebel tahtis midagi vastata, kuid sandarm peatas ta tõrjuvalt. "Ma tean — nüüd pole teil enam mõtet Tallinna sõita — teil pole enam kaupa peal. Kuid nüüd te peate! Tagasi tulles astute meie juurest läbi ja siis räägime üksikasjalisemalt."

Ühel puhul Rakverest rindele tagasi sõites palus end kaasa võtta keegi eesti politseikomissar, kes varemalt oli olnud samal kohal Jõesuus. Masinal oli ruumi ja komisssar sõitis meiega kuni Merikülla, kust veok enam edasi ei liikunud. Hakkasime kahekesi Jõesuu poole edasi kompima. Teel peatas meid välisandarm. Esitasin talle oma marsipaberid, ta jäi nendega rahule ja pöördus siis komissari poole, küsides, mis temal asja rindele. Kuna komissar ei vallanud kuigi hästi saksa keelt, seletasin välisandarmile, et komissari endine töökoht ja elukoht asus Jõesuus ja ta tahaks veel üht-teist oma korterist ära tuua, kuna kiiruga evakueerudes jäi mõndagi maha.

"Eraisikutele on keelatud lähenemine rindele ja mina valvan selle järele. Kuid ma mõistan teid. Teie olete eestlased ja igale inimesele on tema kodukoht kallis. Minge — mina ei ole teid näinud,"

ütles välisandarm. See mees oli üle kahe meetri pikk ja kui ta vahel ööpimeduses esile kerkis, mõjus ta veelgi pikemana. Mis ime siis, kui nii suurde mehesse mahtus ka palju arusaamist ja sõbralikkust.

Kui oli taganemine, olid positsioonidelt viimased lahkujad õhkijad-pioneerid ja välisandarmeeria. Oli rindel suurem "kablutamine" (kiire ja paaniline taganemine), siis lõi välisandarmecria halastamatult korra majja ja nendel puhkudel ei kõhelnud need mehed ka relvi tarvitamast ja seda juhtus mõnigi kord.

O

Vahel saabus meile ka keni külalisi, ohvitsere ja mehi teistest üksustest, ja see tõi meile vaheldust. Kui rügement "Reval", kes oma tuleristimise sai Krivasoo rabades ja aitas kõrvaldada punaste Narva rinde tagalasse imbumise ohu oma tubli panusega, toodi Jõesuhu puhkusele ja ümbervormcerimiseks, tulid meid ühel päeval vaatama selle üksuse ohvitserid kapten Arnold *Purre* ja leitnant Endel *Kareda,* endine "Eesti Sõna" majandusosakonna toimetaja. Meil käisid külas läti sõjakirjasaatjad ja joonistajad ja meil oli rõõm näha üle mitme aja sõpru Berliinist.

Tallinnast tulles peatus lühemat aega meie juures ka uscha Valentin Reose, sõjakirjasaatjate sidemees "Rindelehc" toimetuses. Külastasime äsja stubaf.-iks (majoriks) ülendatud Harald Riipalu tema staabis, Tamuri keldris, Pritska männiku juures. Valkale hakkas seal meeldima ja kui ma paar päeva hiljem teda jälle sinna vaatama läksin, oli ta väga säravas meeleolus. Selle külaskäigu tulemusena ilmus Reose sulest väga hea ja meeleoluline kirjeldus, varustatud autentsete andmetega, Pedaspää-Meerapalu-Mecksi lahingute kohta. EI. Riipalu, kui selle operatsiooni juhataja, varustas Reost värskete andmetega ja nii on ka see tähtis episood jäädvustatud järeletulcvatele põlvedele.

Ostuf. Hufnageli punkrist Narva maantee poole asusid ühes võsastikus maskeeritult "lehmad". Neid oli seal umbes paarkümmend tükki koos platvormidega. Olen nende saksakeelse nimetuse unustanud, kuid seda ma tean, et need olid kohutava purustusjõuga raketimcnetlusel lastavad mürsud, umbes kaks meetrit pikad. Minu teada kasutati neid ED lõigus üksainus kord ja see mõjus punastele niivõrd, et nad kohe häälekõvendaja kaudu meid hirmsasti ähvardama hakkasid, lubades vastata veel kangematega. Kui "lehmad" teele lasti, täitis õhku kaugele üdinitungiv mölin, mis meenutas kuidagi lehmade ammumist. Sellepärast siis ka poisid nad "lehmadeks" ristisid. Pärast katsetulistamist olnud punaste poolel märgata suuri purustusi ja paljut jooksmist. "Lehmi" polnud aga palju ja neid arvatavasti hoiti erilisteks puhkudeks.

O

Kevad Jõesuus oli kaunis. Ümberkaudsetes aedades puhkesid õitsema sirelid ja mitmesugused lilled. Kaunistasime omi ruume nendega ja tundsime tõsist rõõmu. Otsisime kokku siit-sealt rehasid, labidaid ja luudi ja asusime kuursaali ümbrust puhastama ja kaunistama. Poistele selline tegevus just eriti ei meeldinud, kuuldus hääli, et ega me siia nagunii kauaks jää, milleks selline ajaraisk — kuid ma ei lasknud end sellest segada.

Tallinnast saime oma rühmale täiendust kolme mehe näol. Saabus Artur *Rinne,* end. "Estonia" ooperi bariton ja populaarne heliplaatide laulja, kes meile oli määratud raadioreporteriks, fotomees Neider ja kirjamees X, kelle perekonnanime ma mõnesugustel põhjustel ei või mainida.

Rinne saabumine tõi meile palju elevust ja muusikat. Kuna Artur oli esmaklassiline akordeonimängija, siis loobusime Dagisega otsekohe oma primitiivsetest kääksutamistest ja andsime pilli Rinncle. Nüüd oli meil õhtuti palju muusikat ja laulu ja vahel Rinnet kaasa võttes läksime teistele üksustele külla kontserti andma ja sõjasõpru lõbustama.

Üheks armsamaks paigaks Jõesuus kujunes meile kohalik kirik. Meie Jõesuus viibimisel oli see sisemuselt veel täiesti terve, altaril oli isegi piibel ja lauluraamat alles. Poisid tallasid orelile tuult ja Artur mängis kauneid asju, alustades koraalidega ja lõpetades kergemate paladega. Meie ei pidanud seda mingiks pühaduse rikkumiseks, kuna meie arvates pidi Jumalal olema heameel igast kaunist helist, kui see tuli siirast südamest ja puhtast tundest ja pakkus kuulajatele ülendavat elamust.

Koostasime isegi ühe kava, mis mängiti helilindile Jõesuu kirikus. Sõnalise osa sekka põimisime laulu, orelimuusikat ja paar sooloettekannet Rinnelt. Kontrollettekandel jättis meie saade väga

mõjuva mulje. Teadmatuks on jäänud, kas tagala ka kunagi sellest midagi kuulis.

Juulis 1944, kui sakslastel oli juba kindel plaan Narva rinde õgvendamiseks ja Sinimägede joonele tagasitõmbumiseks, lasti Narva-Jõesuu kirik ja kuurhoone õhku. Kui sellest hiljem kuulda saime, mõjus teade kahe meile nii omaseks saanud hoone hävitamisest kuidagi väga valusalt.

O

Jõudetundidel käisime Jõesuus jalutamas ja mahajäetud majades nuuskimas. Meil oli vaja toidu- ja toiduvalmistamise nõusid, kuna leidsime, et kui elatakse nooblis kuurhoones, ei sobi seal ju plekist toidunõust õngitseda. Üht-teist oli lahkunud elanikud maha jätnud, mis meile kõlbasid. Prof. Tjutrjumovi suvila oli täiesti rüüstatud, kuid raamatuid polnud keegi tahtnud. Need olid põrandale paisatud ja sealt leidsin ma mõndagi, mis vääris kaasaloomist ja lugemist. Seal oli heas köites vene ja prantsuse klassikuid, endastmõistetavalt ka õigusteaduslikku eriala kirjandust. Prof. Tjutrjumov oli juba tsaariajal üks vene jurisprudentsi autoriteete ja õppejõude ja jätkas oma inimsust rikastavat tööd ka aastaid Tartu ülikoolis.

Rüüstatud oli ka Narva linavabriku dir. Siimensoni suvila. Olin rahupäevil seal mitmel korral külas viibinud ja majahärra seltskonnas kõvu bridzhilahinguid maha löönud. "Looduse" direktori Hans Männiku suvilatest olid jäänud ainult tühjad seinad purustatud akendega.

Mais hakkas Jõesuu põlema. Iga päev hävis kolm-neli maja. Alu! käisime kogu meeskonnaga kustutamas, kuna meile oli lähedane oma rahvusliku varanduse kaitse. Kuid hiljem loobusime sellest. Tuli oli võimsam kui meie, pealegi polnud meil mingisuguseid kustutusvahendeid. Artur Rinne vanemate maja, mis asus otsekohe kuurhoone külje all, suutsime küll päästa, kuid tuli oli maja niivõrd rikkunud, et sellest mingit rõõmu ei jäänud.

Alul arvasime, et majad läksid põlema punaste tulistamisest. Kuid Jõesuhu langes väga harva mõni mürsk. Hiljem saime jälile, et mängus pidi olema püromaan. Nägime kord ühest majast väljuvat noort SS-meest ja vaevalt oli ta saanud eemalduda paarkümmend sammu, kui majast lõid leegid välja. Saime kohe aru, kust

süütajat otsida ja hakkasime saksa sõdurile järele jooksma. Kuid ta lidus elu eest ja kadus meie silmist. Nii hävis Jõesuus meie sealviibimisel umbes paarkümmend maja.

O

Ühel järjekordsel kolamisel leidsid meie poisid ühe maja pööningult peidetult uue 250 ccm. mootorratta. Sel olid küll mõned vead küljes ja süüteregulaator streikis vahel, kuid sõita sai. Käisime sellega Merikülast posti toomas ja vahel tiirutasime kuurhoone suures saalis ning tegime "speedway'd". Sellest sõidukist oli siiski niipalju kasu, et kõik poisid õppisid mootorrattal sõitma. Lõpuks viskas siiski "vedru välja" ja me jätsime ta maha. Küll oli poistel kavatsus teda Tallinna või Tartusse parandusele viia, kuid sellest ei tulnud midagi välja.

O

Mai keskel ühel laupäeval olid kõik meie autojuhid ja sõidumasinad kadunud. Ilmusid tagasi vanas korras alles esmaspäeval. Meie ühel autojuhil, Rutsil, kes oli minu sünnikohast pärit, olid olnud pulmad ja meie poisid olid käinud seal pidutsemas. Hiljem lobises üks poistest välja, et alla allohvitseri polevat ühtki sõdurit selles pulmas olnud, kuna peigmees ise olnud soomusgrenaderi mustas allohvitseri mundris altari ette astunud.

O

Meie toas oli esimeseks hommikuseks toiminguks "pumpamine". See seisnes selles, et Elling, Rahnulo või Dagis laskusid kätel kahe tooli vahele, jalad kolmandal toolil ja hakkasid end niiviisi surnud punktist üles suruma. Dagis ja mina olime varsti reast väljas, kuid Hugo ja Gerts jätkasid veel hulk aega, kuni üks või teine võitis.

Kui ilmad olid juba väga soojad, ronisime keskpäeval kuurhoone katusele "pleekima". Plekk-katusest hõõgus kuumust ja kaua seal ei saanud olla. Vahel ilmusid punaste hävitajad ja siis oli meil katuselt lahkumisega väga kiire.

O

Rahupäevil olin korduvalt Jõesuus suvitamas. Need oli minu kaunimad suved ja kaunimad aastad. Kella-viie-tced kuursaalis, õhtused istumised rannasalongis ja väga lõbusad ja tujuküllased ööd Villa Capriccios.

1944. aasta suveks olid Jõesuust jäänud ainult varemed ja riismed Kõrged männid olid maha saetud ja neist olid saanud punkrite seinad ja laed. Kuurhoone ja Narva jõe vaheline maaala oli puudest täiesti lage.

Kuid ööseti, kui vahel tulin jalutamast, laulsid mahajäetud aedades ööbikud, lõhnasid toomingad ja sirelid hõngusid kevadet ja mälestusi.

Üks ema otsib oma poega.

Juunis 1944 anti saksa välisandarmeeriale kõva käsk, teostada rindele suunduvatel teedel kõva kontrolli, et ida poole Jõhvi ei pääseks ükski naisisik. Sellise korralduse põhjuseks polnud mitte kartus spioonide ja salaluure ülesannetel tegutsevate isikute eest, vaid ühe eesti ema lõppematu ja tingimusteta emaarmastus. Sellest jutustas mulle ED matuscohvitser hastuf. Sarnov, kui ma kord jälle järjekordselt teda külastasin Mummassaarel.

Vahel pärastlõunati, kui olin oma rühma juures Sininõmme metsas korraldanud oma kohustused ja jaganud korraldused, võtsin pihku oma sõdurikepi ja jalutasin Meriküla poole, et külastada tuttavaid võitlejaid teistes üksustes. Oli aega, jalutasin veelgi kaugemale, Utriasse ja sealt keerasin Mummassaare poole randa, et kõndida diviisi langenud võitlejate kalmude vahel, peatada ühe või teise tuttava künka kohal ja mõelda kaduviku nukra ja hapra veluuriga kaetud mõtteid noorusest, täitumatutest lootustest, ühistest rõõmsatest koosviibimistest ja isamaast, millele üks mees peab tooma ohvriks kõik, mis nii kallis, et sellele ei saa anda hinda.

Ühel sellisel jalutuskäigul sattusin kalmistul kokku hastuf. Sarnoviga. Ta näitas mulle, kui kaugele on edenenud kalmistu korraldamine ja kõneles oma kavatsustest, kuidas sellest savisest kaldapealsest kujundada ilus puhkepaik. Nii kõneldes ja mõtteid vahetades jõudsime ühe kalmu kohale, mille ristilt oli lugeda, et selle

alla on maetud oscha M., 46. rüg. II. pat. siderühma vanem. Olin tundnud seda tagasihoidlikku noormeest. Igakord, kui olin käinud rindel, viibinud lühemat aega major Ain Mere juures tema punkris ja siis jälle kodu poole kõndinud, keerasin korraks sisse ka siderühma poiste juurde, et ajada veidi juttu. Midagi erilist siin ju kunagi ei kuulnud, kuid see polnud ka oluline, kuna sõjakirjasaatjaid oli alati selline komme, astuda siia-sinna kutsumatult sisse ja vaadata, kuidas "poisid elavad".

M. oli mul igakord vastas, pakkus jalapuhkamist ja sigaretti ja jutustas, kuidas sidemehed elavad. Ühel päeval aprillis, kui jälle siderühma punkrisse, keskjaama, sisse astusin, polnud M.-i enam. Ta oli langenud oma kohustuste täitmisel lähedal lõhkenud granaadi killust.

Ühel kenal ja soojal maikuu päeval, mil martsakaldal ja Mummassaare hoonete ümber ja sügava uhtme sängi kallakutel õitsesid uimastavalt toomingad ja kõik haljendas, astus üks keskealine naine Utrialt teed mööda alla Mummassaare poole. Jõudnud endise mõisa õue, pärinud naine õuel askeldavate sõdurite käest diviisi võitlejate kalmistu asukohta. Teda juhatatud sinna. Leinaja inimese kiirustamata sammuga, pea nukralt ühele küljele veidi viltu vajunud, oli naine astunud kalmistu poole. Seal oli ta siis nii kaua kõndinud kalmude vahel, kuni oli leidnud paiga, kuhu oli maetud ta ainus poeg.

"Üks poistest tuli mulle teatama pr M.-i saabumisest. Ma tõmbasin endale kuue selga ja seadsin end korda, et olla külalisele käepärast seletuste andmisel ja tema juhatamisel. Kalmistule jõudes leidsin pr. M.-i. oma poja haualt kokkuvajunult. Arvatavasti oli ta väga ja nõrgestavalt nutnud. Esitasin end pr. M.-ile ja küsisin, kas ma saaksin teda kuidagi aidata. Püüdsin teda lohutada, mis sellises olukorras oli muidugi lootusetu katse. See kõik vapustas teda veel rohkem ja pr. M.-i valdas hüsteeriline nutuhoog. Ta kõneles korralikult saksa keelt. Ta nõudis, et tulgu mehed ja kaevaku üles tema poeg, antagu välja tema poja keha, kuna ta tahtvat seda kaasa võtta ja oma perekonna matusepaigale matta. Vastasin, et selleks pole mul õigust, et sõdureid maetakse nende võitluskaaslaste ja sõprade ja ülemuste keskele ja juurde, kuna see on vana ja ilus komme.

"Teie ei taha mulle välja anda minu poega?.' Mis õigus on teil teda kinni pidada — teie olete saanud tema elu, aga mina tahan saada tagasi tema põrmu, kuna mina olen teda sünnitanud ja meheks kasvatanud!" vastas pr. M. ägetsedes. Ta heitis end poja hauale pikali ja hakkas paljaste kätega haualt mulda kühveldama, nagu oleks tal tõepoolest soov praegu ja otsekohe poja põrm mullast välja kaevata.

Ma kõndisin eemale, et ära oodata, mil meeleheide on inimeses ära keenud. Kui pr. M. oli vaikseks jäänud, astusin uuesti ta juurde ja aitasin ta haualt üles, ma võtsin ta käealt kinni ja ta tuli minuga kaasa. Lasksin ühe meie masinatest valmis panna, istusin pr. M.-iga sellesse, tagaistmele ja käskisin autojuhile sõita Jõhvi. Seal korraldasin pr. M.-ile tagasisõidu ja kinnitasin talle, et me hoiame tema poja haua ilusas korras. Kui ükskord sõda on lõppenud ja kõik kalmistud ilusasti korda seatud, võivad kõik omaksed tulla oma kallite kalmudele nii tihti, kui see neile meeldib. Nüüd aga peab meestele andma rahu puhata võitluste väsimusest ja kuna nad kõik oma emasid on väga armastanud, siis pole see emadest ilus, kui nad enda ahastustega võtavad oma laste hingedelt rahu. Nii umbes püüdsin lohutada pr. M.-i.

Hiljem astusin ühendusse välisandarmeeriaga ja selgitasin sündinud loo tagapõhja ja palusin, et langenute omakseid, eriti aga just emasid ei lastaks rindele kangelaskalmistuid külastama. See tooks meile aina muret ja sekeldusi," jutustas Sarnov.

Hiljem istusime veel Sarnovi punkris, mis oli kaevatud sügava uhtme kaldasse, kus oli niiske ja kuhu ei pääsenud päike soojendama. Ta pakkus klaasi konjakit ja kui lahkusin punkrist, tuli ta mind saatma. "Surm ehitab leinava tagala ja võitleva rinde vahele tugeva müüri, mida ei tohi katsuda forsseerida seni, kuni kestab sõda. Sajad tuhanded saksa emade pojad on langenud ja surnud võõrastel tannerdel kõigi möödunud sõdade jooksul ja ka selles sõjas. See on paratamatus. Kui kõik emad pääseksid oma poegade kalmudele, oleksid kõik sõdade pidajad selliste probleemide ees, mille lahendamiseks ei küündi ükski inimlik mõistlikkus. Võib-olla — oleks siis ka sõdadel lõpp," lõpetas Sarnov.

Lahkusime Utria teeristil sooja käepigistusega ja ma hakkasin astuma jälle Meriküla poole. Hilisõhtune päike venitas mu eel mu varju pikaks ja ma mõtlesin: ei — emad ei tohi rindele tulla enda kehalises isikus — nad tulgu meie juurde meie unenägudes, et neist hommikul ärgates nagu veel kuuleksime emade lahkuvaid samme ja nende viimaste paituste pehmet survet laubal.

Sininõmme männikus

Mõni päev enne suvistepühi sõitsin Jõesuust Tallinna, et võimaldada meestele, kes veel polnud välja pääsenud rindelt kaugemale, külastada seal asuvaid omakseid ja veeta ka ise pühi omaste ja mulle lähedase inimese seltskonnas. Sõitsin oma autojuhi Kaarel *Annukaga* (sai Tartu rindel surma augustis 1944), kaasas varahoidja Lembit Riis ja Hugo Elling. Viimane varustas end veel joonistusbloki ja muu materjaliga, et Tallinnas viibimisel midagi paberile panna. Staabiveebli kohustused võttis üle Rommi Dagis ja kuna ka rühmaülem viibis tagalas mingitel tähtsatel asjatoimetustel, siis jäi Rommi ka rühmaülema kohustesse. Rühmaülem oli mõni aeg tagasi jätnud ühe meie masinatest Tartus sealse välisandarmecria kätte, kuna tal puudusid sõidupaberid, ja sellepärast otsustasin tarvitada kavalust, et minuga samasugust lugu ei juhtuks. Võisime rühma, kui iseseisva üksuse, ülema loal saada sõiduloa ainult Jõhvini. Kuna rühmaülem polnud ohvitseri aukraadis, siis pidi ka tema oma sõiduloale hankima allkirja mõnelt diviisi staabiohvitserilt. Sealt osutati meile sellist vastutulekut ainult hädalisematel juhtudel, kuna meie suhted diviisi staabiga polnud parimad. Mina valmistasin oma sõidupaberid ise, varustasin need rühma pitseriga ja kohale sõiduloal, kuhu rühmaülem või mõni ohvitseri auastmes mees pidi kirjutama oma allkirja, kirjutasin enda käega vabalt ja julgelt: Ants Lagi, Ustuf. und Zugführer. Ühe sõiduloa kirjutasin välja Jõhvini, teise Jõhvist Halja-

lasse ja kolmanda Haljalast Tallinna. Tegin seda kogemuste põhjal, et ega välisandarmid tea, kes on rühmaülem. Ja rühmal võis olla ka kolm asukohta: Jõesuus, Jõhvis ja Haljalas. Ka tagasisõidu paberid koostasin sama korra kohaselt ja asetasin need korralikult sõidulubade raamatu vahele. Kui üks marssruut oli läbi sõidetud, paigutasin vana loa oma teenistusraamatu vahele. Välisandarmid kontrollisid meid korra kohaselt ja leidsid meie paberid olevat kõik ilusti korras (meil endil olid marsikäsud Ants Lagi allkirjaga taskus!) ja nii jõudsime ilusti Tallinna. Bensiini oskasime hankida tee äärest samal viisil, kui Arkaadi seda harrastas ja kõik sobis suurepäraselt. Annukas sõidutas meid kõiki ilusti sihtpunktidesse ja siirdus siis ise Tallinna oma tütarlapse juurde. Leppisime veel kokku järgmise kokkusaamise peale ja nii alustasime puhkust.

Päevad kadusid uskumatu kiirusega ja ka suvisted möödusid kui unes. Pärast pühi tuli Kaarel Annukas mulle järjekordselt Randveresse, kus viibisin oma praeguse abikaasa juures külas, järele ja sõidutas mind Tallinna. Kohtasin seal Ellingiga ja Konrad Veemiga ning otsustasime külastada major Alfons Rebast Männikul, kus meie esimene Rüütliristi kavaler oli rakendatud tulevasi eesti ohvitsere välja õpetama taktikalektorina.

Männikule oli koondatud hulgaliselt kogenud Talvelahingu ja idarinde võitlejaid, allohvitsere ja veebleid, kellest pidid saama hiljem ohvitserid ja juhid uutele loodavatele eesti üksustele. Need olid toredad mehed ja ma leidsin nende hulgast palju tuttavaid eest. Major võttis meid kenasti vastu ja oli otsekohe nõus poseerima Ellingule, kes portreteerimiseks vajas veidi üle tunni. See Ellingi meisterteos on ainus tema vabas maailmas viibivatest kunstiteostest ja on praegu koi.-leitn. Alfons Rebase enda valduses. Sel päeval, mil külastasime Männikut, esines tulevastele ohvitseridele loenguga prof. Edgar Kant ja kui Männikult õhtul lahkusime, tundus elu olevat mitmeti kergem ja kaunim.

Tallinnast, kus meil oli mõnesuguseid õiendusi — võtsime muuseas Kalanduskeskuse laost Hollandi tänavalt kaasa ühe tünni silku poiste jaoks, kes kurtsid soolase puuduse üle — lahkusime 5. juunil. Arkaadil pidid sellel päeval olema pulmad ja meie olime ka sinna kutsutud. Meie masin aga seisis Jaani kiriku ees kuivalt,

kuna bensiin oli otsas. Kuid Tallinnas oli võimalik kõike saada neil päevil, samuti nagu Riia getos, kust läti ja saksa sõjakirjasaatjad — nii nagu nad seda mulle ise jutustasid — juutidelt vahetasid niipalju bensiini nagu nad vajasid, mitmesuguste muude tarvete vastu. Varsti oli meil 20 liitrit bensiini paagis, tänu tööstur Juhan Talvari kaasabile ja vahendusele ja sõit Narva poole võis alata.

Narva maanteelt pöördusime Kunda teele, et sõita Arkaadi poole. Me leidsime ta elukoha üles, sama küla elanikud juhatasid. Ütlesime, et soovime Arkaadi juurde pulma sõita. Külarahvas hakkas naerma. "Arkatsil pulmi või kedagist — pulmadeks on vaja ka pruuti. . ." öeldi meile. Me ei saanud kohe asjast aru, kuid kohapeal selgus kõik. Pulmi ei olnud jah ning ettevalmistusi selleks polnud tehtudki. Arkatsi ema ja õde võtsid meid kenasti vastu oma väikeses vabadikusaunas, kuid poissi ennast kodus polnud — oli läinud Rakverre. Ta oli seal ka eelmisel päeval käinud ja laenanud selleks naabrimehe jalgratta, kuid see olevat tal Rakveres jaama juures seina äärest ära varastatud ja nüüd olevat pahandust palju. Naabrimees lubanud Arkatsi maha lüüa, kui ratast tagasi ei too ja nii siis pannud meie kangelane jalgsi Rakverre tagasi. Võib olla väga tõenäoline, et ta sealt ka jalgrattaga tagasi tuli, kuid kas see oli just sama jalgratas, mis varastati, on iseasi.

Küsisime hiljem Sininõmmel, kuhu meie rühm meie äraolekul oli Jõesuust kolinud, kuidas nende pulmadega õieti lood olid.

"Ah — sellest ei tulnud midagi välja. Mimmi on linnainimene ja kus siis niisugusele meeldib vabadikusaunas elada. Tuli, vaatas ja läks tagasi. Peab vaatama mõne uue plika," arvas Arkats.

Arkaadi juurest sõitsime Viru-Nigulasse, et sealt kaudu jõuda välja Narva maanteele. Kuid teel juhtus punkteering ja meil ei jäänud muud üle, kui ajada masin lähima talu õue, kuna oli juba hilisõhtu ja kummi parandus tahtis saada omajao ajast. Pererahvas oli lahke ja pakkus meile õhtueinet ning öömaja, mida meeleldi vastu võtsime. Enne pimeduse kättejõudmist oli meil masin jälle korras ja rahuldustundega heitsime pärast tugevat ja lihtsat õhtusööki meile valmistehtud vooditesse.

Varahommikul tuli ja äratas meid peremees.

"Tulge kuulama, mis raadios räägitakse. Mina saksa keelest palju aru ei saa, kuid midagi tähtsat peaks lahti olema," sõnas peremees.

Tõmbasime püksid jalga ja läksime kuulama. Saksa saatja levitas parajasti teadet Normandia rannikule teostatud invasioonist. Olid käimas ägedad lahingud ja liitlased toetasid oma maandumisvägede operatsioone ja sillapea loomist kõigi relvaliikide tohutu panusega. Oli 6. juuni 1944.

Jutustasime peremehele, mis kuulsime ja see lihtne eesti mees ütles: "Niipalju kui mina aru saan, hakatakse sakslase mõõka alla suruma. Meile see midagi head ei tähenda . . ."

Meid saadeti teele soojade sõnadega ja heakäekäigu soovidega. Meie meeled olid aga pinevil kuuldust ja aimasime halba.

O

Rommi oli meie tagasiilmumisel veidi halvas tujus. Olime kauaks ära jäänud ja tal olnud Jõesuust Sininõmmele evakueerimisega tohutult muret ja tegemist. Kuid kõik saadud siiski kaasa võtta ja ära korraldada.

Meie rühma uus asukoht oli maastikuliselt väga ilusas paigas. Siin oli varemalt asunud mingi saksa üksus, punkrid olid valmis ehitatud (sõdurite vanasõna: just siis, kui oled endale jälle punkri peakohale saanud, pead jälle välja kolima . . .) ja need asusid kuival ja liivasel kõrgendikul, mida kahelt poolt piiras raba, — männiku all. Tee, mida mööda pääsesime oma "linna", olid sakslased ristinud "Frühlingschneise'ks" (Kevadine metsarada) ja sellekohased sildid olid ka kogu teel juhatajaiks. Meie asukoht asetses Jõesuu-Meriküla maanteelt umbes kaks kilomeetrit kõrval, Oova ja Auga vahel.

Kuna leidsime, et siin oli väga ilus olla, siis asusime täie innuga ka punkreid kaunistama ja sisustama. Jõesuus olime siin-seal majades mõne fotölji märgile pannud. Mööbliriidcd narmendasid küll ja olid mõnel hoopis ära kistud, kuid "vahvärk" oli mööblil terve ja meie lõime oma fotöljid üle magamiskottide ja patjade jaoks väljaantud paberist kotiriidega ja saime oma punkritesse niiviisi sisse päris dekoratiivse ja moodsa mööbli. Ka ühe kusheti leidsime Jõcsuust ja ka selle seadsime korda. Punkri seinad lõime samuti üle kotiriidega ja jatkukohad katsime liistudega.

Meie olemasolu ähvardas kaitsepalkide ja sellele kühveldatud liiva raskuse all tugevasti kooldunud lagi. Siin astusid meie insenerid kokku nõu pidama, kuidas olukorda parandada. Oli selge, et pidi paar tugiposti alla panema. Pikema nõupidamise järele õiendamise selle küsimuse niiviisi, et ajasime tungraua abil, millele olime asetanud püsti ühe lühema propsi, lae jälle normaalsesse kõrgusse tagasi ja siis asetasime kohtadele teised, vajalikult pikad valitud tugisambad. Vabastasime siis tungraua ja vaata! — lagi jäi ilusti kandma. Ka lae lõime kotiriidega üle. Olime väga uhked oma saavutuse üle. Igal külaskäigul Jõesuhu tõime sealt kaasa lilli ja sireleid ja nii oli meie ümber kevad ja kodumaa loodus.

Vee saamiseks kaevasime kaevu ja sealt saime head ja puhtamaitselist vett. Kaevu kaevamisel poisid pomisesid küll midagi ja sülitasid, kuid see sündis kuursaali kaevu meenutamisest. . .

Punkritesse asusime elama samades koosseisudes, nagu see oli kujunenud välja juba Jõesuus. Toidul olime hastuf. Jüri *Nurmckundi* patarei juures, kus suurtükimehed olid ehitanud toreda punkrisauna ja planeerinud võrkpalliväljaku. Käisime seal õhtuti sporti tegemas ja Jüri poistega võistlemas. Olid kaugus- ja kõrgushüppe paigad ja kuuliring. Jüri Nurmekund armastas bridzhi mängida, kuid oli tavaliselt ikka sellises ajaloolises bridzhimängijate hädas, et puudus neljas. Ustuf *Särgava* oli teiseks, kolmandaks ustuf. Boris *Koha* (end. omavalitsuse juhi dr. Hj. Mäe käsundusohvitser mereväe kutseliigist), kes oli ilmunud rindele obligatoorset rindeväaristust teenima, kuna neljandaks olin mina. Nii kadus mõnigi soe ja ilus suvine öö. Priimusel kahises keeda teevesi ja mõni klaas konjakit aitas ergutada mängutuju, kui see vastu hommikut langema hakkas ja mõnel mehel kaart näitas "väsimist".

Kuna asusime keset raba, siis andis end ööseti ja hommikuti tunda rõskus ja udu. Punkritel olid ahjud sees ja õhtutel enne magamaheitmist ajasime ruumi kuumaks. Sellest soojast jätkus siiski ainult pooleks ööks ja vastu hommikut otsisime endile peale, mis vähegi aitas sooja säilitada.

Rindele polnud läbi metsa palju maad ja mehed viibisid sageli "ees", vahel kolm-neli päeva. Rahnulo oli meilt ära ligemale kuu aega, viibides Joalas diviisi täpsusküttide koolis ja enda hea sõbra ostuf. *Karmo* juures. Kui tagasi tuli, siis kirjutas ühe sõjakirja . . .

Õhtuti venitas Artur Rinne lõõtsapilli ja laulis oma populaarseid lugusid. Kaugele üle raba ja nõmme kostis vahel "Mind kutsuti pulma — ma ei saanud minna. . ."

Rinnel ja Neideril oli halvaks harjumuseks harrastada märgilaskmist ja seda päevast päeva. Teistele poistele hakkas selline plõksutamine pikapeale närvidele käima. Kui on lahing ja olukord, siis andku nii et kumab — arvasid poisid. Rinne loobus mu korralduse peale, kuid nimetas mind siiski sellepärast "naljavennaks". Kuid Neider jätkas ja sellepärast saatsin ta kaheks nädalaks eesliinile ühe tuttava kompanii juurde, et ta saaks end seal "tühjaks" lasta.

O

ED staap asus Merikülas Tikmanni majas, kuid staabi ohvitseride elamine oli viidud maa alla. Tikmannide talu lähedal asus päris kõrge küngas ja selle alune oli punkreid täis ehitatud. Seal asusid diviisi ülem Augsberger ja staabi osakondade ülemad. Ainsaks eestlaseks selles seltskonnas oli ostuf. Eerik *Peebus,* vabadussõjaaegne soomusrongi ohviser ja VR II/3 kavaler. Käisin vahel teda külastamas. Olime saanud headeks sõpradeks juba Poolas, Debitsas. Sellal oli Peebus veel tugevasti saksameelne mees, kuid Merikülas vihjas ta jutt sügavale pettumusele diviisi sakslasest juhtkonna suhtes.

"Nad ei ole eestlastele sõbralikud. Kuigi nad seda püüavad näidata, siis on see ikkagi teeseldud. Nende ainsaks huviks näib olevat diviisi lahingjõu arvel endale vääristust teenida," arvas Peebus.

See vaikne ja tagasihoidlik mees langes 1945. a. Saksamaal Oderi rindel, olles lõpuni truuks jäänud ED-le.

O

Augale, ühte endisse Peterburi suurkaupmehe suvilasse, asutati kevadel ED sõdurite puhkekodu. Sinna saadeti rindeüksustest võitlejaid, kes olid olnud tublid või kelle tervislik olukord tingis miljöömuudatust. Puhkekodus anti hästi süüa, seal seati meeste jalatsid ja riided korda, võisid tihti saunas käia ja nende kasutada olid mitmesugused meelelahutused ja mängud. Käisin seal mitmel korral poisse külastamas ja mulle näis, et selline asutus rindel täitis hästi oma otstarvet.

O

Veidi enne jaanipäeva saabus Jõesuhu mingi saksa lavajõudude eliittrupp, mille koosseisu kuulus mitu nimekat saksa operetiartisti. Külastasime Rinnega sel puhul meile nii armsakssaanud kuursaali, mis oli kogunenud täis Jõesuu-Kudruküla lõigu võitlejaid. Meeste vaimustus tõusis iga ettekantava palaga ja kui lõpuks keegi kaunikujuline primadonna esitas "Liebe, du Himmel auf Erden" Lehäri operetist "Paganini", läks saalis lahti torm. Pala tuli kordamisele ja jälle täitsid kuursaali marulised ovatsioonid. Keegi noortest leitnantidest kargas oma istmelt esireas püsti ja tormas lavale, haaras primadonna mõlemad käed, kattis need kiirete suudlustega ja tuli siis oma kohale tagasi, silmis hiilgamas pisarad.

Ta pidi olema kindlasti väga lähedalt riivatud, kuna nii spontaanselt võivad toimida ainult armunud inimesed.

O

Jaanipäeva eel tehti meile teatavaks, et Tallinnast saabub ED-le külla lavakunstnikke, kes esinevad üksuste juures ja pakuvad kunstilist meelelahutust. Artur Rinne oli estoonlastega eraviisiliselt pidanud ühendust ja kutsunud sõjakirjasaatjatcle külla ja estoonlased olid kutse vastu võtnud. Lõpuks saabus teade, et lavakunstnikud saabuvad jaanilaupäeval.

See oli meile kauniks uudiseks ja tõi meie punkritesse palju elevust. Hakkasime selle sündmuse vastu valmistama igal võimalikul viisil. Asusime oma punkrite ümbrust kaunistama ja puhastama ja seadsime pidulikuks koosviibimiseks korda ühe suurema, seni tühjalt seisnud punkri. Oli mehemoodi õiendamist ja korraldamist. Katsime lauad Neveli alt "varanduseaugust" leitud toredate laudlinadega, inventeerisime joogi- ja sööginõude tagavarasid ja vana, Neveli alt kaasatoodud sütega köetav triikmasin oli hommikust õhtuni kuum, kuna püksid ja kuued vajasid pressimist. Asetasime vaasidesse lilled, Jõesuust toodud ja ümbruskonnast nopitud, — jaanililled, metsnelgid ja muud ning iga ukse kõrvale püstitasime värsked, lõhnavad kased.

Meis elasid veel igatsused ja tagasihüüdcd rahulikkuse ja kõige kauni järele ja püüdsime vältida kõike sellist, mis oleks võinud meenutada sõda ja rindelähedust.

Olid kõik õiendused õiendatud, läksid poisid Jüri Nurmekundi patarei sauna. Selle mehisest leilist ja vihtlemisest tulime tagasi hulga noorematena ja kergematena.

Jaanilaupäeva õhtupoolikuks, mil päike tungis erilise soojuse ja säraga läbi Sininõmme mändide meie punkritevahelisele väikesele lagendikule, kandsime ühe suurema laua puude alla ja katsime selle sõdurivaibaga. Laua juurde kandsime kastid pidulikuks puhuks eriliselt väljaantud marketcndikraamiga, poisid rivistati üles ja kutsuti siis nimistu järgi osa saama. Seekordne marketend oli rikkalik veinide, viinade, maiustuste, toidukraami kui ka suitsumaterjali poolest.

Olime juba varakult hakanud jaanipäeva jaoks säästma üht-teist. Tagalast oli hangitud maal elavate võitlejate omaste kaudu lihakraami ja muud suupoolist, ka puskarit, ja sellest kõigest pidi saama vägev pidu, nagu me seda endile kinnitasime ja lubasime.

Kraam välja jagatud, tegin veel viimase ringkäigu punkrites, et veenduda, kas kusagil pole kogemata midagi jäänud silmapaari vahele. Kõik näis olevat korras.

Siis hakkasime ootama külalisi. Sõitsime oma masinatega lavarahvale Meriküla vastu. Need olid juba kohale jõudnud ja esinesid seal arvukale kuulajaskonnale. Kui esinemine Merikülas oli läbi, "varastasime" kunstnikud diviisi staabi ohvitseride nina alt äärmise ülbusega oma masinatesse ja autojuhid trampisid gaasi põhja. Staabi ohvitserkonnal oli olnud kavatsus kutsuda lavakunstnikud enda juurde aega viitma ja pidusöögile, kuid estoonlased pidasid kinni meile antud lubadusest ja lasksid end sellepärast ka meeleldi "küüditada".

Külaliste saabumiseks rivistasin meie väikese üksuse üles kui aukompanii ja ütlesime niiviisi sõdurite kombel teretulemast. Külalised tervitasid poisse kättpidi ja kui ametlik osa oli läbi, külastasime järjekorras kõiki punkreid, näitasime tagalast tulnutele, kuidas me elame ja kuidas me seda päeva hindame.

Jüri Nurmekundi patarei ja meie rühma vahel valitsevate sõbralike suhete kinnituseks läksime kogu rahvaga sinna külla ja lavakunstnikud esinesid kahele üksusele korraga. LIelena Lepik-Villard ja Irma Käivet laulsid meile, Maimu Mardi-Bang esitas sõnalist kava ning "Narva poiss", kelle nime siin ei nimeta, esitas palasid gitarril. Saade akordeonil oli Artur Rinnelt. Nii tänulikku kuulajaskonda polnud ma varemalt näinud, kui sel õhtul patarei noore männiku ees lagendikul. Patarei ülem palus sellejärele kunstnikud oma punkrisse ja pakkus seal head ja paremat. Kui naiskunstnikud said kuulda, et patarei saunal veel paras aur sees, avaldasid nad soovi ka kord rindesaunas käia. Neile muretseti värsked kasevihad ja Artur Rinne saatsime naistele leili viskama . . .

Ülejäänud osa õhtust olid kunstnikud, ERÜ direktor Otto *Leesmenl* ja "Järva Teataja" toimetaja, kelle nime olen unustanud, sõjakirjasaatjate pere külalised meie suures peopunkris. Oli palju elevust, laulu, muusikat, nalja ja jutuvada. Siis väsisid külalised ja väsisime ka ise. Paigutasime külalised magama oma punkritesse, katsime nad oma vaipade ja sinelitega. Päike oli end üles kerinud Rossooni jõe ja Kuradimäe kandist.

Kuid mitmes punkris läks pidutsemine veel edasi. Artur Rinne oli vahvalt veel tegevuses lõõtsapilliga ja kõlas vägev sõdurite laul:

Keegi pakub müüa akut,
hambakulda nõuab sest.
Sõdur aga p . . .t laku,
kuuliauke täis ta vest.
Kes võib noorust, noorust keelata,
kui ta tahab hõisata!

Ühel suurel kännul istus aga "Narva poiss", tema ümber paar vana sõpra Tallinnast, ja laulis gitarri saatel:

Nii kaob suvi, möödub elu nõder
ja algab tundra igavene öö.
Mul seltsiliseks vana põhjapõder
ning taevas kõrgel särav tähevöö.
Nii möödub kõik, nii kaob kõik, —
üksainus laul veel elab suus.

O

Jaanipäeval, pärast lõunaeinet, järgnesime Jüri Nurmekundi kutsel tema patareisse, kus iga külaline võis tulistada ühe lasu kahurist. Seda võimalust kasutasid ka naised ja patarei vaatleja telefoneeris "eest", et paar punaste punkrit olevat saanud päris korralikult pihta.

Pärast lõunat esinesid kunstnikud Tuuluksel ühe talu küünis. Sinna oli kogunenud palju-palju sõdureid. Maimu Mardi-Bang loobus sedapuhku sõnalisest osast ja esines mitme lööklauluga. Artur Rinne laulis ja mängis lõõtsapilli. "Narva poiss" laulis gitarri saatel — sama "Tundralaulu". Pärast esinemist olid kunstnikud staabipatarei ja teiste lähedalasuvate patareide ohvitseride külalised. Peoperemeheks oli staabipatarei ülem kapten *Kimmel,* kuna koosviibimine sündis diviisi suurtükiväeülema major *August Võhma* patronaadi all.

Keset parajamat peotuju ilmus Tuuluksele kaks kõrget härrat diviisi staabist: stubaf. Rehfeld ja stubaf. Krüger ja nõudsid, et eraisikud, s. t. meie külalised-kunstnikud peavad otsekohe lahkuma rinde piirkonnast. Nad esinesid väga tigedalt ja nende käitumine tundus väga imelikuna. Major Võhma võttis külaliste ärasaatmise vastutuse endale ja staabi pahurad härrad lahkusid. Meie külalised lahkusid alles järgmisel päeval.

"Narva poiss" tahtis oma kodulinna näha ja ühe meie mehe saatel võimaldus tal meie masinaga seal ära käia. Tagasi tulles oli ta sõnaaher ja masendatud.

"See ei olnud enam Narva," ütles ta ainult.

O

Igal jaanipäeval paguluses olen mõelnud sellele viimasele jaanipäevale kodumaal ja kõigile diviisi poistele, kelle keskel ma liikusin — kes nüüd puhkavad mitme maa mullas, viibivad vabas maailmas või orjavad tundra igaveses öös. Tervitan nende ridadega ka kõiki neid, kes olid eesti sõdurite külalised rindel, tõid meile vaheldust ja võimaldasid meile pika ja unustamata jaaniöö.

Viimne suvi

Ma algan lõikust homme hommikul,
ja vaata, idaservas hiilgab mul,
just alles tulnud taeva tehasest,
veel nõretades noorest värskusest,
sirp hõbedane, terav, õrn ja uus.
Nii surmav-selili ta kumerus,
et lõpuaimdus kerkib kõrtes, päis,
nad värisedes tundvad: aeg on täis.

Jaan Lõo, "Enne lõikust".

Enne jaanipäeva oli meie rühmaülem vaikselt pidanud astuma alla oma positsioonilt ja temast pidi saama jälle lihtne sõjakirjasaatja; eesti sõjakirjasaatjate rühma tööle ei saanud temast juhtijat. Ta viibis alaliselt tagalas, kaasas rühma üks masin ja autojuht ning sõitis seal alaliselt ringi. Rühmaülema ümbersõitmise tulemusi meie kuigi palju näha ei saanud. Kui ta aga viimaks jälle rühma juurde tagasi ilmus koos autojuhiga "jalamehena" ja väga alandlikus tujus, siis mõistsime, et välisandarmeeria on jälle ühe meie rühma masina oma õue ajanud. Nii jäi meie rühm kahe hea sõidumasina võrra vaesemaks, kuna välisandarmeeria kord juba konfiskeeritud masinaid enam tagasi ei andnud.

Meie mõistsime kõik rühmaülema traagikat. Sõja olukorras oli üks juhus toonud ta sõjakirjasaatjate perre ja kohasema mehe puu-

dumisel ka rühmaülema kohale. Rahuaegses Eestis oleks tal olnud väga raske end toita mõne ajalehe juures ka päris tavalise reporterina oma nõrga kirjutusoskuse tõttu. Mõned vähesed kirjutused, mida ta kooliõpetajana oli meisterdanud "Noortelehe" jaoks Vabariigi lõpupäevil, ei suutnud veel anda mingit staazhi. Kuid sõjakirjasaatjateks olid sõja ajal inimesed väga mitmesuguste kutseliste ettevalmistustega (mitte-ajakirjanikud osutasid väga tõhusat panust sõjakirjasaatjatena, kuna nad "nägid" sõda hoopis eri nurgast) ja nii avanes ka meie rühmaülemale tee alale, mille esindajaid koheldi sõja ajal suure lugupidamisega ja kellele olid lahti kõik uksed. Võlus ka võimalus, omada isiklikus käsutuses autot ja käsutada autojuhti. Kuid puudusid võimalused enda rõhutamiseks ja disponeerimiseks eesti avalikkuses ja seltskonnas. Keegi ei tundnud meie rühmaülemat ega tema tublidust ja organiseerimisvõimet. Jäi ainsaks võimaluseks end ise tutvustada. Ja selleks need nädalad seal tagalas kulusidki. Sakslastele mängis meie rühmaülema teguviis kätte suured trumbid. Sakslased püüdsid korduvalt rõhutada, et eestlased ei kõlbavat juhtivatele kohtadele. Meie rühmaülem näitas, et tõepoolest ei kõlba ja tulemuseks oli see, et meie rühma uueks ülemaks määrati Berliinist sakslasest ustuf. Paul *Kurbjubn.* Olukord rühmas muutus karmimaks ja me kaotsime palju vabast enesemääramisest, olgugi et uus ülem polnud halb mees. P. Kurbjuhni asumisel rühmaülema kohale hakkasid kohe ka paranema suhted diviisi staabiga. Sealt saabus rühmaülemale sageli külalisi ja neid võeti väga pidulikult ja paljude jookide ja söökidega vastu. Rühmaülem käis tihti ka diviisi staabis ja tõi sealt meie jaoks kaasa mõnegi uudise. Meie ei saboteerinud uut rühmaülemat kuidagi, olgugi et ta seda oli alul kartnud ja mida ta meile ise hiljem tunnistas. Minule jättis ta endiselt vabad käed tegutsemiseks ja ka teiste sõjakirjasaatjate tegevusse ta end ei seganud.

O

Narva rindel oli vaikne. Punaarmee ei üritanud midagi ja selle aja jooksul võis kevadistes lahingutes pingutatud ED viia oma formeerimise lõpule. Moodustati 47. rügement, mille tuumaks kasutati endisi Rebase, Soodeni ja Ellrami pataljonisid, asuti formeerima raskekahurväge ja selle koosseisud saadeti Tshehhi Beneschausse väljaõppele. Alustati rünnak-soomusüksuste loomisega eestlastest meeskondadega. Meil oli küllaldaselt relvi — kuulipildujaid ja tankitõrje kahureid oli meil rohkem, kui eeskirjad seda ette nägid (punastelt kevadistes lahingutes sõjasaagiks saadud) ja ka meeste meeleolu oli hea. SS-sõjakooli Bad Tölzi saadeti hulgaliselt gümnaasiumi lõpetanud noori, vabariigiaegseid aspirantallohvitsere ja noori lipnikke ja nii oli järelkasv nooremate ohvitseride osas garanteeritud.

Juuli alul saabusid juba esimesed noored ohvitserid diviisi. Mul oli juhus viibida nende saabumisel diviisi staabi juures ja uhkustunne täitis mind, nähes neid sihvakaid, pikki ja tugevaid noori ohvitsere hästiistuvates mundrites. Nad olid parimad esindajad sellest sugupõlvest, kes kasvas üles Vabariigi päevil. Nende olek oli lahe ja vaba ja rüht eneseteadev.

"Leib-Standart Adolf Hitler"* võtaks iga seesuguse mehe kahe käega vastu," tähendas ustuf. Kurbjuhn, kellega koos vaatlesime uustulnukaid.

Kodumaale oli saabunud ka Narva-pataljon, keda sakslased kuidagi ei tahtnud vabastada Ukraina rindelt. Pärast Tsherkasski piiramisrõngast väljatulekut anti pataljonile puhkus ja saadeti ta Eestisse. Siin ajas pataljon aga "sõrad vastu" ega nõustunud enam Ukrainasse tagasi minema. Selle eest võeti pataljonilt ka tema legendaarseks muutunud nimetus ja ta määrati ED koosseisu iseseisva üksusena 20. füsiljeeride pataljoni nimetuse all, sangarliku juhi hastuf. Hando *Kuusi* juhtimisel. Pataljon paigutati rindele Joala-Auvere vahelisele lõigule.

Ühel hommikul koidu ajal äratas meid kõiki äge turmtuli, mis kostis Auvere lõigult. See oli samane tuttav ja ühesuguses kõrguses hoiduv humin, mida olin kuulnud kord Demjanski rindel. Tõusime

"0 Leib-Standart Adolf Hitler — lühendatult LAH — oli Adolf Hitlcri isiklik ihukaitse rügement, kuhu võeti noori, kes olid üle iSo sm pikad ja täitsid ka muid kõrgeid kehalisi nõudeid. See oli saksa' eliitüksus nr. i, kes rindel võitles diviisina. LAH paisati alati sinna, kus olukord oli kõige raskem ja selletõttu kandis see üksus pidevalt suuri kaotusi. Enda legendaarse juhi kindral Sepp Dictrichi juhtimisel oli LAH kardetud nii punaste kui ka liitlaste poolt. Seda ci kingitud Sepp Dietrichile ja 1955. a. suvel oli ta üks viimaseid saksa kindraleid, keda liitlased sõjavangistusest vabastasid.

oma asemetel istukile ja kuulatasime. Siis tõusime hoopis üles, riietusime ja läksime rühmaülemat äratama. Kuid see oli juba ärkvel ja astus kohe ühendusse diviisi staabiga, et kuulda, mis lahti.

Diviisi staabist rahustati meid: Narva-pataljonist olevat enne koitu läinud välja löögirühm, hiilinud ja roomanud sisse punaste kaevikutesse ja seal veidi põrgut teinud ning tulnud tagasi vangidega. Selleks üritus olnudki kavatsetud. Punaseid oli aga selline rahurikkumine väga häirinud ja tõenäoliselt arvamisel olles, et eestlased kavatsevad midagi tõsisemat, pannud kõik oma torud hüürgama. Üldse olid punased väga tundlikud sellistel puhkudel, kui neile juhtus midagi ootamatut. Hulgaajalisele peataolekule ja karjumisele ei saanud punased muidu lõppu teha, kui panid kõik oma patareid mehi rahustama.

O

Et punaste kavatsustest ja ettevalmistustest andmeid saada, selleks saadeti pärast jaanipäeva diviisist välja kaugeluure allohv. *Väide* juhtimisel. Luureüksusest võttis osa seitse meest, kes kõik selleks ise soovi avaldanud. Mehed käisid ära Gatshinani ja tulid nädala pärast tagasi tervetena ja rikkalike andmetega. Narva rinde juhataja kutsus pärast tagasijõudmist kõik mehed enda juurde ja avaldas neile oma tunnustust. Meestele määrati erakorralise retke eduka läbiviimise eest kuu aega puhkust. Üks meestest oli kusagilt löönud üle ühe amfiibauto ja sellega katsunud Muhu väinast üle sõita koduseid külastama. Tugeva lainetuse tõttu pidanud aga mees siiski tagasi pöörduma. Saksa rannavalvet oldi aga alarmeeritud ja kui julge meresõitja jälle randa jõudis, võeti ta vahi alla. Diviisis tekitas see lugu ainult lõbusat tuju ja kuuldavasti määratud mehele minimaalne karistus.

Kaugeluures käinud mehed jutustasid, et kuni Gatshinani polnud nad kusagil kohanud eraisikuid. Kõik kolhoosid ja talud olnud tühjad ja maa nagu välja surnud. Ainult raudteejaamades olnud liikumist märgata ja Narva poolt tulnud ronge vägedega ja siirdunud Leningradi suunda.

Sellest tegi Narva rinde juhataja järelduse, et punased koondavad oma vägesid Soome rindele, Kannaksele. Selline oletus osutus ka hiljem õigeks.

Paar korda käisime ka Narvas. Kui linn oli ta punaste pommituse tõttu märtsis täielikult lakanud olemast. Olid ainult rusuhunnikud, millest üleronimisel pidi olema väga ettevaatlik, et mitte luid murda. Kuidagi oli tuntav ainult raekoja ümbrus ja sinna, terveksjäänud keldritesse olid asunud mitmesuguste üksuste staabid ja komandod. Hotell "Nordi" keldris asusid flaami, hollandi, taani ja norra sõjakirjasaatjad, lisaks nendele ka üksikuid sakslasi. "Nordi" lähedal asus mingi suurem hoonekorpus, vist mõni koolimaja, ja ka selle terveksjäänud osades näis liikuvat sõdureid. Õuele oli aga ehitatud suur lava ja asetatud pingid ja siin andsid sõduritele etendusi mitmesugused rindetrupid.

Minu ühel sealviibimisel esines mingi saksa kammerorkester, kandes ette kerget muusikat ja löökviise. Paar naissolisti esines lauludega. Kuna olin istet võtnud orkestrile päris lähedale, siis veendusin enda suureks üllatuseks, et see oli sama daamide orkester Kurfürstendammi "Järist", Berliinist, kelle muusikat 1942. /43. aasta talvel nii tihti olime käinud kuulamas ja kelle mängijaid ma selletõttu kõiki tundsin isiklikult.

Esinemise vaheajal käisin daamisid tervitamas ja nad olid rõõmsalt üllatatud, nähes üht vana tuttavat nii kaugel. Pärast "Jari" sodikspommitamist kaotanud nad oma töökohad, kuid hakanud selle asemel esinema rändorkestrina rindeüksustele mitmesugustel rindelõikudel. "Väsitav on see küll, pingutav ja põnev, kuid meil on heameel, et saame sõduritele midagi pakkuda. Meie eest hoolitsetakse suurepäraselt ja meie soove loetakse meie silmist. Ainult meestega peab olema ettevaatlik — nad on kaua aega ilma naisteta olnud ja ähvardavad vahel muutuda ohtlikeks," jutustasid energilised saksa naised.

O

Kord Artur Rinnet kaasa võttes tegime külaskäigu diviisi pioneeridele Sininõmmes. Veetsime ühe toreda pealelõuna pioneeride seltsis, Rinne laulis ja mängis ja kui ta väsis, võttis pilli veebel Pulk või veebel Tartland ja sel päeval oli seal palju muusikat. Pioneerid olid ühest pikast ja loogelisest männiokast nikerdanud välja suure boamao ja selle katnud peenikese ussikirjaga. "Madu" asus pionee-

ride ülema ostuf. Ottingi punkri ukse juures pikas rohus ja mõjus väga loomulikuna.

O

Vahel tegin visiidi 46. rügemendi ülemale Standartcnführcr (kolonel) *Tuulingule.* Ta oli mitmel puhul haiglane ja nendel puhkudel ei lahkunud ta punkrist, vaid istus laua juures ja luges. Ta jättis minusse enam vaikse ja süvenenud teadlase kui kutselise sõjamehe mulje. Ta poisid aga armastasid oma "vana" väga ta rahuliku, sõbraliku ja vaikse loomuse tõttu. Tuulingul oli kombeks igal hommikul üksinda jalutada rindele, kus ta külastas oma "jomme" nende punkrites. Ajas ohvitseride ja meestega siin-seal veidi juttu ja jalutas siis edasi. Teda hoiatati mitmel puhul, et ta eesliinile minnes paneks kiivri pähe ja hoolitseks ka muidu oma julgeoleku eest ja mitte nii julgelt ja pea püsti ei kõnniks kaevikus.

"Vana" naeratas selle peale ainult ja ilmus järgmisel hommikul jälle ilma kiivrita.

Kuid rindel pidi siiski olema ettevaatlik. Punaste täpsuskütid teisel pool jõge olid alati valvel ja noppisid eestlaste hulgast nii mõnegi ohvri.

Päeval olid ainult postid väljas, kes oma laskepesades terasest kaitsekilbi taga nõjatades pidasid silmas punaste rinnet ja tegevust teisel pool Narva jõge. Kuid täpsusküttidelc ei valmistanud mingit raskust postide asupaikade avastamine — venelastel olid kasutada tugevad binoklid ja nende abil võis vastase poolel lugeda kas või rohukõrsi.

Ühel pärastlõunal leiti üks meie postisõdureid oma kaitsekilbi tagant läbilastud peaga, kuid elumärkidega. Lähemal uurimisel selgus, et ta oli saanud kuuli pähe ja peast läbi kaitsekilbi pilust. Kuid noormees paranes. Kuul oli küll tunginud sisse laubalt, jätkanud oma teekonda ajukelme ja kolju vahel ja väljunud kuklast, jättes aju puutumata. Vepsküla lahingus lasti ühel mehel kiivrist läbi — oli veel vana vabadussõjaaegne sõdur ja seega teistkordselt Narva rindel — kuid mees jäi terveks. Sama juhtus Vabadussõja ajal Järve lahingus Kalevlaste Maleva selleaegse ülema kapten Leopold Tõnsoniga. Kiiver oli rindel hädavajalikkus ja selle puudumine tasus end nii mitmel puhul rängalt kätte.

Rukis oli tõmbumas kuldseks Vodava ja Puhkova põldudel. Suvi oli saamas küpseks, käod olid kukkumise lõpetanud ja loodus oli õitsenud. Päevad olid kuumad ja päikesepaistelised ja keskpäeval hoidusime metsa alla. Vahel pugesime Merikülas läbi miinitõkete ja käisime meres ujumas. Käisime Sininõmmel 46. rügemendi lõigus endale punkrit ehitamas, et sügise poole kolida rindele lähemale ja omada kõiki informatsiooniallikaid otseses läheduses. Olin jällegi oma üksuse "peremees" — uus rühmaülem oli jõudnud juba kõrvuni armuda ühte näitlejatari Tallinnas ja eelistas sageli viibida seal.

Õhtud olid vaiksed. Päevane helgus asendus õhtul rahutusega. Normandias löödi ränki lahinguid ja saksa väed tõmbusid sammsammult tagasi. Et see ka meie lõpu lähenemist tähendas, seda hakkasime juba aimama. Kuulasime õhtuti pingestatult rindeteateid. Ka idarindel veeres saksa sõjamasin lakkamatult lääne poole, kesklõigus olid taganevad saksa väed kistud veristessc kattelafnngutes.se ja üks linn langes teise järele.

9. juulil murdis punaarmee tohutute soomusjõudude masside toetusel Karjala Kannaksel läbi Soome rinde ja me pidime nägema, kuidas kõik läks meie ümber põlema. Soomlased pöördusid suures hädas abisaamiseks Saksa poole ja selle tulemusena viidi Narva rindelt üks paremaid saksa diviise kiires korras Soome.

O

13. juulil külastasin Olginos värsket 45. rügemendiülemat stubaf. (major) Harald *Riipalu.* Senine rügemendiülem ostubaf. (kol.-leitn.) Vent oli saanud määramise 47. rügemendi ülema kohale ja oli kibedasti ametis oma värske üksuse korraldamisega.

Riipalu staabis ja Olgino keldrites oldi närvilised. Autod sõelusid Olgino ja Meriküla vahet, ilmus diviisi staabi ohvitsere ja kadus jälle.

"Meil on käsk Narva rinnet maha jätta ja asuda Sinimägede joonele. Kolme päeva jooksul peame oleme siit kadunud," ütles Riipalu. "Kuid pea see endale — meestel pole vaja seda teada . . ."

Varsti läksid evakueerimiskäsud laiali ka pataljonidesse ja kompaniidesse. Patareidest hakati korralduse kohaselt laskemoonatagavarasid uuele liinile toimetama.

Läksin Lapiotsale oma sõpra Heino Ingarit vaatama. See oli esimene jällenägemine pärast Neveli rindelt kodumaale jõudmist ja see jäi ka viimaseks. Heino oli nüüd staabiveebel ja võttis mind kenasti ja "seisusekohaselt" vastu. Kuna oli marketendipäev, siis tõi ta shampuse lauale, meenutasime ühiseid ja häid aegu ja kõnelesime tulevikust. Keset parimat tuju kutsuti Heino telefoni juurde ja ma kuulsin, kuidas ta võttis vastu evakueerimiskäsu.

"Jüri — meil hakkab midagi lahti olema," sõnas Ingar. "Peame hakkama asju kokku panema ja siit välja kolima. Hakatakse jälle rinnet õgvendama. See tähendab halba, kulla mees. Sakslane hakkab siit maalt jalga laskma, muud ei midagi. . ."

Ta jagas meestele käsud kätte ja lahkumiseks tühjendasime veel ühe pudeli "kihisevat kalja", nagu poisid shampust nimetasid. Talu õues olid poisid koos süngete ja pilviste nägudega ja vandusid kuuldavalt. Sõdurid vannuvad igal võimalusel, kuna sõjad on kuradist ja nende algatajat peab alati meeles pidama, — kuid seekordne vandumine tuli tigedusest ja läbi hammaste.

Viimane mehine käesurve Heinoga ja ma hakkasin astuma Peeterristi poole.

Rühma juurde jõudsin tagasi õhtul hilja. Ka siin valitses halb tuju. Päeval oli jagatud siingi marketendi, poisid olid parajas tujus ja vandusid sakslasi.

Meie punkrisse olid kogunenud kõik sõjakirjasaatjad rühmaülema kutsel ja ustuf. Kurbjuhn kirjeldas olukorda ja põhjusi, miks Narva rinde juhataja oli pidanud tarvilikuks anda tagasitõmbumise käsku. Ta ei teinud mingit saladust nendest raskustest, mis tekkinud selletõttu, et punaarmee murdis läbi Kannaksel. Oli vaja üht selget rinnet ja head kaitseliini ja sellepärast peeti Sinimägede joont paremaks Narva omast.

"Eestlased peavad Narva jõge enda ajalooliseks rindeks. Kui kord Narva joonelt peab lahkuma, siis pole enam ka palju maad Tallinnani. Eesti sõdur loeb sellest käsust välja Eesti mahajätmist sakslaste poolt ja venelastele loovutamist. Seda nimetatakse teiste sõnadega oma liitlase mahajätmiseks ja endale võetud kohustustest ja vastutusest loobumiseks," seletasime rühmaülemale.

Meil kihises alkohol peas ja me ütlesime kõik välja, mis me mõtlesime. Me polnud sakslastega kahepaiksed, vaid kui vaja, ütlesime oma arvamise sõnaselgelt ja ilustamata.

Isiklikult nägin selles algava katastroofi algust. Halvad eelaimused olid võtnud meie rahu ja rõõmud. Tundsime nendel tundidel enda seljataga seisvat rahvast, kelle selga hakkas sadama uusi saatuselööke, üks rängem kui teine.

"Minu arvates ei tähenda Narva joonelt lahkumise käsk muud midagi kui sissejuhatust peatselt algavale Eesti loovutamisele," ütlesin rühmaülemale. "Sellises olukorras ei saa mina kui eesti sõjakirjasaatja eesti rahvale ja avalikkusele kuidagi mõistetavaks teha tagasitõmbumise vajadust ega õigustada seda. Sellises olukorras minu kutsumus sõjakirjasaatjana on lõpule jõudnud ja ma pean mõistlikumaks saada määratud võitlevasse koosseisu."

"Peab see tähendama, et te enam ei soovi kuuluda sõjakirjasaatjate rühma?" küsis Kurbjuhn teravalt.

"Just — see tähendab seda," vastasin.

"Kuid minul pole mingisugust õigust teid teie kohustustest vabastamiseks. Seda võib otsustada ainult Berliin."

Kehitasin õlgu.

"Võtke aru pähe, Remmelgas!" hakkas rühmaülem mind nüüd veenma. "Te olete täna kõik halvas tujus ja ma mõistan teid. Võibolla soovite vaheldust? Ma komandeerin teid Normandiasse paariks nädalaks . . . ?"

Vastasin, et sakslaste ja eestlaste vahel valitseb kirjutamata kokkulepe, mille kohaselt eestlasi võib rakendada ainult võitluseks kommunistide vastu. Juhul, kui mind komandeeritakse Normandiasse, tähendaks see sisuliselt võitlustegevusse astumist liitlaste vastu. Sellise ettevaatamatusega ei tahaks end aga ükski eestlane koormata. Võib juhtuda, et langen vangi või jään surnuna lahingväljale ja liitlased suudavad kuidagi kindlaks teha, et olen eestlane, siis võiksin sel viisil kahjustada kõiki eestlasi.

Jäin oma soovi juurde kindlaks ja rühmaülem lubas mulle kirjutada marsipaberid Berliini sõiduks, et võiksin seal üritada enda vabastamist SS-Standart "Kurt Eggers'ist" ja saada enda määramise mõnda eesti rügementi.

Kuid ka sel õhtul võttis Artur Rinne lõõtsapilli, istus punkri ette ja hakkas laulma. Laulis "Tannhäuserist" Wolframi "Laulu ehatähele".

Mu ehatäht, kuis hiilgad sa,
sind tervitan ma lauluga.

Puude vahelt, päris madalal, hiilgas tõepoolest ehatäht. Kuid ta ei andnud meile seda lohutust, mida ta andis Wolframile. Sel öösel läksid eesti võitlejad Narva rindel magama raske südamega. Olime küpsemas hävingu järjekordseks lõikuseks ja pidi ainult ootama seda hommikut, mil sirp meie elukõrde torgatakse.

O

Kuna mu sõidupabcrite korraldamine võttis aega, siis jäin rühma juures oma kohustusi edasi täitma kuni selle päevani, mil pidin sõitma hakkama.

14. juuli hommikul sõitsime Tõnismäega kahekesi välja rühmale uut asupaika otsima Sinimägede läheduses. Tee äärest pidime üles otsima veel soome vineertelgid, mis meile olid lubatud diviisi poolt. Neid me aga üles ei leidnud. Narva rindelt liikusid voorid tahapoole ja evakueerimine näis olevat täies hoos. Sinimägede-Mummassaarc kaitseliin oli juba valmis ja kujutas endast kõrget mullast ja propsidest ehitatud palissaadi, mille eclväljal pioneerid olid miinivälja asetamas. Meie ei leidnud endale kusagilt sobivat asupaika ja pöördusime rühma juurde tagasi.

Sinna jõudes üllatas meid teade, et Narva rinde mahajätmise käsk on tagasi võetud ja kõik jääb endist viisi. Eesti võitlejate reaktsioon eelmisel õhtul oli olnud väga tugev, meeste hulgas oli kiirelt levinud mässumeeleolu ja sakslased kartsid isegi avalikku vastuhakku. Seda aga miski hinna eest ei soovitud.

"See on ainult mõneks päevaks," arvasid mehed. See osutus ka õigeks. Paari päeva pärast saabus käsk, et ilmuksin Toilasse SS-sõjakirjasaatjate Narva rinde sideohvitseri Brüggemanni juurde Berliini sõidu paberite järele.

Lahkusin Sininõmme männikust ja poiste juurest kui leinaja. Ma aimasin, et ma neid kohti enam ei näe. Merikülas Tikmanni rukkipõllust möödudes nägin, kuidas sõjavangid kaigastega ja teivastega

peksid maha vilja. Mõistsin — seda ei tahetud vaenlasele jätta. ED valmistus lahkumisele.

O

Teel Toilasse kohtasin veel 47. rüg. ülemat Venti. Ta oli korraldamas oma rügemendi liinitaguste üksuste paigutamist uutesse asukohtadesse. Tervitasime — me polnud kaua aega teineteist näinud — ja see jäi me viimaseks kohtumiseks. Ta langes augustis Tartu all. Toilas võttis paberite korraldamine aega ja ma ööbisin selle öö seal. Järgmise päeva hommikul oli kõik korras ja mootorrattur viis mind Jõhvi, kus asusin rongile ja sõitsin Tallinna. Veetsin veel päeva seal ja teise Randveres ja 18. juulil olin Tallinna kitsaroopalise peajaamas, et sõita Ruhja kaudu Riiga ja sealt edasi. Kuid ma ei saanud pakkidehoiust küllalt kiiresti oma ranitsat kätte ja rong läks teele minuta. Kõndisin Narva maanteele Fronturlauberüberwachungstellesse, kust Saksamaale siirdujatele kirjutati välja platskaarte, ja jutustasin juhtunust. Sakslannast abiteenistuse neiu, kes tavaliselt sõidupabereid korraldas, ütles:

"Teil veab haruldaselt. Just praegu teatati meile, et homme Königsbergi lendaval kullerlennukil on üks koht vaba. Ma panen selle teie jaoks kinni. Lennuk väljub homme kell 13 Ülemiste lennuväljalt. Olge õigel ajal seal."

Neiu kirjutas mulle välja platskaardi lennukile ja ma lahkusin suure kergendustundega. Käisin veel Paldiski maanteel, end. Saarmani saunas, kus asus täitapla ja kust oli vaja hankida tunnistus ihupuhtuse kohta. Seal küsiti minult ainult, kas mul "loomakesi" on ja kui ma vastasin eitavalt, sain tunnistuse saunas käimata.

19. juulil lendasin Ülemistelt Königsbergi.

Lend läks üle Pärnu, mööda Liivi rannikut, Riia kohal võttis lennuk kursi merele ja laskus väga madalale. Punaväe kiilud olid juba sügavalt tunginud Kuramaale ja olid välja jõudnud Tukkumi ja Vindavi lähistele. Nii pidi lennukijuht kasutama kõverikku, et vältida võimalikke punaste hävitajate rünnakuid. Ka mere kohal lendas lennuk väga madalalt ja tõusis alles Ida-Preisimaa kohale jõudes. Kolm ja pool tundi pärast Tallinnast lahkumist astusin Königsbergi lennuväljal masinast välja, istusin bussi ja sõitsin linna. Õhtul hilja pääsesin Berliini rongile ja 20. juulil varahommikul olin kohal.

Paar tundi pärast minu Berliini jõudmist lõhkes Führeri peakorteris Rawensburgis ooberst krahv Stauffenbergi poolt sinna toimetatud lõhkelaeng. Selle plahvatuse kaja kostis üle kogu maailma ja rahvussotsialismi alustalad vankusid.

Kuid Berliin-Zehlendorfis, SS-sõjakirjasaatjate keskuses polnud sellest midagi kuulda. Ei mingit kihinat-kahinat ega ärevust. Andsin seal oma paberid ära ja mind kästi oodata. Istusin terve päeva hallis, hankisin endale värskemaid sõjakirju ja lugesin neid. Vestlesin minu kohale asunud lektori Kaljo Klassmanniga, käisin Gruppe Rundfunkis ja külastasin Paud ning õhtul otsisin ühes barakis vaba voodi ja heitsin sinna magama.

Järgmisel hommikul alles kuulsin atentaadist ja selle ebaõnnestumisest. Järgmistel päevadel, kui mul oli võimalik Berliinis rohkem liikuda, pidin veenduma, et atentaat oli berliinlased täiesti külmaks jätnud. Suurt juttu sellel teemal ei aetud ja asjalikul sakslasel oli neil päevil muudki tegemist, kui arutada ühe väikese putshi telgitaguseid.

Külastasin Agu Kaske Witzlebenis. Ta oli nüüd juba avansseerunud kõigi Ida-ala saadete juhatajaks ja sellel kohal oli tal palju tegemist. Õhtuti käisin Kurfürstendammil "Cafe Wienis" istumas ja muusikat kuulamas ja siis sõitsin jälle Zchlendorfi magama.

Keegi ei tundnud huvi minu vastu. Hommikul kell 8 istusin jälle halli ootama, mil üksuse ülema abi ostubaf. Kriegbaum või adjutant ostuf". Best suvatsevad mind enda juurde kutsuda. Söögivaheaegadel käisin ära ja siis ilmusin jälle tagasi ootama. Otsisin endale sõjakirjasaatjate mappidest lugemist, kontrollisin ka oma mappi ja leidsin, et enam kui pooled minu sõjakirjadest kandsid keelustusmärkeid.

Ühest mapist leidsin ringkirja, mis oli määratud kõigile SS-üksustcle. See ringkiri käsitas SS-i ametlikku seisukohta eesti naiste suhtes. Kahetsen, et mul ei olnud ettenägelikkust seda dokumenti kaasa võtta. Meeldejäänult annan edasi olulisemad kohad ringkirjast.

SS-meestel tuleb hoiduda laskumast sellisesse olukorda, et nad peaksid abielluma eesti naistega. Kui "tõumaterjal" olevat eesti naised sigitamiseks küll kõlblikud, kuid emadena (ais Mutter) ja perenaistena (ais Hausfrauen) olevat nad soovimatud ja kaheldava väärtusega. Suure meestekaotuse tõttu olevat Saksamaal jäänud sajad tuhanded naised ilma abiellumise võimalusteta ja sellest seisukohast

lähtudes ei saavat pidada lubatavaks, et seotakse end võõrrahvusest naisega selliselt, mis võiks viia perekonna loomisele.

Seda ringkirja ma ei kommenteeri. See võib sügavalt puudutada sadasid eesti naisi, kes suurel põgenemisel jätsid maha oma mehed, paljudel puhkudel ka oma lapsed ja siirdusid suurte illusioonidega Saksamaale. Tänapäeval on kõik saanud teiseks, on asutatud uued perekonnad ja vanade kergemeelsuste meenutamine võiks tunduda tahtliku "sõrmede haavadesse ajamisena". Kõigel sellel pole enam mõtet.

O

28. augustil kutsus üksuse ülema kt. mind enda juurde. Esinesin korra kohaselt. Ta laual oli nähtaval kohal ustuf. Kurbjuhni kaaskiri. "Teie, Remmelgas, olete astunud sammu, mida te võib-olla kunagi väga kahetsete. Minu kohustuseks on teid hoiatada. Palun selgitage nüüd lähemalt, miks ei soovi te enam täita sõjakirjasaatja kohustusi." Mul oli olnud aega päevi enda kaitsekõne ettevalmistamiseks. Olin kõik põhjalikult järele mõelnud ja kokku võtnud paari lühikesse lausesse.

"Obersturmbannführer," alustasin, "olukord Eesti rindel vihjab sellele, et Eesti peatselt saksa vägede poolt maha jäetakse. Viimase kolme aasta jooksul on kümned tuhanded eesti mehed võidelnud kõrvuti saksa kamraadidega ja kannud kõiki selle sõja raskusi. Oleme seda teinud vabatahtlikena, kuna meie kodumaa on olnud ohustatud. Nüüd, mil võitlused Eesti territooriumil on jõudmas lõppjärku, peab iga eestlane võtma relva ja võitlema. Sulega pole enam midagi teha. Sakslased jätavad meid maha ja lahkuvad ja meie võitleme tõenäoliselt viimased lahingud üksi. SS-üksusse kuuluvana ei saa ma õigustada sakslaste talitusviisi ja sellepärast on parem, kui lahkume sõpradena."

Stubaf. Kriegbaum ei vastanud hulk aega midagi. Ta vaatles seinal suurt idarinde kaarti.

"On väga tõenäolik, et meie jätame Baltikumi maha. Jätame maha ka Poola, ja Balkani, ja Itaalia. Kuid see kõik on ajutine. Me peame saama aega hinge tagasitõmbamiseks. Kuid meie reservid pole veel tühjaks ammutatud. Kes seda arvab, see eksib. Kord tuleb meie vas-

tulöök ja siis olgu taevas ise meie vaenlastele armuline," jätkas ülemus.

Ma ei vastanud selle peale midagi.

"Teie väitluse kohta võiksin öelda ainult ühte: see on puhtakujuline marurahvuslus," sõnas stubaf. Kriegbaum.

"Väikesed rahvad ei tunne marurahvuslust. Eestlased pole seda kunagi olnud. Meie andsime oma põhiseadusega kõigile Eesti vähemusrahvustele vaba kultuurilise enesemääramise. Ka sakslastele", vastasin.

"Kui palju teid eestlasi on?"

"Pärast kommunistlikke küüditamisi, masstapmisi ja kaotusi sõjas veidi ehk üle miljoni."

"Seda pole palju. Me võime teid kõiki evakueerida Saksamaale. Selleks on meil küllaldaselt laevaruumi. Juba praegu on võimalik eestlastel evakueeruda, kuid meie laevad tulevad Eestist tühjalt tagasi. Kui tagasi lähete, öelge kõigile, et hakaku kohe tulema. *Remmelgas — meie jätame Eesti maha, kuid mitte täna ega homme!*"

Järgnevalt küsis ülemus, missugusesse üksusse ma tahakin üle minna. Vastasin, et 3. piirikaitse rügementi.

"Hüva — selle asja korrraldame. Adjutant korraldab paberid."

Meie jutuajamine oli olnud jahe ja külm oli ka lahkumine.

Ka grupijuhataja, kelle juurde läksin esinema lahkumiseks, hurjutas mind marurahvusluse pärast. Kaitsesin end samade vastuväidetega kui stubaf. Kriegbaumi juures.

Kui ma aga enda lahkumispaberi kätte sain, seisis sellel, et ma lahkuvat SS-Standart "Kurt Eggersi" koosseisust "aus chauvinistischen Gründen".

Läksin selle paberiga grupijuhataja juurde tagasi ja protesteerisin sellise lisandi vastu. Ostuf. Klähn kriipsutas selle maha ja ma lahkusin veel samal õhtul Berliinist. Olin kartnud enda suhtes halveimat. Ma teadsin, et SS pole võim, kes laseb endaga mängida. Kuid mul oli järjekordselt olnud õnne.

O

Berliinis oleku ajal olin kogu aeg tundnud rasket hingelist surutist. 26. juulil lugesin Juhi peakorteri teadaandest, et punaarmee tugeval

survel on Narva linn ja rinne 25. juulil maha jäetud ja asutud uutele, õgvendatud positsioonidele.

Ma teadsin, mida see tähendas.

Küdesin igatsusest pääseda tagasi kodumaale. Tilsitini läks sõit takistusteta, kuid sealt ei tahetud enam edasi lasta. Punaste pommitajad oli paar tundi enne minu linna jõudmist teostanud jõulise õhurünnaku ning Tilsit põles ja suitses veel. Kõikjal nägin varemeid. Jaamas ja jaama ümbruses ootasid tuhanded inimesed evakueerimist.

Kuid üks rong sõjaväega ja Hitleri noortega läks siiski veel Tauroggeni poole. Raudteeäärseid teid mööda liikusid põgenikevoorid läände, hoburakenduste ja inimeste välimuse järgi otsustades leedulased. Kuid ka sakslasi. Põldudel ja väljadel kaevasid Hitleri-noored kaevikuid. Sõda oli lähedal.

Tauroggenis tühjendati rong ja perroonil asuti otsekohe moodustama marsikolonne. Seal oli mehi igasugustest väeliikidest ja rahvustest ja mitmekesise relvastusega. Mehed jaotati relvastuse järgi, kolonnidele lisati samas juurde veel allohvitserid ja ohvitserid ja marss Kaunase alla algas.

Selles suures segaduses sattusin kokku viieteistkümne eestlasega, kes olid vabanenud Saksamaal haiglatest ja nüüd otsisid kodumaale pääsemise võimalust. Nende hulgas oli ainult üks allohvitser. Ükski neist saksa keelt ei osanud. Ka neid taheti kiiluda marsikolonni. Astusin vahele ja selgitasin välisandarmecria meestele, et siin on tegemist eestlastega, kes on määratud tagasi oma üksuste juurde, mis asuvad Eestis. Välisandarm ei teadnud selles asjas mingit seisukohta võtta. Küll aga teadsin mina, kuidas pidin toimima. Võtsin mehed enda järele ja kadusime kiiresti jaamast. Kuna Tauroggen oli mulle varematest sõitudest tuttav, siis viisin mehed ühte kaugeimasse barakki ja käskisin neid sinna jääda. Ise aga läksin uurima, kas ei pääseks kuidagi edasi Liibavi poole. Merd kaudu oli ühendus Eestiga veel olemas ja Liibavist väljus konvoisid suunaga, Tallinna.

Sel päeval ei väljunud Liibavi suunas aga ühtki rongi. Ööbisime mahajäetud barakis ja olime hästi vaiksed, kuna marsikolonnide moodustamine toimus kogu öö ja välisandarmid käisid barakkidest mehi kolonnidesse küütimas. Meie õnneks aga meid üles ei leitud.

Hommikul vara olime jälle jaamas ja jäime sinna kogu päevaks meile sobivat rongi ootama. Alles õhtu eel jõudis Dresdenist kohale pikk rong uuestiformeeritud Tähe-diviisi meestega, kes olid teel Liibavisse, kust konvoi pidi neid toimetama Tallinna ja sealt edasi Soome.

Jaama komandant oli meist juba tüdinud ja pöördus esheloni juhi, kellegi ooberst i poole ja küsis, kas see ei nõustuks "neetud kangekaelseid eestlasi" kaasa võtma.

Ooberst oli väga sõbralik mees.

"Ah eestlased? Tulgu aga peale. Ma neid mehi juba tunnen," atesteeris ooberst meid ja minu märguande peale olime mõne minuti jooksul rongil.

Hommikul vara olime Liibavis. Olime magamata ja väsinud ja mehed heitsid jaama juurde muruplatsile kohe magama. Sammusin linna, et otsida üles "Frontsammelstelle" ja uurida, millal konvoi väljub. "Oleneb sellest, millal laadimine lõpetatakse," vastati mulle sealt. Tahtsin juba väljuda, kui keegi veeblitest pidas mind kinni ja küsis, mis rahvusest olen. Vastasin, et eestlane ja et meid on viisteist meest, kes kõik tahavad pääseda Eestisse oma üksuste juurde.

"Siis võtke siit veel paar meest kaasa," ütles veebel ja vihjas kahele väga kurvalt istuvale mehele. Kõnetasin mehi eesti keeles ja need pidid peaaegu nutma hakkama heameelest. Need olid kaks setut, veebruaris mobiliseeritud piirikaitse rügementi, haavata saanud ja Saksamaale ravile saadetud. Nad ei osanud sõnagi saksa keelt, olid juba mitu päeva Liibavis viibinud ja neid ei osatud kuidagi aidata. Võtsin mehed kaasa ja nüüd oli meie üksus kasvanud juba seitsmeteistkümnele mehele. Koostasin nimekirja ja sellega läksin meestele toitu välja võtma. Linna vahel pidas meid kinni keegi politseimundris kapten ja kõnetas meid eesti keeles.

Selgitasin olukorda ja mis mehed me oleme. Ohvitser tutvustas end kui kapten Sutt ja ütles endki ootavat pääsu Eestisse. Otsekohe samas ja tänaval tegin kapten Suttile ettepaneku, et ta asuks meie üksuse ülema kohale. Ta nõustus sellega ja meie olime saanud julge ja energilise juhi, kes korraldas meie marsipaberid, muretses meile likvideeritavast sõjaväelaost tuliuue riidevarustuse ja uued jalatsid, otsis üles ööbimiseks sobiva koolimaja sadama lähedal ja tegi kindlaks, millal konvoi väljub ja millisele laevale võime asuda.

Kolme Liibavis veedetud päeva jooksul esinesime iseseisva üksusena ja kapten Suttile anti välja ka sellekohased paberid.

Liibavi jaamas kohtasin ka esimesi eesti põgenikke — Ilmar Nerepit abikaasaga. Nad olid pääsenud Riias viimasele Liibavisse suunduvale rongile ja kõnelesid masendavaid lugusid põgenemisest ja sakslaste taandumisest. Nerepid olid tolmused ja väsinud, kuid üliõnnelikud pääsemise üle.

3. augustil, mil konvoi pidi väljuma, veetsime kogu päeva Liibavi sadamakail. Mehed said käsu, et nad ei lahkuks sadamast, kuna konvoi väljumiseks pole mingit kindlaksmääratud aega.

Liibavis endas oli aga maad võtmas täielik peataolek. Ärid olid suletud ja inimesed lahkusid linnast, lükates enda ees käsikärudel vähest varanatukest. Linnast lahkus rindele saksa üksusi, tankirusikad õlal. Kuid rindelt tuli tagasi ka mehi, kes olid tolmuhallid näost, riided kaltsudeks muutunud hämamisest ja roomamisest. Üks punaste soomusüksuse kiil oli Liibavile lähenenud 28 kilomeetri kaugusele.

3. aug. õhtupoolikul sõitis konvoi Liibavi muuli tagant merele ja võttis kursi põhja. Ees sõitis kaks traalerit, kahel pool kõrval kaks korvetti, kuna keskel liikus kiilrivis neli laeva, kõige ees vana ja hästituntud "Ariadne" Tähe-diviisi meestega. Meie olime kohad saanud ühele vähemale laevale, mille laadungiks oli destilleeritud vesi. Meri oli rahulik ja kui hommikul ärkasime, paistsid meile idast kätte Saare- ja Hiiumaa.

Õhtul hilja olime juba Tallinnas, Sõjasadamas. Soo tänaval rivistusime veel korrapäraselt üles, kapten Sutt ütles meile hüvasti ja manitses mehi oma üksuste juurde tagasi pöörduma. Ütles, et ega tema saa kedagi keelata omakseid külastamast ja mõne päeva kodus viibimast, kuid pidagu mehed meeles, et üksuste juurde tagasi, jõudes annaksid nad konvoi kohalejõudmise ajaks üles päeva kaks päeva üksuse juurde tagasi jõudmise päevast ettepoole arvates.

Läksime sellejärele kõik laiali ja igaüks siirdus sinna, kuhu ta kohasemaks arvas.

Kapten Sutt oli omal ajal teeninud Tartus ratsarügemendis, kuid vabadussõjalaste liikumise pooldajana reservi arvatud. Ta viibis mõnda aega ka eeluurimise vahistuses, kust vabanedes siirdus Prantsusmaale ja astus seal võõrasteleegioni. Selle koosseisus toodi ta ka 1939. a. lõpul Aafrikast Prantsusmaale, kus 1940. a. mais langes sakslaste kätte vangi. Pärast Saksa-N. Liidu sõja puhkemist ja Eesti vabastamist sakslaste poolt tõid Sütti sõbrad ta Saksamaalt vangilaagrist välja Eestisse. Kodumaale jõudes kandis ta veel võõrasteleegioni mundrit, kuid vahetas selle varsti politseimundri vastu. Vilunud ratsamehena värvati kapten Sutt ühte partisanide vastu võitlusse rakendatud politsei ratsaüksuse ülemaks. Ühel alkoholist rikkal koosviibimisel Riias sattunud aga kapten Sutt kellegi saksa politseikindraliga tülli ("tõmbasin tal üle kõrvade" — nagu Sutt ise laeval mulle jutustas) ja läks selle eest kaheksaks kuuks vanglasse. Istus oma aja ära ja jõudis Liibavisse parajasti ajaks, mil teda just kõige rohkem vajasime.

O

Veetsin veel paar päeva Tallinnas, esitasin enda vabastamise paberid kindralinspcktuuris koi.-leitn. Ain Merele, kes oli rinderakendusest vabastatud ja saanud uue määramise, ja sõitsin siis jälle rindele, et oma endise üksuse juures varustus üle anda ja oodata uude väeossa määramise pabereid.

Olin Tallinnas kohanud Artur Rinnet ja temalt sain andmeid ESK rühma asukoha kohta. Pärast "Kevadiselt metsarajalt" Sininõmmes lahkumist oli rühm peatunud siin ja seal, kuni viimaks asutud 45. rüg. uute positsioonide lähedale Kuremäele.

Minu Berliinis viibimise ajal olid ED-1 olnud väga rasked päevad. 25. juulil püüdis punaarmee Auvere rindel läbi murda 45. rüg. ja Narva-pataljoni rindest pärast hävitavat turmtule ettevalmistust. Eeslased osutasid siin ennenähtamatut võitlustahet ja visadust ja punased loobusid viimaks, olles ohverdanud tervelt ühe diviisi, hulga soomusmasinaid ja tanke. Auvere lahinguga sooritas noor 45. rüg. ülem H. Riipalu enda "küpsustunnistuse" ja kolmanda eestlasena pälvis Rüütliristi.

26. juulil murti sisse Narva jõe joonel paikneva 46. rügemendi positsioonidesse pärast poolteist tundi kestnud turmtuld, üle jõe

tunginud punased ujutasid üle rügemendi kaevikud, kus hargnesid verised ja metsikud lähivõitlused. Tagalal lasuv häiretuli tappis hobused, lõi segamini voorid ja sama päeva pärastlõunal taganes rügement oma materjali maha jättes.

Punaste üle jõe tungimine Riigi kohal põhjustas ka Narva linna kiire mahajätmise. Sakslased hakkasid süüdistama eestlasi arguses, oskamatus juhtimises ja võitlusvõimetuses ja eesti ohvitserid pidid staabisakslastelt kuulma palju ülekohtuseid etteheiteid ja ähvardusi. Süüdistused kõlasid umbes nii: meie andsime teile järele ja nõustusime Narva rinnet hoidma, kuid teie olite need, kes polnud selleks võimelised — teie juhtimisvõimetuse ja vastupanu absoluutse puudumise tõttu jäi sisse hollandlaste rügement "Dc Ruyters" (minule teada siiski hollandlaste rügement "General Seyffart". J. R.), kaotasite massiliselt materjali ja asetasite võitlevad saksa üksused raskesse olukorda.

Nüüd tagantjärele, mil on saadud rahulikult uurida ja kaaluda selleaegset olukorda ja juhtimist, võib rahulikult öelda: eesti sõdur täitis oma kohustust viimseni. Diviisi staabi töös on aga ilmnenud rida andeksandmatuid vigu. Pärast 13. juulit oli jätkatud tasapisi rindele paigutatud laskemoona ja varustuse evakueerimist ja meie patareidele jäeti laskemoona vaid pool tosinat granaati toru kohta. Kui punased pärast turmtule lõppu asusid Narva jõge forsseerima, ei saanud diviisi patareid anda oma üksustele tulekatet, sest laskemoon oli mõne minutiga otsas ja kahuritele jäi nüüd ainult veel metalliväärtus. Kuna diviisi staap pidas siiski vajalikuks Narva liini mahajätmist — olgugi et sellest enam juttu ei tehtud — olid jäetud kõik ettevaatusvahendid tegemata. Punastel oli teada täpselt meie vägede paigutus ja kindlustused Narva jõe joonel, kuna rinne oli siin püsinud pikemat aega. Õigeaegne vägede ümberpaigutus oleks palju suutnud päästa.

Meie rühmaülem P. Kurbjuhn polnud rindel mitte üksnes sõjakirjasaatjate üksuse ülema ülesannetes, vaid oli samaaegselt ka luureohvitser, kes teraselt pidi jälgima eestlaste meeleolu ja võitlusvaimsust rindel ja kes oma tähelepanekutest pidi vastavale poole raporteerima. Eesti sõjakirjasaatjate rühma viimasel ülemal ostuf. (leitnant) Harry Herman *Puusepp' ai* õnnestus 1945. a. alul Berliinis

sõjakirjasaatjate keskuses viibides avastada kaks P. Kurbjuhni poolt keskusele saadetud "Stimmungsberichti", s. t. aruannet sõdurite meeleolu kohta ja teha neist ärakirju. Toome need allpool, kuna need aitavad päris kenasti valgustada, millisest vaatenurgast suvatsesid sakslased jälgida eestlasi. Esimene ettekanne kannab kuupäeva 29. juuli 1944. a. ja on tõlkes sõnasõnalt järgmine:

Sõjaliselt ei ole vahepeal midagi sündinud. Diviis püsib oma vanadel positsioonidel.

Eestlaste hoiak ja eestlaste ja sakslaste suhted ei ole paranenud. Vaenulikkus on osaliselt tingitud ajaloolistest põhjustest, palju suuremal määral aga tõsiasjast, et eestlased, eriti ohvitserid, tunnevad, et neid koheldakse ebaõiglaselt. Minu arvates ci olnud see õnnelik lahendus, kui iga eesti pataljoniülema juurde määrati saksa sideohvitser, kes, kuigi madalamas auastmes, võib ennast segada pataljoni juhtimisse. Samuti on kahetsusväärne, et diviisi peakorteris ei ole eesti ohvitsere. Selletõttu saab komandant, kes kasutab ainult saksa ohvitseride reateid, ebatäpset informatsiooni.

Ärevus pärast eesti rahvuslaste vahistamist aprillis ei ole veel vaibunud. Põgenemised Soome on muutunud eriti sagedasteks. Peapõhjuseks, miks püütakse vältida teenimist saksa sõjaväes, on kartus, et eesti väeosi võidakse kasutada väljaspool Eestit. Pealegi eesti üksused, mis formeeriti veebruarist aprillini, said väga puuduliku väljaõppe, samuti väga mitteküllaldase relvastuse ja varustuse ja kannatasid lahingutes raskeid kaotusi just selletõttu. Sellepärast on eestlaste hulgas levinud kuuldus, et sakslaste peaeesmärgiks olevat relvakandevõimeliste eesti meeste hävitamine. Tõsiasi, et eesti ohvitserid ja allohvitserid saavad oma väljaõppe väljaspool Eestit, on põhjustanud arvamust, ci selle eesmärgiks on kõrvaldada eestlaste sõjariistus mässu võimalikke juhte.

Minu arvates on olukord praegu järgmine. Eestlased suhtuvad vaenulikult niihästi sakslastesse kui ka venelastesse. Tõsiasi, et eestlased on võimelised ainult saksa abiga venelasi tagasi tõrjuma, on teinud võimalikuks praeguse koostöö. Kui aga mõni kolmas võim, näiteks Inglismaa, garanteeriks Eesti piirid, siis ma ei kahtle hetkekski, et eestlased alustaksid viivitamatult mässu sakslaste vastu. See oligi enamuse vangistatud eesti rahvuslaste lootus. Sellepärast on selge, ct saksa ülemjuhatus ei julgenud Eestis moodustada suuri eesti üksusi puhteesti juhtkonnaga, kuigi eestlastele seda oli lubatud. Vaenulikkus on tingitud suurelt osalt kindralkomissariaadi poliitikast. Peapõhjus seisneb aga ikkagi selles, et õigel ajal ei tunnistatud Eestit kui iseseisvat riiki. See on eestlaste peamine etteheide.

Meie sõbralik Paul Kurbjuhn sai oma informatsiooni ED staabi sakslastelt ja Tallinnast SD-st. Eestlasi ta ei usaldanud. Nii oli tema informatsioon ainult ühekülgne. Vihje eestlaste relvis sakslastele vastuhaku võimalusse on poolik. Eestlaste ja rindemeeste meeleolusid tundes oleks olnud raskesti kujuteldav, et eesti sõdur oleks tule avanud oma sakslasest kamraadile, kellega nad kõrvuti võitlesid

ühise vaenlase vastu. Küll oleksid aga kindlasti naha peale saanud igasugused tegelased tagalas, "piitskomissarid", kindralkomissariaadi potentaadid ja muud härrad, kes korrumpeerisid tagalat, spekuleerisid ja kuritarvitasid oma võimu.

Teine ettekanne on 2. augustist 1944. a. ja selle sisu on alljärgnev:

Pärast minu viimast igakuulist raporti toimus rindeõgvendamine Narva juures, millest võttis osa eesti diviis. Juhtkonna vigade tõttu kandis 46. eesti SS-rügcmcnt raskeid kaotusi. Praktiliselt ümber piiratud, taandus ta segaduses, jättes tiiva kaitseta, mille tagajärjeks oli hollandi SS-rügemendi "De Ruytcri" peaaegu täielik häving. Väga tõsine olukord päästeti 47. eesti SS-rügemendi vaprate pingutustega kolonehleitnant. Riipalu juhtimisel, kes vaatamata rasketele kaotustele kaitses taganemist uutele positsioonidele asumiseni. Eesti diviis saadeti kannatatud suurte kaotuste tõttu ajutiselt tagalasse täiendamiseks.

Diviisi meeleolu on kõige halvem, mida võib ette kujutada. Üldiselt vaadati rindeõgvendamist kui esimest märki, ct saksa ülemjuhatus on valmis Eestit ära andma. Kui kavatsus rinnet õgvendada sai teatavaks, oli tõsiseid korratust ja distsipliinirikkumisi kõigis eesti üksustes, mis alati on olnud enam või vähem vaenulised sakslaste vastu. Diviisi saksa ohvitseride vastu näidati avalikult vaenlikkust ja asi läks nii kaugele, et neid ähvardati relvadega. Eesti ohvitserid võtsid neist rahutustest osa ja sageli võis näha, et nad mehi isegi julgustasid.

Kinnitusi, ct saksa ülemjuhatus on otsustanud iga hinna eest Eestit hoida, ci usuta enam. Keegi ei usalda Eesti omavalitsust, mida üldiselt peetakse kindralkomissariaadi täidesaatvaks organiks. Üldiselt nõutakse, et Saksamaa peab tunnustama Eestit kui iseseisvat riiki, enne kui saab olla juttu jätkuvast koostööst sakslastega.

Olukord diviisis ei ole ka mitte väljaspool kriitikat. Üldiselt on põhjused samad, mida mainisin oma viimases rapordis. Eesti komandeerivad ohvitserid nõuavad, et saksa sideohvitserid kõrvaldataks ja piiramatu komando antaks eestlastele. Ka asjaolu, et äsja mobiliseeritud eesti rügemendid (6 piirikaitse rügementi) ei ole organiseeritud ühte suurde üksusse, nagu lubatud, on põhjustanud palju pahameelt.

Väejooksikute arv suureneb päev-päevalt. Vastavalt diviisi peakorterile oli neid juulis 1.571, nende seas 23 ohvitseri. Seetõttu 3. SS-tankikorpuse peakorter on arvamisel, ct diviisi ci saa enam pidada täiesti usaldusväärseks.

Ka selles ettekandes kasutab P. Kurbjuhn kontrollimata andmeid. Kui ta vihjab "juhtkonna vigadele", siis ei tehtud neid vigu mitte 46. rüg. staabis. Vana ja armas Tuuling rügemendiülemana oli täiesti oma ülesande kõrgusel, mida aga ei või öelda ED staabi operatiivosakonna ülema Rehfeldi kohta. Viimatinimetatu oli alati haiglane ja närviline inimene, kelle hoiak eestlaste suhtes, kahjuks, oli kategooriliselt eitav. 46. rügement ei jätnud oma tiibu kaitseta ega jäänud sellepärast sisse ka hollandlased. Rügemendi tiibu katsid 11/47. rüg. major Rebase ja 1/47. rüg. major Soodeni juhtimisel

19

ja major A. Rebane hoidis lahti seni ka Narva maantee, kuni kõik üksused said Narvast välja tõmbuda. Hollandlased ei pidanud kinni neile määratud taandumissuunast, vaid hakkasid omapead neile tundmatus maastikus lääne poole liikuma, kaotasid ringieksimisega palju aega ja jäid niiviisi sisse. Koi.-leitn. H. Riipalu ei olnud 47., vaid 45. rüg. ülem.

P. Kurbjuhni ettekannetes on tubli annus fantaasiat, kuid ka palju tõtt. Kuid nende ettekannetega oli täpselt sama moodi kui kõigi teiste ettekannetega, mis idarindelt saadeti tagalasse — nendele ei reageeritud, kuna tagalas usuti endid olevat targemad.

O

Jõhvi jõudes tabas silm uusi ja värskeid purustusi. Jõhvi-Ahtme raudtee ääres nägin sadasid bensiini- ja õlitünne, mis olid punaste pommirünnaku tõttu laiali paisatud ja mille sisu suure tulekahju tõttu plahvatanud. Raudtee ääres lamasid põlenutena vagunite ja platvormide rusud. Suuri purustusi näis olevat ka Pagari lennuväljal. Jõhvis öeldi mulle, et Ahtmelt võin Kuremäele edasi pääseda väliraudteega. Kuid selle päeva rong oli juba läinud ja ma alustasin jalamarssi. Minuga seltsis veel paar teist sõdurit ja nii oli meil lõbusam astuda. Aegapidi jõudis nii üks kui teine mees oma sihtkoht ja viimaks sammusin üksi mööda teed pimedas augustiöös. Rindelt tulles lendasid minust üle meie ööpommitajad. Viimaks hakkas väsimus sõdurist võitu saama ja ma astusin sisse ühe teele lähima talu väravast. Kõik näis ja kuuldus olevat nagu välja surnud. Kuid siis kuulatasin teravasti ja kuulsin aidast jutukõminat. Sammusin aida ukse taha ja jäin kuulatama. Seest kuuldus eestikeelset juttu. Koputasin uksele ja seest nõuti käredalt andmeid õhturahu segaja isiku kohta.

"Siin Jüri Remmelgas, eesti sõjakirjasaatja," vastasin. "Olen väsinud ja tahan jalgu puhata."

Aidauks avati ja mind võeti väga sõbralikult vastu. Küünlavalgel selgitas silm üht ohvitseri, paari allohvitseri ja ka paari neiut. Mulle pakuti väga head puskaripunshi, neiud kadusid aidast ja tulid veidi aja pärast võileibadega tagasi. Mehed kuulusid ühte piirikaitse rügementi ja nende voor asus sama talu juures metsas. Keskustelesimc üle kesköö, vahetasime muresid ja lootusi ja kuna aidas oli

lahedalt ruumi, sain ma siia endale ka magamispaiga. Hommikul sain voori köögist veel tubli kõhutäie enne teeleasumist ja siis läksin raudtee äärde rongi valvama. Mõne aja pärast tuligi see lössutades ja ma hüppasin peale. Kuremäe kohalt suundus raudtee lõunasse ja mulle soovitati lähimas "jaamas" maha astuda. Paar kilomeetrit oli sealt kloostri juurde. Ma eksisin kaua ringi, enne kui rühma juurde sattusin. Kõik Kuremäe ümbruse talud olid täis igasuguseid üksusi, staape ja töökodasid ja ühe talu karjamaale olid sõjakirjasaatjate rühma mehed löönud üles oma laagri ja telgid.

Minu asetäitjaks ja rühmaveebliks oli Berliinist saabunud oscha *Winkelmann,* ühe käega invaliid. Rahnulo, Gailit, Kask, Rinne koos autojuhtidega viibisid lõunarindel, kus juba Tartust lõuna pool toimusid ägedad lahingud. Kuremäel viibisid ainult Tõnismäe, Dagis ja Elling ja uue mehena saabunud rindejoonistaja Orumets. Rühma juurde oli saabunud tagasi ka ustuf. P. Kurbjuhn. Kuid ta oli muutunud väga vaikseks ja hajameelseks. Õhtuti kogunesime tema telki ja siis keerles jutt peamiselt Lõuna-Eestis käivate lahingute teemal.

Ühel õhtul tuli meid külastama diviisi hooldusohvitscr hastuf. Campe. Ta oli väga ärritatud ja sõjakas meeleolus ja viis jutu varsti eestlaste vaenulikkusele sakslaste vastu. Kui eestlasi seniselt üles kihutatavat, võivat ühel päeval juhtuda, et tekib verevalamine ja sel puhul ei kavatsevat tema mitte hoida oma relva taskus.

Rahustasin Campet ja ütlesin, et nii kaugele eestlased siiski ei lähe. Eestlaste ja sakslaste vahel on alati olnud hõõrumisi, kuid need olnud alati poliitilistest põhjustest tingitud ja süüdlasi tuleks otsida kabinettidest ja mitte kaevikutest. Ta rahunes aegamööda ja Campe edaspidised õhtused külaskäigud ja nendega kaasunud vestlused olid rahulikud, mediteerivad ja nukrustavat laadi.

"Ma tunnen end siin Eesti rabakolkas nii mahajäetuna. Venelased on meist kõikjal mööda läinud ja me istume siin kui merehädalised üksikul saarel. Kuramaal on punaarmee lõiganud läbi selle peene niidi, mis meid veel ühendas kodumaaga ja ühel päeval oleme nagu hiired lõksus," arutles Campe.

Ütlesin, et jagan tema muresid. Kui punaarmee Tartu all peaks läbi murdma, siis jääme varsti haardesse. Laotasime kaardi telgi lauale ja hakkasime konstrueerima võimalikke olukordi ja tulime

mõlemad veendele, et Kuremäe pole mingi paik, kus võiks end kindlana tunda.

O

Meie telkide vahel jalutasid ühel päeval läbi haruldased külalised: admiral *Pitka* ja kapten *Laaman,* kes olid tulnud külla 45. rügemendi meestele ja siirdusid staabi ohvitseride saatel rügemendi positsioonidele. Sealt tagasi tulles peatus admiral Pitka ka meie juures ja vana Vabadussõja sangar kõneles meile julgustavaid sõnu.

Olin admirali külastanud Tallinnas kevadel, varsti pärast tema Soomest tagasijõudmist. Siis elutses Pitka Pirital Van Jungi suvilas, kuna tema ihukaitse, kes koosnes SD meestest, teostas ümbruskonna valvet ja oli korteris lähedalasuvas metsavahi majas. Admiral kõneles siis väga lootusrikkalt eesti rahvusliku relvajõu organiseerimisest ja asetas saksa võimude vastutulelikkusele suuri lootusi.

O

Minu vabastamise ja üleviimise paberid polnud kindralinspektuurist ikka veel saabunud ja nii püsisin ma endiselt sõjakirjasaatjate rühma koosseisus.

"Parem kui need üldse tulemata jäävad," arvas Kurbjuhn. "Mis teil siin viga."

Ka ma ise polnud enam nendest paberitest huvitatud. Mu hing oli raske salamurest tulevaste sündmuste pärast, halvad eelaimused viisid ööseti mu une ja päeval olin ma rahutu. Käisin 45. rügemendi poisse külastamas nende punkrites, korjasin metsast pohli ja seeni ja jalutasin vahel kloostrisse, kus kolasin ringi tühjades ruumides. Ronisin mõnigi kord kloostri lähedal kõrgendikul asuvasse vaatetorni, mille tipus platvormil asetses vaatluspost ja käärpikksilm ning vahiposti lahkel loal süvenesin vahel kauaks kauguste uurimisse.

Kaugel, Olgin Kresti suunas vaadates, nägin metsade tagant kerkivat Slantsõ õlitehase korstnaid. Keerasin pikksilma kirdesse, siis hakkasid paistma Narva tornid ja mu süda kiskus kokku kahitundest ja valust.

Mis sinna kõik jäänud, milliseid ohvreid seal kantud!

Auvere kohal oli ülal punaste vaatlusballong ja Sinimägedel näis kestvat lahing. Selgesti oli näha, kuidas granaatide lõhkemised paiskasid üles kõrgeid mullasambaid. Sinimägedelt paistis silma vaid üksikuid puudetüükaid ja küngastel kolletas liiv. Seal pidasid veel eesti mehed vastu — üks rügement ja Narva pataljon punaarmee 63-dale kaardiväe korpusele — ja peksid sodiks iga punaste rünnaku, kuni viimaks see punaste eliitüksus oli nii ära veristatud, et ta enam üldse ei julgenud rünnata. Seal, seal kusagil oli major Jüri Sooden võidelnud oma viimse lahingu oma poiste eesotsas ja seal langes Narva pataljoni sangar Ruut.

Ajasin end jälle sirgu käärpikksilma tagant. Mu mõtted langesid mingisse tajumatusse sügavikku ja ma ci leidnud neid enam üles.

Saksa lennuväe sõdur mu kõrval vaikis.

"Kust sa pärit oled " küsisin.

"Olen Salzburgist," vastas mees pehmes austria murrakus.

"Istusid sa õhtuti sageli Pitteris?"

Austerlane lõi särama.

"Mensch — woher kennst du das?"

Jutustasin, et just aasta tagasi viibisin seal. Meil sobis jutt ja umbes tunniks ajaks lakkas sõda meie jaoks olemast.

Kui tornist lahkusin, jäi austerlane liikumatult vaatama Narva suunas, kuid ma tean, et ta mõtted olid hoopis kaugel lõunas.

O

Rommi jäi raskesti haigeks. Tal oli nii kõrge palavik, et kui ta telgist välja ootavasse autosse astus, ta vankus ja vabises. Tõnismäe ja Elling valmistusid sõiduks Tartu rindele. Enne sinna siirdumist oli vaja millegipärast Toilasse sõita rünnakbrigaadi "Vallonia" komandör Leon Degrelle'i juurde, et saada mingile dokumendile allkirju. Degrelle'i staap asus ühes suvilas kõrgel kaldal ja Tõnismäel kulus mitu tundi, enne kui kõik toimingud korda sai. Kasutasin vaba aega jalutamiseks paigas, millest mul oli palju ilusaid mälestusi. Oli täielik tuulevaikus ja meri oli sile.

Viimane suvi — ütlesin mõttes endale.

Toilast sõitsime Kohtlasse sealsesse haiglasse Rommit vaatama. Otsisime teda kaua, käisime kogu haigla voodi voodilt läbi, kuni viimaks leidsime ta haigla teiselt korralt ühest väikesest toast, kus kõik haiged lamasid põrandal. Rommi oli endale sineli üle pea tõmmanud ja vabises selle all kõrges palavikus.

"Mul on tüüfus," suutis ta öelda. "Ma külmetan end siin surnuks. Nad lubasid mind saata edasi, aga ei saada . . ."

Kohtlas tegin käigu õlitehascsse ja ronisin selle viiendale korrale. Kaheksateist aastat tagasi olin töötanud siin lihttöölisena generaator nr. 4 peal. Üheksa aastat tagasi viibisin siin välismaa ajakirjanike delegatsiooniga kui Eesti Ajakirjanike Liidu esindaja ja nüüd jätsin hüvasti selle paiga sõdurina. Siit alustasin oma ajakirjanduslikku starti kohaliku kirjasaatjana 1926. aastal. Üks ring oli täis saamas.

O

Kuremäe taludes lõigati rukist ja kesal tegid õppust Narva pataljoni ühe kompanii võitlejad. Need olid tublid ja jässakad maapoisid ja Hando Ruus juhtis väljaõpet isiklikult. Veel praegu on mu silme ees ta kõrge ja sihvakas kuju, kui ta seisis ühel künkal ja selge ning kaugele kajava häälega andis käske ja korraldusi.

Vahel käisin Kontsu järves ujumas, kuid selle soojärve vesi oli külm. Käisime Kurbjuhniga kahekesi, kuid ta oli tundlik vee vastu.

Ööd olid juba tähised. Paar korda käisid Kuremäe kohal punaste ööpommitajad ja heitsid mõned pommid. Punaarmee ületas Emajõe ja Tartu jäeti maha.

29. augustil oli mul kõrge palavik ja suured sisemised valud. Mootorrattur Siirak toimetas mind Illukale diviisi laatsaretti, dr. Johans vaatas mind läbi, mõõdeti temperatuuri ja siis kirjutati välja haiglapaberid. Mul oli sooltepõletik.

Veel samal päeval sõidutati mind Kohtlasse ja ma lamasin seal ühe öö põrandal nagu Rommigi ja vabisesin palavikus. Järgmisel päeval kanti mind raamil ambulantsautosse ja viidi üle Kadrina haiglasse.

Kui ühel õhtul haiglaarst kinnitas mulle teadet Soome kapitulatsioonist, valmis minus kiire otsus: ma pidin siit lahkuma, pidin jõudma Tallinna, oma kodulinna, mere äärde, sest meri oli lahti.

Ma olin veel haige ja mind ei tahetud kuidagi välja lasta. Mulle öeldi — ma olevat veel liiga nõrk ja mind viidavat laeval haigete transpordiga Saksamaale. Ei, ütlesin ma, ma soovin tagasi oma üksuse juurde.

"Kus see asub?" küsis arst.

"Tallinnas," valetasin.

Mulle kirjutati välja 9. septembril vabastamise paberid ja sõidutunnistus ja veel samal õhtul istusin Kadrina jaamas rongile. Teel sinna nägin üht pikklaudvankrit, millel istus tuttav kuju, tema ees hobusemees ja taga keegi vanaldane naine. Sõda oli ajanud kaugetele teedele põgenema maestro Juhan Simmi.

Üle vee

Kümme päeva rändasin ma oma kodulinna tänavaid mööda, viibisin paar päeva Randveres ja kiirustasin siis Tallinna jälle tagasi. Lahkumise eelaimus oli tugev. Kohtasin Tallinnas Rahnulot ja Rinnet, kes olid just saabunud Tartu rindelt.

"Näib, et punaseid ei suuda enam ükski vägi pidada. Sakslased ei avalda enam kusagil vastupanu ja taganevad omapead. Nad loovutavad meeleldi eestlastele oma patareid ja laskemoona ja ütlevad: palume — olge lahked — siin on teile kõik, mis te soovite! Lööge teie, meile on nüüd küllalt. Ainult ära siit!" jutustab Rahnulo. Ta kannab kuue nööpaugus Raudristi linti, — teda on äsja vääristatud.

Agu Kask muretseb mulle kolonel Leithammeli, kindralinspektuuri poolt määratud Tallinna komandandi allkirjaga peatusloa ja nii on julgem tänavatel liikuda. Ka tema oli kiirustanud Berliinist kodumaale, et vaadata, mis siin veel teha annab.

18. septembril kohtan Tallinna tänaval Kadrina haigla eestlannast masinkirjutajat, kes mulle kirjutas välja vabastamise tunnistuse.

"Rumalasti tegite, et haiglast lahkusite," sõnas neiu. "Meie viime kõik haavatud ja haiged laeval Saksamaale. Kui soovite, võite veel kaasa sõita. Me asume "Moerol"."

Vastasin, et mul pole veel selge, kuidas pean toimima.

17. septembril anti kõikidele vägedele käsk rinne maha jätta ja Tallinna hakkab jõudma igasuguseid üksusi. Mööda Telliskivi tänavat marsib mingi saksa rügement heas rivis ja lauldes "Erikat". Meestel on rõõmsad j.i naerulised näod ees. Täpselt nii, nagu nad kolm aastat tagasi marssisid sisse Tallinna.

Narva maanteel kohtan karikaturist Gorit.

"Mina jään. Mind ei huvita enam ükski jama. Olen lõhkikäristatud inimene. Üks poeg on Eesti Diviisis, teine punaväes. Vend lööb venna vastu. Punaste ajal istusin ma kinni ja pääsesin "Mihkli" pealt tulema. Sakslased torkasid mind uuesti kinni. Punastele olin ma valge ja sakslastele punane — mine võta kinni, kuidas sa tohid olla," tähendas ta meie viimasel jutuajamisel.

Endine atleetiline Gori oli kõhnunud, kuid ta hoiak oli endiselt sirge, samane kui elu jõulistel päevadel, mil ta puistas karikatuure ja teravmeelsusi nagu küllusesarvest.

Pedro Krustenit kohtan Tornide väljakul.

"Noh, hüvasti siis," ütles Pedro. "Mina lähen üksi. Perekond läks lõhki — naine pojaga jääb maha.

19. septembril lähen Toompeale, et sealt hankida oma lähedastele inimestele evakueerimispääsmeid. Lossiplatsil ühes majas tungleb sadasid inimesi, keegi vana saksa kapral istub kirjutusmasina taga ja toksib ühe sõrmega lubasid kirjutada. Töö ei edene kuidagi ja inimesed on meeleheitel. Hüppan talle appi ja toon kõrvalruumist teise kirjutusmasina ning hakkan tööle. Suudan valmistada sadakond blanketti ja ooteruumist kaob tung.

20. septembril on lagunemine linnas juba algamas. Toompea lossi õues laaditakse ühele autole konjakikaste eraisikute ja omakaitse meeste poolt. Autoga sõidetakse Vaksali puiesteele ühe maja õue, kus algab suur jagamine.

Teel koju näen linna poolt jalgrattal sõitvat õde, kes kibedasti nutab. Peatan õe, kes jutustab, et meie vanemad olevat läinud maale sugulaste poole. Rong, millega nad koju pidanud tagasi sõitma, olevat aga Aegviidu jaamas punaste pommitajate poolt puruks pommitatud. Nii olevat linnas mitmel pool kõneldud.

Rahustan õde ja otsustame oodata seni, kuni ema ja isa koju jõuavad.

Randveres ootab mind mootorpaat ja selles on ruumi ka minu õele. Mulle on selge, et ma pean kodumaalt lahkuma. Minule kui

sõdurile ja vabatahtlikule ei heidaks siin armu keegi. Mootorpaadi väljumise ajaks on määratud 21. septembri hommik. Kutsun õde kaasa. Kuna pole selge, mis meie emast ja isast saanud, ei taha ma õde üksinda maha jätta. Me pakime oma asjad ja võtame kaasa mõned mälestusesemed vanematest ja kodust: vanavanaema eesti vöö, ema lauluraamatu, mõned perekonnapildid, kumbki veidi pesu ja pealisriideid.

Kui kõik on pakitud, istun laua äärde, kus me väike perekond nii palju aastaid koos jaganud igapäevast leiba, võtan ühe lehe valget paberit ja kirjutan sellele lahkumiskirja.

Kallid vanemad!

Meie aeg siin maal on saanud täis ja peame lahkuma. Oleme oodanud teid ahastuse ja igatsusega kogu päeva, kuid me ei saa enam viivitada. Meid ootab Randveres mootorpaat ja me läheme sinna ja homme juba lahkume. Täname teid õnneliku ja ilusa lapsepõlve, kena kodu ja kõige selle eest, mis te meile olete andnud suurest armastusest. Tänan teid, armas ema ja isa, nii söögi kui löögi eest, andke mulle kõik andeks, mis ma teile muret ja südamevalu olen valmistanud. Ma ei jõua enam midagi heaks teha. Jääme teile igaveses tänus mõtlema ja suudleme teid.

Kirja alla jätsime oma nimed.

Kustutasime toas tule, lukustasime ukse, kinnitasime all õues oma kohvrid jalgratastele, lükkasime need õueväravast välja ja ma sulgesin ja lukustasin ka õuevärava. Siis lahkusime, käristatud lahkumisvalust ja silmad nii täis pisaraid, et ei näinud teed enda ees.

Linn oli kottpime ja me hõikasime aeg-ajalt, et mitte kaotada teineteist või teineteisele otsa sõita. Narva maanteel sõitsime kokku ja kukkusime mõlemad. Linnas oli siiski liikumist ja kuuldus üksikuid laske.

Vastu hommikut olime Randveres.

O

Eemal vabas vees ootas meid mootorpaat. Toimetasime sinna väikese cistrukiga oma pakid ja kui need olid paadis, hakkasime inimesi paati toimetama. Juba esimese jullatäiega juhtus õnnetus: see kaldus mootorpaadi külje all ümber ja kälimees oma tütrega ning

minu õde kukkusid vette. Sügav seal polnud, vesi ulatus ainult rinnuni ja märjakssaanud tulid randa tagasi.

Rannarahvas on ebausklik.

"See head ei tähenda," arvati. "Parem kui veel oodata . . ."

Riided pandi kuivama randa ja mindi majja tagasi. Otsustati väljuda õhtul. Kuid siis mitte enam Soome, nagu esialgu oli kavatsetud mootorikütte nappuse tõttu, vaid juba otsekohe Rootsi, kuna kaks inimest oli juurde tulnud ja toonud kaasa vaadi mootorpetrooleumi, millest lahedalt pidi jätkuma nii pikaks reisuks.

Lõunapaiku jõudis Randverre minu ema. Me vanemad olid hommikul koju jõudnud, rongi polnud keegi pommitanud. Teel Randverre oli ta kogu aeg Jumalat palunud, et ta veel lapsi näeks.

Julia ümberminek kinkis meile veel ühe kalli päeva ema seltskonnas. Isa oli loobunud Randverre tulekust, arvatavasti põhjusel, et kartis mitte taluvat laste lahkumist.

Oli nii leebe ja paitavalt pehme see 21. september. Päike säras, meri oli sinine ja erkjalt liikvel. Istusime õuel rohul ja vestlesime. Kutsusime ema kaasa võõrsile.

"Ei, meie isaga jääme. Oleme vanad inimesed, meid ei taha keegi," arvas ema. Ta andis õele oma ja minule isa laulatussõrmuse. "Anname teile kaasa mälestuseks oma viimase", sõnas ta.

Kella seitsmeks õhtul oli määratud asumine mootorpaati ja lahkumine. Meie ema lahkus kaks tundi varemalt.

"Ma ei suuda seda näha — see kisub mind lõhki valust. . ." ütles ta. Läksime teda saatma. Saatsime teda kaugele, kaugele ja siis ütles ema:

"Hakake nüüd tagasi minema. Siit ma lähen juba üksi . . ."

Ta suudles meid kaua — laubale, põskedele, silmadele, silitas me juukseid ja kallistas meid. Ta nägu oli pisaratest märg.

Siis pöördus ta ringi ja hakkas astuma linna poole, pea ühele küljele vajunud. Aeg-ajalt pööras ta end ringi ja lehvitas meile. Ta nuttis nii kuuldavalt, et kuulsime seda veel siis, kui ta oli kadunud teekäänaku taha.

Tütre ja pojaga lahkus (emast sellis m.i.iilni.is kõik, nu.l.i t.i oli armastanud helluse ja eina.irmuga.

See lahkumine emast on mind korduvalt lõhki käristanud. Ma polnud mitte hea poeg, ta lootis kogu aeg, et minust saab "midagi". Kuid ma ei saavutanud mingeid kordaminekuid, kuna olin püsimatu, rahutu, kergemeelne ja raiskaja. Ma jätsin ta nii sageli ilma pisimastki rõõmust. . .

Kuid ta pole mind unustanud.

Ta on vahel unes mu juurde tulnud, surunud jälle oma põse vastu minu põske, olen teda emmanud ja saanud suudelda ta kortsunud palet ning olnud siis nii lõpmatult õnnelik.